ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ)
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ

ਜਨਮ - ੧੬ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੬੭੦ ਸ਼ਹੀਦੀ - ੯ ਜੂਨ, ੧੭੧੬

ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹ॥

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ

ਲੇਖਕ :
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ :
ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ,
(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ),
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:
ਸਕੱਤਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ ੧੯੬੪

ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ ਫਰਵਰੀ ੨੦੧੦ ੩,੦੦੦

ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ :
ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈਟ ਪ੍ਰੈਸ,
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਵਿਸ਼ੇ-ਸੂਚੀ

ਪੰਨਾ

ਦੋ-ਸ਼ਬਦ ੭

ਨਵੇਂ ਸੰਸਕਰਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ੯

ਆਰੰਭਕ ਬਚਨ ੧੧

ਅਧਿਆਇ ੧-੨੨ .... ੧੫-੧੯੬

੧- ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਾਧ-ਜੀਵਨ ੧੫

੨- ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ੧੯

੩- ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੂਚ ੨੬

੪- ਸਮਾਣਾ ਅਤੇ ਸਢੌਰਾ ੩੬

੫- ਰੋਪੜ ਦੀ ਲੜਾਈ ੪੫

੬- ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ (ਸਰਹੰਦ) ਦੀ ਲੜਾਈ ੪੮

੭- ਘੁੜਾਣੀ ਅਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ੫੮

੮- ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ੬੧

੯- ਜਮਨ-ਗੰਗ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ੬੮

੧੦- ਮਾਝੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ੭੫

੧੧- ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਅਤੇ ਰਾਹੋਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ੮੨

੧੨- ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੂਚ ੮੯

੧੩- ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ੧੦੦

੧੪-	ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੁਧਾਈ, ਬਹਿਰਾਮ ਪੁਰ, ਬਟਾਲੇ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ	੧੧੨
੧੫-	ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ	੧੨੮
੧੬-	ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਘੇਰੇ	੧੩੫
੧੭-	ਕਿੜੀ ਪਠਾਣਾਂ, ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ	੧੪੫
੧੮-	ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਘੇਰਾ	੧੫੩
੧੯-	ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਤਲ	੧੬੨
੨੦-	ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਪਰ ਵਿਚਾਰ	੧੭੩
੨੧-	ਬੰਦਈ ਅਤੇ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ	੧੮੬
੨੨-	ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ	੧੯੦
ਬਾਬਾ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ		੧੯੭
ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ		੧੯੯
ਅੰਤਿਕਾ ੧-	ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ	੨੦੦
ਅੰਤਿਕਾ ੨-	LETTER XII	੨੦੩
ਅੰਤਿਕਾ ੩-	ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ	੨੦੪
ਅੰਤਿਕਾ ੪-	ਥਿੱਤਾਵਲੀ	੨੦੫
	ਨਾਮਾਵਲੀ	੨੨੨
	ਸਥਾਨਾਵਲੀ	੨੩੭
ਅੰਤਿਕਾ ੫-	ਪੁਸਤਕ-ਅਧਾਰ ਸੂਚੀ	੨੪੮

ਦੋ-ਸ਼ਬਦ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੂਰਮਗਤੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਘਾਲਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ (ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦੁਰ) ਜੋ ਕਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋਇਆ ਨਾਂਦੇੜ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦੋਂ ਨਾਂਦੇੜ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਇਸ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ, ਬੰਦਾ ਬਣਕੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਢਹਿ ਪਿਆ। ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ 'ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ। ਦੁਸਟ ਸਭਨ ਕੋ ਮੂਲ ਉਪਾਰਨ' ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ੇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮੁਗ਼ਲਈ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਰੰਭਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈ ਕੇ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲਈਆ ਤਾਕਤ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਥੰਮ੍ਹ ਹਿੱਲ ਗਏ। ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀਆਂ ਨਮੋਸ਼ੀਆਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਸਰਹੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਕਲੰਕ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਝੰਡਾ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਲਹਿਰਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ, ਖ਼ਾਲਸਈ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ **ਬਹਾਦਰ** ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਤਾਕਤਵਰ ਮੁਗ਼ਲਈਆ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੇ ਲੰਮੇ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰੂ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਵੀ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਥਿੜਕਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਅਖੀਰ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ੧੯੬੪ ਈ: ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ੨੦੦੮ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਅਨਿਆ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਈ ੨੦੧੦ ਈ: ਸਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਮੁੱਚਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਿਲੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੁੜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਖ਼ੋਜੀਆਂ, ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਸ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦਾ ਦਾਸ,

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਧਾਨ,

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਨਵੇਂ ਸੰਸਕਰਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦਭਵ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਅਨਿਆਂ, ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਧਰਮ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੁਆਦ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਚੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ॥ ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਧਰਮ ਦਾ ਸਿਰਰੁ ਨਿਬਾਹੁਣ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਅੰਦਰ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਨੇ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਿਰਰੁ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਿਧੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਲਮ ਅਤੇ ਅਨਿਅਕਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਰਦ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋ ਨਿਕਲੇ ਹਰ ਬੋਲ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਪੁਗਾਉਂਦਿਆ ਹੋਇਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ 'ਚੋ ਇਕ ਨਾਮ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਕੇ ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਛੱਡ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਿਧੀਆਂ-ਸਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦਿਨ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਬੋਲਾਂ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਬਖਸਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਕੇ ਮੁਗਲਈ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਠੱਲ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਖਿੰਡਰੀ-ਪੁੰਡਰੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਫਿਰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੱਲੇ ਬੋਲੇ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜ ਗਏ। ਸ਼ਾਹਿਬਜਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਝੰਡਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ।

ਭਾਵੇਂ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਅੱਗੇ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਟਿਕਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਪਰ

ਫਿਰ ਵੀ ਜਿਸ ਬੁਲੰਦ ਹੌਂਸਲੇ, ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਘਟਾਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਥੇ ਉਸਦਾ ਜਿੱਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੂਰਮਗਤੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਉਥੇ ਉਸਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸਮਾਂ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਸ ਸਾਹਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਸਾਂਭਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲੱਭ ਲਭਾ ਕੇ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਚਿਤਰਣ, ਉਸਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਪਰਾਲਾ ਸਫ਼ਲ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ੧੯੬੪ ਈ: ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਗਈ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦੁਰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਦਸਤਾਵੇਜ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਦੋਬਾਰਾ ਛਪਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ੨੦੦੮ ਈ: ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ੩੦੦ ਸਾਲਾ ਗੁਰਤਾਗੱਦੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਉਥੇ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਥਾਪੜੇ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਵੀ ਸੀ। ੨੦੧੦ ਈ: ਦਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੁਆਰਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲਾਂ-ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਰ੍ਹਾ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ ਵਲੋਂ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਮੁੜ ਛਪਵਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਛਪਵਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਮਾਵਲੀ, ਸਥਾਨਾਵਲੀ ਅਤੇ ਥਿਤਾਵਲੀ ਪੁਸਤਕ ਆਧਾਰ ਸੂਚੀ ਦੀਆਂ ਅੰਤਕਾਵਾਂ (Appendix) ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਸ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਜਿਥੇ ਇਸ ਯਾਦ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਾਜਾ ਕਰੇਗੀ ਉਥੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗੀ, ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਖ਼ਿਮਾਂ।

ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌੜਾ ਸਿੰਘਾ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਆਰੰਭਕ ਬਚਨ

ਕਈ ਇਕ ਖਾਸ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਉਂਜ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੋਖੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਹਨ। ਹਾਲ ਤਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਿਰਪੱਖ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਦੇ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੇ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ', ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਗੁਰ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ (ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)' ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਹਾਲਾਤ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਮਕਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰਪੱਖ। ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਾਂ ਹਮਦਰਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ ਪੱਖਪਾਤੀ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੂਸਰੇ, ਇਹ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਕਵੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਰੌਂ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਉਸੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਖਿੱਚ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਕਲਪਣਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਮਨੋਹਰ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਬਣਾਉਟੀ ਪੱਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਘੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵੱਲ ਮਨ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਦੌਲਤ ਰਾਏ, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਚਾਈ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਯਤਨ ਬੜਾ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਰਚੀ ਹੈ ਪਰ 'ਤਜ਼ਕਿਰਾਤ-ਸਲਾਤੀਨਿ-ਚੁਗ਼ਤਾ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੇ ਨਹੀਂ ਪਈ ਅਤੇ 'ਅਖ਼ਬਾਰਿ-ਦਰਬਾਰਿ ਮੁਅੱਲਾ' ਹਾਲ ਤਕ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਏ।

'ਤਜ਼ਕਿਰਾ' ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਸਾਲ ਤਕ ਦੇ ਹਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ। 'ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ' ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਜ਼ਖੀਰਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਗਜ਼ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਪਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਡੌਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਣੌਤਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਤਾਂ ਭੀ ਸੱਚ ਦੇ ਨਿਖਾਰ ਅਤੇ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਸੋਮਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਈ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਜਾਂ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਪਏ ਨੁਕਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਕਾਸ਼! ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਮੋਮਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਾਰਮਿਕ ਲੜਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਫੀਖ਼ਾਨ ਦੀ 'ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ-ਲੁਬਾਬ', ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ 'ਸੀਅਰੁਲ-ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਨਹੀਂ ਉੱਠ ਸਕੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇ ਕਈ ਝੂਠ-ਮੂਠ ਅਤੇ ਨਿਗੁਣੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਊਜਾਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਮਿੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ (ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ) ਸ਼ਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਅਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝਦੇ।" ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਕੇਵਲ ਨਕਲ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਬੂਝ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਵਾਕਿਆਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਰਾ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਪਰਖਵਾਨ ਖੋਜੀ ਲਈ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਦਿੱਕਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਗਜ਼-ਪੱਤਰ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸੱਠ-ਸੱਤ੍ਰਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਭੀ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਲਿਖਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ, ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਕਿਆਤ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਨ, ਸੰਮਤ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬੜੀ ਉਘੜੀ-ਦੁਘੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਵਿ-ਉਡਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਭੀ ਕਾਫ਼ੀ ਰੰਗਣ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਾ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਵਾਕਿਫ਼ਕਾਰ ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਚੂੰਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਸੌ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕੇਵਲ ਸੁਣੌਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਮੀਰਾਂਕੋਟ ਸਰਦਾਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ, ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਅਤੇ ਬੰਦਈ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਦੀ ਆਪ ਲੰਘਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਫਰੁੱਖ-ਸੀਅਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਚਤੁਰ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀ ਘਾੜਤ ਅਤੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਣੌਤ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਭੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਆਮ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਮਸਾਲਾ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਤਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਸਾਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਆਨੇ ਸੱਚ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੋਏ ਦੋ ਪੌਣੇ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਕਿਆਤ ਅਤੇ ਮਨਘੜਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖੇੜਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀ ਉਪਜਾਊ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਐਸੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਲਾ ਦੌਲਤ ਰਾਏ ਦਾ ਯਤਨ ਬੜਾ ਈਮਾਨਦਾਰਾਨਾ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਭੁਲੇਖੇ ਉਸ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਨ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬੰਦਾ ਬਹਾਦੁਰ' ਵਿਚ ਭੀ ਆ ਜਾਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬੀਰ ਬੈਰਾਗੀ' ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਗਿਣਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਅਨਿਆਇ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਮੰਤਵ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਢੰਗ।

ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸੰਨ ੧੯੩੧ ਵਿਚ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਭਗਤ ਲਕਸ਼ਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖ਼ੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਆ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਨਾਲ ਨਿਆਇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਹਰ ਇਕ ਵਾਕੇ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪਰਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਵਿਲੀਅਮ ਇਰਵਿਨ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀ ਸੋਮਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਵਾਕਿਆਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ 'ਲਾਈਫ਼ ਆਫ਼ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ' ੧੯੩੫ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੀ।

ਪਿਛਲੇ ਪੰਝੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ 'ਅਖ਼ਬਾਰਿ-ਦਰਬਾਰਿ-ਮੁਅਲਾ' ਆਦਿ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁੜ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਵਾਂ ਮਸਾਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਵਾਕਿਆਤ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਲਈ ਮੈਂ ਸਿੱਧੀ-ਪਧਰੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਕੋਈ ਗੁੰਝਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਬੋਲੀ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਸਾਦਾ ਬੋਲੀ ਵਰਤਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਨਿਰੋਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਰ ਵਾਕੇ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਨੋ-ਕਲਪਣਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਾਪ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਪਟਿਆਲਾ।

ਮਿਤੀ : ੨੦-੯-੧੯੬੦

ਅਧਿਆਇ ੧

ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਾਧ-ਜੀਵਨ

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ੧੩ ਸੰਮਤ ੧੭੨੭ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਐਤਵਾਰ (੧੬ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰ. ੧੬੭੦ ਈਸਵੀ) ਨੂੰ ਪੁਣਛ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਦੇ ਪਿੰਡ ਰਾਜੌੜੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਉ ਰਾਮ ਦੇਵ ਭਾਰਦੁਆਜ ਗੋਤ ਦਾ ਰਾਜਪੂਤ ਸੀ ਤੇ ਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨੀਂ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਪਾਈ, ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਦੇ ਬਾਲਪਨ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਲਵਾਹਾਂ ਦੇ ਆਮ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੇ ਹੱਡ ਨਰੋਏ, ਜੁੱਸਾ ਛੋਹਲਾ ਅਤੇ ਆਦਤ ਮਿਹਨਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਹੀ ਰੱਖ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭੀ ਆਮ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਪੰਡਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਉੱਘਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਪੁਣਛ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਤਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਹੱਲਵਾਹੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ, ਤੀਰ-ਚਲਾਈ ਆਦਿ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ੌਂਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਦਾ ਝੁਕਾਓ ਭੀ ਇਨ੍ਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜਾਂ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਸਕਾਰ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਨਰਮ ਦਿਲ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਅਲ੍ਹੜ ਜਵਾਨ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕੀ ਪਲਟਾ ਆਇਆ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਨੇ ਇਕ ਹਰਨੀ ਨੂੰ ਤੀਰ ਮਾਰਿਆ। ਉਹ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਭੋਇੰ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਜਦ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜਾ

ਤਾਂ ਮਰ ਰਹੀ ਹਰਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਰਸ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਰੜਾ ਕਰਕੇ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਹਰਨੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪੇਟ ਚੀਰਿਆ ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਬੱਚੇ ਨਿਕਲੇ ਜੋ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੜਫ਼-ਤੜਫ਼ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਨਰਮ ਦਿਲ ਨੂੰ ਇਕ ਕੰਬਣੀ ਜਿਹੀ ਛਿੜ ਪਈ ਅਤੇ ਮਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੋਂ ਖੱਟਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਐਸਾ ਪਛਤਾਵਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਆਇਆ ਕਿ ਦਿਲ ਇਕ ਦਮ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਚਾਟ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਰਾਜਪੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਰੁਚੀ ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗੀ ਸਾਧੂਆਂ ਵੱਲ ਮੋੜਾ ਖਾ ਗਈ ਸੀ। ਉਮਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਛੱਡ ਕੇ ਰਮਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰਾਜੌੜੀ ਆ ਟਿਕਦੇ ਸਨ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜਾਨਕੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਮੀ ਇਕ ਬੈਰਾਗੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਜੌੜੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਨੂੰ ਕੁਝ ਐਸਾ ਕੀਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਬੈਰਾਗੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਨਕੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਬਦਲ ਕੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਬੈਰਾਗੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਭੌਂਵਿਆ। ਸੰਨ ੧੬੮੬ ਈਸਵੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਮਤ ੧੭੪੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਕਸੂਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਥੰਮਣ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆ ਪੁੱਜੀ। ਇਥੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਧੂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਭੀ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਰਾਮਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਭੀ ਸੀ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਇਥੇ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਰਲ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਾਸਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਗਿਆ। ਪੰਚ-ਵਟੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਇਕਾਂਤ ਵਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਲਈ ਖਾਸ ਖਿੱਚ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਇੱਥੇ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਅਤੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਹੀ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਜੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਪੱਸਵੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ ਭੀ ਸੀ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਗੀ ਔਘੜ ਨਾਥ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਂਤਰਿਕ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ

ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਇੰਨਾ ਸ਼ੌਂਕ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਔਘੜ ਨਾਥ ਦਾ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਅਤੇ ਸਿਰਲੱਥ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਧੂਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਗੁਣ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗੋਝ-ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਚੇਲੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਔਘੜ ਨਾਥ ਦਾ ਮਨ ਪਸੀਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਯੋਗ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਦੇ ਭੇਤ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੇ। ਹੁਣ ਔਘੜ ਨਾਥ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਨੇੜੇ ਸਨ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਯੋਗ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਬਹੁ-ਮੁੱਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੭੪੮ (ਸੰਨ ੧੬੯੧ ਈ:) ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਜੋਗੀ ਔਘੜ ਨਾਥ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਮਠ ਥਾਪਣ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਪੰਚਵਟੀ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵਲ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕੰਢੇ-ਕੰਢੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਨਾਂਦੇੜ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਮਣੀਕ ਥਾਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਭਾ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਜਾਣ ਲਈ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸੰਘਣੇ ਬਿਰਛਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਟੀਆ ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਇਕ ਤਪੱਸਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੁਖੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ-ਤੰਤਰਾਂ ਕਰਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਕੁਝ ਚੇਲੇ ਭੀ ਆ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਇਕ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਮਠ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੋ ਜਨਮਿਓ ਐਸੋ ਜਗ ਮਾਹਿ। ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਪਾਇ ਜਾਸਿ ਮਦ ਨਾਹਿ।' ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਵਡਭਾਗੀ ਸੰਸਾਰੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਹਾਸਲ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਹੰਕਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਸਿੱਧ ਯੋਗੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉਸਤਤਿ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਚੇਲੇ ਚਾਟੜੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਭਿਲਾਖੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਨਗਿਣਤ ਆਉਂਦੇ, ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਧਣ ਫੁਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਬਾਹਰੋਂ ਸਾਧੂ ਦਾ ਭੇਖ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਮਨ ਸਾਧੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਚੰਚਲਤਾ ਭੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਨਾਲ ਅਤਿਥੀ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਥਾਂ ਅਭਿਆਗਤ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ੁਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਣ ਤੋਂ ਭੀ ਉਹ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੱਚੀ ਧਾਤ ਦੀ ਉਹ ਇਕ ਅਥਾਹ ਖਾਣ ਸੀ, ਜੋ ਇਕ ਐਸੇ ਰਸਾਇਣੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਗਾਲ ਕੇ ਜਾਂ ਕੀਮੀਆਈ ਦੁਆਈਆਂ ਦੀ ਘੋਲ ਨਾਲ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਮੈਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧੋ ਮਾਂਜ ਕੇ ਚਮਕਾ ਦੇਵੇ। ਇਸੇ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ। ਅੰਤ ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (ਸੰਨ ੧੭੦੮ ਈਸਵੀ) ਦੀ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰ-ਧਾਰੀ, ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ, ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਉੱਥੇ ਆ ਪੁੱਜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਾਹੇ ਅਤੇ ਵਿਅਰਥ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਰੁਖ ਮੋੜ ਕੇ ਪੰਥ-ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਸਤਾਈ ਹੋਈ ਦੁਖੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੱਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਧਿਆਇ ੨

ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ

ਜਿਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਤੰਤਰਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਪਾਤ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜ਼ੋਰ ਜਬਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਢੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ। ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਰਾਠੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਉਠ ਖੜੋਤੇ ਸਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਖਤੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਭੈੜੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਝਲਕਾਰਾ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਂਜ ਹੀ ਉਮਰ ਨਾਲ ਹਠ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਕੁਝ ਭੀ ਹੋਵੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਾਈ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਦੱਖਣ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤਰ 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਓ ਨਾ ਹੋਣ ਵੱਲ ਦਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਆ ਕੇ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਂਗੜ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਭੀ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਬੁੱਢਾ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਡਿਗਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਚੂੰਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲਾ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਚਿੱਠੀ ਪਹੁੰਚਾ ਭੀ ਸਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਹੀ ਦੱਖਣ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਬਘੌਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ੨੦ ਫਰਵਰੀ ੧੭੦੭ ਈ: ਨੂੰ ਹੋ ਗਈ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੱਗ ਗਈ।

ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਣ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਥੋਂ ਹੀ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਏ। ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੁੱਜੇ ਸਨ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਿਓ ਦੀ ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਉੱਤਰ-ਲਹਿੰਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਮ ਲਾਗੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਖ਼ੁਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾਦਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਜਾਨ ਦੇ ਵੈਰੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਰੇ ਵੈਰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਪਿਓ ਦਾਦੇ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਸੀਬਤ ਫਾਥੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਆਗਰੇ ਅਤੇ ਧੌਲਪੁਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਜੋ ਕੋਲ ੮ ਜੂਨ, ੧੭੦੭ ਨੂੰ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਹ-ਆਲਮ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ।

ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨਿ-ਖ਼ਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ੨੩ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਹੀ ਦਸਤੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਭੇਟ ਵਜੋਂ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜੜਾਊ ਧੁਖਧੁਖੀ, ਕਲਗ਼ੀ ਅਤੇ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦਿੱਤੇ। ਆਮ ਰਿਵਾਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹਿਨਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸ਼ੈਖ਼ੁਲ-ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਆਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਿਲਅਤ ਨਫ਼ਰ ਕੋਲੋਂ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਏ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਭੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੜੇ ਸਤਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰੋਪਾਓ ਉਠਾ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਧਉਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਉਂ ਪਹਿਲੀ ਕੱਤਕ ਸੰਮਤ ੧੭੬੪ (੨ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੦੭) ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ

ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਣਗੇ। ਕੁਝ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਨਗਰੀ ਸੀ, ਪਹੁੰਚਣ ਪਰ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ-

"ਅਸੀਂ ਭੀ ਥੋੜੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਨੋ ਆਵਤੇ ਹਾਂ, ਸੂਬਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਕੋ ਮੇਰਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਆਪਸ ਮੇਂ ਮੇਲ ਕਰਣਾ ਜਦਿ ਅਸੀਂ ਕਹਲੂਰ ਆਵਤੇ ਤਦਿ ਸੂਬਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਹਥੀਆਰ ਬਨਿ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਵਣਾ ਜੋ ਆਵੈਗਾ ਸੋ ਨਿਹਾਲ ਹੋਵੈਗਾ।"

ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਹਾਲੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹੀ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵੱਲ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਕਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਤਾਂ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਭੀ ਮੌਕਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾਏ। ਇਸ ਲੰਬੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗ ਗਏ। ਭਰਾ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਪੱਕਿਆਂ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਮ ਗਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਗੱਲ ਪਰਵਾਣ ਕਰ ਲਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉੱਤਰ-ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹਾਕਮ ਆਕੀ ਹੋ ਖੜੋਵੇ ਅਤੇ ਰੌਲਾ ਪੈ ਜਾਏ। ਉਧਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਭੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕੈਂਪ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਨੰਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤੁਰੀ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਂਦੇੜ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਨਿਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਮੁੜ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਮੁੱਠੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਨਾਂਦੇੜ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਤੰਬਰ ੧੭੦੮ ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਬੈਰਾਗੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ।

ਦੱਖਣ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਰਾਇਣਾ ਨਗਰ ਰਿਆਸਤ ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਦਾਦੂ-ਪੰਥੀ ਮਹੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਪਾਸੋਂ ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਬੈਰਾਗੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਜੰਤਰਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਅਭਿਆਗਤ ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਅਤਿਥੀਆਂ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕਰ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖ਼ੁਦ ਮਹੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਨਾਲ ਭੀ ਉਸ ਨੇ ਕੋਝਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਹੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ

ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਨਾਂਦੇੜ ਪੁੱਜਣ ਪਰ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨਾ ਜਾਣ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਭੁੱਲਿਆਂ, ਕੁਰਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਠੱਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਲ ਪਾ ਕੇ ਭੀ ਉਚੇਚਾ ਪੁੱਜਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੀ ਇਕ ਸਵੇਰੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਮਠ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਲੰਘ 'ਪਰ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਚੁਲ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਬੈਰਾਗੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਾ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹ ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਪਰਾਹੁਣੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਪਾਸ ਭੱਜੇ ਗਏ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੀਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਠਿੱਠ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗੁੱਸਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਾਲ ਪੀਲਾ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵੱਲ ਆਇਆ ਉਹ ਉਸ ਮਠ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਬੈਠ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਨਾਲ ਧਰਮ ਭੰਗ ਹੋਇਆ ਸਮਝਿਆ। ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਯੋਗ ਬਲ ਅਤੇ ਵੱਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਦਿੱਖ ਬੀਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਲੰਘ ਨੂੰ ਉਲਟਾੱ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ, ਸਾਰੇ ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਨਿਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਘਬਰਾ ਉੱਠਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਚੇਟਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਅਸਰ ਪਾ ਜਾਣ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਾਢਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੰਕਾਰੀ ਸਾਧੂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਂਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅੜਿਆ ਪਰ ਇੱਥੇ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪ ਝੜ ਗਿਆ। ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੇ ਰੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ, ਘਰ ਆਏ ਪਰਾਹੁਣੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਦਬਦਬਾ ਜਮਾਉਣ ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੋਹਿਆ ਗਿਆ। ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਝੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ:-

ਮਾਧੋ ਦਾਸ : (ਮਹਾਰਾਜ) ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ?

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ : ਉਹ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ।

ਮਾਧੋ ਦਾਸ : ਮੈਂ ਕੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ?

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ : ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ।

ਮਾਧੋ ਦਾਸ : (ਸੋਚ ਕੇ) ਆਪ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੋ?

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ : ਹਾਂ।

ਮਾਧੋ ਦਾਸ : ਆਪ ਇੱਥੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਧਾਰੇ ਹੋ?

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ : ਮੈਂ ਏਸ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿੰਘ ਸਜਾਵਾਂ।

ਮਾਧੋ ਦਾਸ : ਮੈਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ, ਹਜ਼ੂਰ ! ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਬੰਦਾ (ਗ਼ੁਲਾਮ) ਹਾਂ।

ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਏ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿਤਾਬ ;ਇਬਤਿਦਾਇ ਸਿੰਘਾਂ ਵ ਮਜ਼ਹਬਿ ਏਸ਼ਾਂ' ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਬਚਨ ਵਿਚ ਕਿ "ਮੈਂ ਏਸ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿੰਘ ਸਜਾਵਾਂ" ਕੋਈ ਐਸੀ ਕਰਾਮਾਤ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੱਟੜ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਬੈਰਾਗੀ ਬੜੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਢਹਿ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀਲ-ਹੁੱਜਤ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਰੌਂ ਜਿਹੀ ਉਸ ਦੇ ਤਨ-ਮਨ ਵਿਚ ਰੁਮਕ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਰਸ ਨਾਲ ਸਪਰਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੱਚੇ ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਸੁੱਚਾ ਸੋਨਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਧੂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਇਕ ਚਮਕਦੀ ਚਿਣਗ ਵੇਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ, ਜੋਤ ਬਣਾ ਕੇ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪੇ ਵਰਤੇ ਪਦ 'ਬੰਦਾ' ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਹੋ ਪਦ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਉਹ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕੌਮੀ ਤੇ ਜੰਗੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਕਈ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੂੰਕਿ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਸਬੰਧੀ ਹਾਲ ਤਕ ਭੀ ਭੁਲੇਖਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਕੁਝ-ਕੁ ਇਤਿਹਾਸ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਦੇਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੇਖੋ:

੧. ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ :

ਫੇਰ ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਹੁਲ ਦੇ ਕੇ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਡੇਰੇ ਲੈ ਆਂਦਾ (ਪਸ ਹਮਾਂਗਾਹ ਓ ਰਾ ਪਾਹੁਲ ਦਾਦਾ ਸਿੰਘ ਕਰਦ ਵਾ ਬਾ-ਖੁਦ ਬ-ਡੇਰਾ ਆਵੁਰਦ) - ਜ਼ਿਕਰਿ ਗੁਰੂਆਂ, ਇਬਤਿਦਾਇ ਸਿੰਘਾਂ, ਆਦਿ, ਪੰਨਾ ੧੧।

੨. ਅਲੀ-ਉ-ਦੀਨ, ਮੁਫ਼ਤੀ :

ਬੰਦਾ ਇਹ ਕੁਝ ਸੁਣ ਕੇ ਤਨ ਮਨ ਨਾਲ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਾਹੁਲ ਲੈ ਕੇ ਜੰਗ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ (ਬੰਦਾ ਬ-ਇਸਤਮਾਇ-ਈਂ ਮਾਅਨੀ ਅਜ਼ ਦਿਲੋ ਜਾਨ ਇਰਾਦਤਮੰਦ ਸ਼ੁਦ ਵ ਪਾਹੁਲ ਗਰਿਫ਼ਤਾ ਮੁਸਤਾਦ ਹੰਗਾਮਾ ਓ ਮੁਹਾਰਕਾ ਗਰਦੀਦ) - ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ, ੩੯।

੩. ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅਨਸਾਰੀ :

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ੱਵਾਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਅਜਮੇਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ, ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਾਸ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੰਦਾ ਨਾਮੀ ਦੇ ਲੜਾਈ ਫਸਾਦ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਪਈ (ਆ ਹਜ਼ਰਤ ਦਰ ਮਾਹਿ ਸ਼ੱਵਾਲ ਰਹਿਗਰਾਈ-ਇ-ਅਜਮੇਰ ਸ਼ੁਦ ਕਿ ਦਰ ਮਹੀਂ ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਹਰਬ-ਗ਼ਾਰਤ ਵਾ ਸ਼ੋਰਸ਼ਿ ਬੰਦਾ ਕਿ ਯਕੇ ਅਜ਼ ਮੁਰੀਦਾਨਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਬ-ਸਮਾਇ ਜਾਹੋ ਜਲਾਲ ਰਸੀਦ) - ਤਵਾਰੀਖ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰੀ, ੮੫।

੪. ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਬਡੇਹਰਾ :

ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਮਨਾਮ ਤੇ ਨਾਮਾਲੂਮ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਇਬ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਖੋਵਾਲ (ਅਨੰਦਪੁਰ) ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ (ਦਰ ਅਸਨਾਇ ਰਾਹ ਸ਼ਖ਼ਸੇ ਮਜਹੂਲੁ-ਲ-ਇਸਮ ਵਾ ਨਸਬ ਰਾ ਮੁਸਤਮਾਲ ਸਾਖ਼ਤਾ ਬ-ਮਜ਼ਹਬਿ ਖ਼ੁਦ ਆਵੁਰਦ ਵਾ ਬਰ ਤਰਫ਼ਿ ਮਾਖੋਵਾਲ ਬ-ਨਿਆਬਤਿ ਖ਼ੁਦ ਰਵਾਨਾ ਕਰਦ) - ਰਿਸਾਲਾ ਸਾਹਿਬ-ਨੁਮਾ, ੧੯੬-੭।

੫. ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ :

ਬਾਵਜੂਦੇ ਕਿ ਅੱਵਲ ਬੂਹ ਖਾਨਦਾਨਿ ਬੈਰਾਗ ਕਾ ਚੇਲਾ ਥਾ, ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਸੇ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋ ਕਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਔਰ ਪਾਹੁਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ

ਕਾ ਸਿੱਖ ਹੂਆ-ਤਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ, ੫੬।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਖਤ ਮੱਲ, ਜ਼ਕਾਉੱਲਾ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ, ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ, ਫਾਰਸ਼ਟਰ, ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ, ਮੈਗ੍ਰੈਗਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ, ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਆਦਿ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਉਂ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਵੇਰਵੇ ਦੇਖੋ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ'।

ਅਧਿਆਇ ੩

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੂਚ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਜਦ ਪੁਰਾਣਾ ਬੈਰਾਗੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਗਾਤਰੇ ਫੁਲਾਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ਅਤੇ ਹੱਥ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦਾ ਕੜਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਉਂ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਕਲਾਂ ਜਾਗ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਜੋ ਜਿਊਂਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹਰਿ-ਹਰਿ ਕਰਦਾ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੁਣ ਮੁੜ ਕੌਮੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਆ ਨਿਤਰਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਬਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਦਲੇ ਕਿਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਮੂਰਤਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੁਣ-ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲੂੰ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਲਤਾੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਤਰਸ ਯੋਗ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਡਿੱਠੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਪੁਰ ਜਿਊਂਦੇ ਜੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਚਿਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਫੇਰ ਛੁਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬੱਕਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਕੋਹ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਵਿੱਥਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਉਤਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਦਾ ਹੀਆ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਇਕ ਪਠਾਣ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਛੁਰੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਵਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਮਿੱਤਰਾਨਾ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਜਾਜੋਂ ਦੀ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਫ਼ੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੇ

ਗਏ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੇ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਖੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਅੰਤਮ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਜਾੜਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਸੂਮ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਾਪ ਡਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਦੋ ਬੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। 'ਚਤੁਰ ਜੁਗੀ" ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਰਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਪਾਸ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਪਤਾ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇ ਜਾਣੂੰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੱਖਣ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਂਦੇੜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਹਰਾਸਿ ਦੇ ਪਾਠ ਵੇਲੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੰਦਕਾਰੇ ਲਈ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅੱਖ ਲੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਕੋਲ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਭੀ ਊਂਘ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਛੁਰੇ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹੇਠਾਂ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੇ ਵਾਰ ਤਾਂ ਐਨ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਲੱਗਾ। ਦੂਸਰਾ ਵਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੋਲ ਪਈ ਕਿਰਪਾਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਾਥੀ ਭੱਜਾ ਜਾਂਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਥਾਇ ਰੱਖਿਆ।

ਇਸ ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤੀ ਵਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੋਹ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਲਹੂ ਉਬਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਲਈ ਚੁਪ ਕਰ ਕੇ ਬਹਿ ਰਹਿਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਤਾਂਕਿ ਜ਼ੁਲਮੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਮਹੱਲ ਨੂੰ ਢਾ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਦੋਖੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਵੀਹ ਬਿਸਵੇ ਖ਼ੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਉਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਉਂ ਆਪਣੇ ੧ ਕੱਤਕ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੪ (੨ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੦੭) ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਸਾਫ਼

ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ, ਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਲੰਬੀ ਨਾ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਖ਼ਤ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇਣ।

ਇਸ ਬਹੁ-ਰੰਗੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ-ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ-ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ-ਮਦ ਜਾਂ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਬੋਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿੱਤ ਨਿੱਤ ਦੇ ਅਨਿਆਏ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਉੱਤੇ ਐਸਾ ਪਰਦਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੌਮੀ ਹੋਣ ਜ਼ਾਂ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ। ਅਮਨ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੇ ਲਿਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਖੜਕਦੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਪਾਨ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਕੱਟ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ-ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਉੱਤੇ ਐਨ ਠੀਕ ਢੁਕਦੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ ਦੇ ਸਭ ਸਾਧਨ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪਰ ਇਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਏ, ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤਕ ਵੀ ਦੇਣੀ ਪੈ ਗਈ। ਅੰਤ ਤਲਵਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕਣ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾ ਕੇ 'ਬਹਾਦੁਰੀ' ਦਾ ਥਾਪੜਾ ਦਿੱਤਾ, ਪੰਜ ਤੀਰ ਆਪਣੇ ਭੱਥੇ ਵਿਚੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭਾਈ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ, ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਣ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਥਾਪੇ ਅਤੇ ਵੀਹ ਕੁ ਹੋਰ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ। ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਨਗਾਰਾ ਭੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਉਹ ਆਪੇ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲੇ, ਜਤ-ਸਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਸਮਝੇ, ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਲੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਰੁਸਾਏ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ

ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲੈ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਏ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਕਈਆਂ ਨੇ ਗ਼ਲਤ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾ ਕੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਐਸੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਇਬ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਮੁਹਿੰਮ ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੰਗ-ਭੰਗਾਣੀ, ਅਨੰਦਪੁਰ, ਚਮਕੌਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਹੋਰ ਥਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ- ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਹੀ ਲੜੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਅਤਿ ਮਜਬੂਰੀ ਵੇਲੇ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਸ੍ਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਨਾਉਂ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ 'ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਹੈ ਕਿ :

ਚੁ ਕਾਰ ਅਜ਼ ਹਮਾ ਹੀਲਤੇ ਦਰ ਗੁਜ਼ਸ਼ਤ॥

ਹਲਾਲ ਅਸਤ ਬੁਰਦਨ ਬ-ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਦਸਤ॥

ਅਰਥਾਤ ਜਦ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਸਾਰੇ ਹੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਲੰਘ ਜਾਏ ਅਰਥਾਤ, ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਸਾਧਨ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਤਲਵਾਰ ਹੱਥ ਲੈ ਲੈਣੀ ਠੀਕ ਹੈ।

ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਮਨੁੱਖ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਕਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਦੇ ਦੋਖੀ ਵੈਰੀਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਾਤਲ ਦੇ ਯੁਵਰਾਜ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚੇਰੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਲੋਕ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਹਨ, ਉਹ ਕਦੀ ਭੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਭੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਹੀ ਮੰਤਵ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਣ

ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਮੌਤ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਨਾਨੌਤਾ ਅਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ, ਘੁੜਾਣੀ ਦੇ ਰਾਮਰਾਈਆਂ ਤੇ ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਚੜ੍ਹਾਈ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਅਨਿਆਇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਸੂਮ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਦੋਖੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਨਾਂਦੇੜੋਂ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਮਾਇਕ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣ ਲਈ। ਉਹ ਜਦ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਆ ਚੜ੍ਹਾਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੌਖੇ ਹੋ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਧਾਈ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਤੋਰ ਕੁਝ ਮੱਠੀ ਪੈ ਗਈ। ਹੁਣ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਚੌਕਸੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕੋਈ ਵਾਹਰ ਆ ਪਵੇ ਜਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਪਵੇ। ਹਾਲੇ ਤਕ ਉਸ ਪਾਸ ਨਾ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੁਪਇਆ ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਹੁਣ ਉਹ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧਣ ਲੱਗਾ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੰਤ ਭੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲਾ ਦਾਨੀ ਭੀ। ਕੋਈ ਸਵਾਲੀ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਦਰੋਂ ਖਾਲੀ ਨਾ ਮੁੜਦਾ। ਆਮ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੋਹਰਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਉਸ ਪਾਸ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਕਰਦਾ। ਮੋਹਰ ਤੋਂ ਘਟ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਕੁਝ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਅਤੇ ਸੋਭਾ ਥਾਉਂ-ਥਾਈਂ ਪਸਰ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਣੇ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਯੌ ਕਰ ਬੰਦੈ ਭਈ ਪ੍ਰਤੀਤ। ਤਬ ਬੰਦਾ ਭਯੋ ਨਿਸਚਲ ਚੀਤ।

ਪੂਤ ਮੰਗੈ ਤਿਸ ਦ੍ਵਾਏ ਪੂਤ। ਦੁਧ ਮੰਗਤ ਦੇ ਦੁੱਧ ਬਹੂਤ।੮।
ਜੇ ਕਰ ਕੋਈ ਦੁਖੀਆ ਆਵੈ। ਕਰ ਅਰਦਾਸ ਤਿਸ ਦੂਖ ਮਿਟਾਵੈ।
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਾ ਜਾਪ ਜਪਾਵੈ। ਜੋ ਮਾਂਗੈ ਤਿਸ ਸੋਊ ਦਿਵਾਵੈ।੯।
ਐਸੀ ਜਗ ਮੈਂ ਪਰ ਗਈ ਧਾਂਕ। ਆਇ ਮਿਲੈ ਰਾਣਾ ਔ ਰਾਂਕ।
ਦੂਰਹਿ ਤੇ ਜੋ ਨਿੰਦਤ ਆਵੈ। ਹੋਇ ਨੇੜੈ ਵਹੁ ਚਰਨੀ ਪਾਵੈ।੧੦।
ਜਹਿੰ ਬੰਦਾ ਆਇ ਡੇਰਾ ਕਰੇ। ਕਾਢ ਮੋਹਰ ਸੁ ਤਹਿੰ ਬਹੁ ਧਰੈ।
ਦੀਵੈ ਪਾਵੈ ਤੇਲੀ ਤੇਲ। ਇਕ ਮੋਹਰ ਤਿਹ ਦੇਵੈ ਮੇਲ।੧੧।
ਠੂਠੀ ਭਾਂਡਾ ਲਿਜਾਵੈ ਘੁਮਜਾਰ। ਦੇਵੈ ਮੋਹਰ ਕਢ ਖੀਸਜੋਂ ਡਾਰ।
ਲਕੜੀ ਚੂਹੜੋ ਲਜਾਵੈ ਜੋਈ। ਮੋਹਰ ਖੀਸਜੋਂ ਦੇਵੈ ਓਈ।੧੨।
ਦੋਹਰਾ॥
ਖਾਲੀ ਕਿਸੇ ਸੁ ਨਹਿ ਛਡੇ ਮੋਹਰੁ ਸੁ ਦਏ ਫੜਾਇ।
ਜੋ ਆਵੈ ਔ ਸਜੂਦ ਹੁਇ ਤਿਹ ਸੰਗ ਲਏ ਚੜ੍ਹਾਇ।੧੩।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਉਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਚੋਰ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀ ਆਮ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧਨ ਦੀ ਚੂੰਕਿ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਧਾਂਕ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਹ ਧਾੜਵੀ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਆ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਪਰ ਜਦ ਕਦੀ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਦੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸੰਗੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਸੀ ਮਾਰ ਮਾਰੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਕਦੀ ਇਧਰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੌਖੇ ਹੀ ਬਾਂਗੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲ ਸਕਦੀ। ਆਖਰ ਉਹ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖ ਕੇ ਨਾ ਉਹ ਹੁਣ ਅੱਖੀਆਂ ਮੀਟ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਾਹਰ ਦੜ੍ਹੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਪਿੰਡ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਡਰਾਕਲ ਪੰਚਾਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਉੱਕਾ

ਹੀ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਧਰਦੇ ਅਤੇ ਥਰ-ਥਰ ਕੰਬਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਪੰਚਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਛੂਤ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਏ, ਬਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਚਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਹੱਲਾ ਇੰਨਾ ਦਲੇਰਾਨਾ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਸੀ ਕਿ ਧਾੜਵੀਆਂ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਭਗਦੜ ਮਚ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਹਿੱਲ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਪਿਛਲੀਆਂ ਲੁੱਟਾਂ ਦਾ ਭੀ ਮਾਲ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਭੀ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਹੌਂਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਚਾਂ ਨੂੰ ਕੋਠੇ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਗਿੱਦੜ ਭੀ ਸ਼ੇਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੱਕ ਧੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਭੀ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਇਹ ਨੇਕ ਕੰਮ ਇਸ ਸੂਰਬੀਰ ਦੇ ਚਮਕਦਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਬਚਾਓ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ, ਲੋਕੀਂ ਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰਦੇ। ਉਧਰ ਇਸ ਨੇ ਭੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੱਲੂ ਫਿਰਾ ਕੇ ਆਮ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਧਾੜਵੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਨਿਤਾਣੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਘਿਓ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਆਓ! ਤੁਸੀਂ ਭੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਹੋ ਜਾਓ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗੇ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦ ਭਾ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਦਮ ਭਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਲੁੱਚਿਆਂ ਲੰਡਿਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਨਾਹ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਜਨਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਕਦੇ ਘਟ ਹੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਰੌਲਾਰੱਪਾ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਆਮਿਲਾਂ ਪਾਸ ਜਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਖਰਖੌਡੇ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਸਿਹਰੀ ਅਤੇ ਖੰਡਾ ਪਿੰਡਾਂ ਪਾਸ ਜਾ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਇਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ, ਦੁਆਬੇ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਗੁਰੂ

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਦਈ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਨਾਂਦੇੜ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਖ਼ੁਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਆ ਇਕੱਠਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਵੱਲੋਂ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਇਕ ਵਾਰ ਮੁੜ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਸੁਲਗ ਰਹੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉੱਠੀ।

ਬੱਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ। ਥਾਓਂ-ਥਾਈਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਐਸੀ ਭੇਜੀ ਲਿਖ ਅਰਦਾਸ। ਭੇਜੀ ਖ਼ਾਲਸੈ, ਖ਼ਾਲਸੈ ਪਾਸ।
ਸੋ ਸੁਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਸਿਰ ਪਰ ਧਰੀ। ਤੁਰਤ ਰਲਨ ਕੀ ਤਜਾਰੀ ਕਰੀ।੯।
ਜਿਸੈ ਸਿਖ ਪਹਿ ਖਰਚ ਨ ਹੋਇ। ਬਿਨਾਂ ਖਰਚ ਬੰਡ ਖਾਵੈ ਸੋਇ।
ਅਸਿਖ ਸਿਖਨ ਕੋ ਦੇਵੈਂ ਸੁ ਨਾਹੀਂ। ਕਹੈਂ ਸਿਖ ਸਭ ਊਹਾਂ ਮਰਾਹੀਂ।੧੦।

ਦੋਹਰਾ॥

ਹੱਥੀਂ ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਲਵੈਂ ਕਰ ਦੂਨੋ ਚੌਨ ਕਰਾਰ।
ਜੀਵਤ ਆਵੈਂ ਆਇ ਦਿਵੈਂ ਮੁਇ ਅਗਲੇ ਸੰਸਾਰ।੧੧।

ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਜਦ ਮੁਗ਼ਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਪੈ ਪਿੱਸੂ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡਰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸੂਹੀਏ ਦੁੜਾ ਦਿੱਤੇ, ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੱਤਣ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਤਾਂਕਿ ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਇੱਧਰ ਨਾ ਆ ਸਕਣ ਪਰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੈ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ ਆ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਟਾਂਡਾ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਵੱਲੋਂ ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਭਗਤੂਕਿਆਂ 'ਚੋਂ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਦੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਿਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ

ਅਤੇ ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ ਸੰਗੀਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਿਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਂਗੜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੱਟ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਬਰਾੜ ਸਿੰਘ ਆ ਰਲੇ। ਫੂਲਕੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਨਾ ਪੁੱਜ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਚੋਖੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲਬੇ ਲੌਣੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਬੰਦੇ ਆ ਗਏ। ਗੁਰੂ-ਮਾਰੀ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਾਕੂ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀ ਭੀ ਆ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ।

ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਸਲੌਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਦਾ ਇਕ ਸਿੰਘ, ਆਲੀ ਸਿੰਘ, ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਰਹੰਦ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਗੌਗਾ ਸੁਣ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮਖ਼ੌਲ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: 'ਸੁਣਿਆਂ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਆਇਆ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਸ ਪਾਸ ਜਾਓ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲਿਆਓ। ਇਥੇ ਆਏ ਦੀ ਅਲਖ ਮਿਟਾ ਦਿਆਂਗਾ, ਤਾਂਕਿ ਪਿਛਲੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਚੋਭ ਦਾ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਸੀ? ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਹੋਊ ਤਾਂ ਆਪੇ ਹੀ ਆ ਜਾਊ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਦਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ, ਮੈਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿਓ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਾ ਦਿਓ। ਨਵਾਬ ਇਹ ਜਵਾਬ ਕਦ ਜਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਝਟ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਭੋਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕੈਦ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਭੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸੌਖਾ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਜਾਣਾ। ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਪੱਤਰਾ ਵਾਚ ਗਏ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਖਰਖੌਂਡੇ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਸਿਹਰੀ ਖੰਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਦੇਰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ। ਕੂਚ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਬਜਾਓ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਸਾਧਣ ਦੀ ਕਰੋ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗਿਓਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਧਾਈ ਕਰ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗ ਰਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਇਸੇ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹਾਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਦੁਆਬੇ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੇ ਅਤੇ ਰੋਪੜ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਪੱਤਣ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਪੰਧ ਕੱਟ ਕੇ ਇਥੇ ਪੁੱਜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਕੀਰਤਪੁਰ ਰੁਕ ਜਾਣ ਨਾਲ ਰਾਹ ਦੇ ਖਰਚ ਖੁਣੋਂ ਔਖੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਥੇ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੰਗਰ

ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖਰਚ ਆਦਿ ਭੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਇਧਰੋਂ ਨਾ ਪੁੱਜੇ, ਤੁਸੀਂ ਉਥੇ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੋ।

ਅਧਿਆਇ ੪

ਸਮਾਣਾ ਅਤੇ ਸਢੌਰਾ

ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਿਰ-ਲੱਥ ਸੂਰੇ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਉ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਭਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਰਹੰਦੋਂ ਆਏ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਮੁਹਿੰਮ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਸੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਤ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਕਰਨੀ ਭੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਣਗੀਆਂ, ਸਿੰਘ ਲੰਮੀਆਂ ਤੇ ਤਿੱਖੀਆਂ ਧਾਈਆਂ ਕਰ ਕੇ ਆ ਪੁੱਜਣਗੇ। ਸੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਸੋਨੀਪਤ ਵੱਲ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ।

ਸੋਨੀਪਤ ਇਕ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਕੇ ਉਥੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਡਰਿਆ ਕਿ ਵਧਦੇ ਚੁਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀ ਭੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਧਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸੱਟੇ ਹੀ ਡਰਾਕਲ ਕਾਇਰਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਨਿਕਲ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਿਆ।

ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨਸ਼ਾ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸੀ ਪਰ ਸਰਹੰਦ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਉੱਘਾ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਥੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਇਕ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਦਾਰ ਸੀ।

ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਚੋਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਭੀ ਕਾਫ਼ੀ ਢੋਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਲਈ ਸਲਾਹ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਭੰਨ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਪੁੱਜ ਸਕੇ। ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਣੇ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਹ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਉਗਰਾਹਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਮਲਾ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤਾ ਭੂਣੇ ਪਿੰਡ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖਰਚ ਪੱਠੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ। ਉਹ ਝਟ ਭੂਣੇ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਗਾਰਦ ਪਾਸੋਂ ਮਾਲ ਜਾ ਖੋਹਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਧਾੜੇ ਦਾ ਪਤਾ ਜਦ ਕੈਥਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਆਮਿਲ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਰਿਸਾਲੇ ਦਾ ਇਕ ਤੁਰਪ ਅਤੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੀ ਪੁਲਸ ਦਾ ਦਸਤਾ ਲੈ ਕੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤੇ ਪਿਆਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚੰਗੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਖੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਗਏ। ਜਦ ਦਾਊ ਫਬਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਖੋਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਪਲੋ ਪਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਕਾਠੀਆਂ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਆਮਿਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲਈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵੱਲੋਂ ਉਥੇ ਹੀ ਆਮਿਲ ਟਿਕਾਅ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਉਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੱਥ ਆਇਆ ਸੀ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਲ੍ਹੀਂ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਆਗੂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਕੋਈ ਸੁਆਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਨ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਪਰ ਸਨ ਬੜੀਆਂ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਸਮਾਣੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਸਮਾਣੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਬਾਹ ਕਰਨ ਅਰਥਾਤ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜੱਲਾਦ ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਭੀ ਸਮਾਣੀਏ ਹੀ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ

ਕਤਲ ਚੂੰਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਖ਼ਿਦਮਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮਾਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸੱਯਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੱਲਾਦ ਸੱਯਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਣਾ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਬੜਾ ਧਨਾਢ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਹਿਲ ਪੈ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਪਏਗਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਇਥੋਂ ਇਤਨਾ ਧਨ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਗਲੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਵਿਚ ਸੌਖ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਸਮਾਣੇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਧਨਾਢ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰਹੇ ਹੋਏ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਸੱਯਦ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਈਸ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਉੱਚ-ਨਾਮਦਾਰ ਅਮੀਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਪਾਲਕੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦਾ ਕੋਟ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਰਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਹਰ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ ਇਕ ਗੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਪਈ ਵਾਹਰ ਨੂੰ ਕੋਟੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਭਾਂਜ ਦੇ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇ ਘੇਰਾ ਭੀ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੋਟ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਭੀ ਵੈਰੀ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਵੜ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਨਾਕਾਮ ਡੇਰਾ ਡੰਡਾ ਚੁੱਕ ਲੈ ਜਾਣ ਪਰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਮਾਣੇ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੱਲ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨਾੜੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਰੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸੂਰਮੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਹਿਣੀ ਪਰ ਪਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੱਗਾ ਜਦ ੧੧ ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਬਿ, (੧੧ ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੦੯) ਦਿਨ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਅਚਾਨਕ ਦਸਾਂ ਕੋਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੂਟ ਮਾਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਸਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਏ।

ਕਈ ਘੰਟਿਆਂ ਤਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲਹੂ ਵਗ ਤੁਰਿਆ। ਇਸ ਹੱਲੇ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਲੁਟੇਰੇ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ, ਬਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਆਦਿ ਦੇ ਘਰ ਸੋਧ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਲੁਟੇਰੇ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਲੁਟੇਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਕਾਰੇ ਰੁਝ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਦੇ ਫਾਟਕ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਪਰ ਉਹ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਮਨਚਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਲ-ਵਾਹਕ ਮੁਜ਼ਾਰੇ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ

ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੀਂਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਰੜਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵਧ-ਵਧ ਕੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਵੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਦਰ ਲੁਕਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਈ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅੰਦਰ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਦੀ ਅੱਗ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਨੇਜ਼ੇ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਪਾਪਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਧੌਲਰ ਅਤੇ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਸ ਸਕੇ। ਇਸ ਝੱਖੜ ਵਿਚ ਦਸ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਯਦ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਬਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਦਾ ਲਈ ਸਮਾਣਾ ਛੱਡ ਗਏ।

ਇਸ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਜੋ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਖਾਈ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਣੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਬਹੁਤਾ ਉਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਾਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨੌਂ ਪਰਗਣਿਆਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਥਲ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਾਣੇ ਨੂੰ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿੱਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਭੀ ਠੀਕ। ਕੈਥਲ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਉੱਘਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਥਾਂ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਮਾਣਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸੱਯਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਕੜਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪਿੱਠ ਦੀ ਹੱਡੀ ਜਰਜਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਜਿੱਤ 'ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੇ ਤਰੋ ਤਰੀ ਗੱਫੇ ਬਖ਼ਸ਼ੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਮਾਣੇ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਚੋਖਾ ਮਾਲ ਆਇਆ ਉਥੇ ਅਗਲੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਲਈ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਖਰਚ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਮਾਣੇ 'ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਜਦ ਸਰਹੰਦ ਪੁੱਜੀਆਂ ਤਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਘਬਰਾਇਆ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਉਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸਿੰਘ ਇਧਰ ਨੂੰ ਵਾਗਾਂ ਮੋੜਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਰਹੰਦ

ਪੁੱਜਣ ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਉੱਠਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਆਖਰ ਪਠਾਣ ਬੱਚਾ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ-ਪੇਸ਼ਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਹੀਏ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਆ ਰਹੀ ਬਲਾ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਭੀ ਕੋਈ ਘਟ ਚੌਕਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਸੂਹੀਏ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ, ਫੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਦੋ ਸੂਹੀਏ ਫੜੇ ਗਏ। ਇਕ ਕਾਣਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਲੁੰਞਾ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਛਿਤਰਾੜ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿ ਜਾਓ, ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਦਿਓ ਕਿ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਮਾਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਦਿਨ ਹੀ ਠਹਿਰਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸਰਹੰਦ ਜਾਣ ਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਭੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਪਾਸ ਬੜੀ ਤਕੜੀ ਫ਼ੌਜ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਖਾਣਾ ਦਾਣਾ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਚੋਖਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਲੜਬੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੰਬੂਰੇ ਅਤੇ ਰਹਿਕਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੜੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਭੀ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੋਟ-ਬੰਦ ਭੀ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬਰਛੇ ਹੀ ਸਨ। ਰਾਮ-ਜੰਗੇ ਬੜੇ ਹੀ ਥੋੜਿਆਂ ਪਾਸ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੰਗ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਜ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਸਕਣਾ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਬੜੇ ਹੀ ਥੋੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੇ ਵੈਰੀ ਹੀ ਵੈਰੀ ਸਨ, ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਐਸੇ ਸਿਰ-ਲੱਥ ਸੂਰਿਆਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਦੇਣ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੀਏ ਅਤੇ ਰੋਪੜੀਏ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਰੋਕੇ ਹੋਏ ਮਝੈਲ ਅਤੇ ਦੁਆਬੀਏ ਸਿੰਘ ਆ ਰਲਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਕੌਂਸਲੀਏ, ਜੋ ਬਹੁਤੇ ਮਝੈਲ ਸਨ, ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਈ-ਬੰਦ ਜੋ ਦੂਰ ਦੇ ਪੰਧ ਕੱਟ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਆ ਪੁੱਜੇ ਸਨ, ਨਾਲ ਰਲ ਸਕਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਵੱਲ ਪਾ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਘੁੜਾਮ ਅਤੇ ਠਸਕਾ

ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਘੁੜਾਮ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆ ਨਿਕਲੇ ਪਰ ਇਹ ਕੈਥਲ ਅਤੇ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਵਿਜਈਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਠਹਿਰ ਨਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਗਏ। ਘੁੜਾਮ ਦਾ ਕਸਬਾ ਲੁੱਟ ਪੁੱਟ ਕੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਠਸਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਇਥੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਾਬਾਦ ਜਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਹ ਮੁਗ਼ਲਾਂ, ਸੱਯਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੀ ਘੁੱਗ ਵਸੋਂ ਦਾ ਕਸਬਾ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕਸਬੇ ਦੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਲੇਬੰਦ ਸਰਾਇ ਵਿਚ ਦੜ ਬੈਠਾ। ਆਪਣੀ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਬੜਾ ਡਟਵਾਂ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ।

ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ

ਇਥੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਤਰ-ਚੜ੍ਹਦੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਪਿਆ। ਜਦ ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਮਚ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਪਾਸ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਪਾਸ ਦੋ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੇ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਤੋਪਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਟਕਾ-ਪੰਥੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾੜਾਂ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਲੁੱਟ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਰਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਹਰਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 'ਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ 'ਧਰਮ ਜੁਧ ਕੇ ਚਾਇ' ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਜੁੜਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਰੋਕੂ ਹੱਲਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਦੌੜ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਇਕ ਤੋਪ ਭੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਏ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਗਈ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਗੌੜੇ ਮੁੜ ਆਏ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ।

ਕਪੂਰੀ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਢੌਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਪੂਰੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਕਦਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਅੱਤ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਹਾਕਮ

ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਿਓ ਦੀ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਾਇਆ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਿਗਾੜ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਰਖੰਡੇ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗ ਭੂਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਢਾਈ ਸੌ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਪਰ ਹਾਲ ਤਕ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਲੁੱਚਪੁਣੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸੁਣੱਖੀ ਇਸਤਰੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੀ ਪਤ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਸਵਾਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਜੰਜ ਦਿਸਦੀ, ਬਹੂ ਖੋਹ ਲਿਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਕਦਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹਵਾਨੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹਵਾਨੀ ਸੱਯਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਸਿੱਖ ਦਾ ਭੇਸ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਜ਼ਨਾਨੀ ਜ਼ੋਰੀਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਪੂਰੀ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਚਾਲਾਕ ਸੱਯਦ ਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਘੜ ਕੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਕਦਮੁੱਦੀਨ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ੁਲਮੀ ਹਊਆ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਐਸੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਗ਼ੈਰਤਦਾਰ ਸਿੱਖ ਆਈ ਗਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਦ ਕਿ ਕਦਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਪੁੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਪੂਰੀ ਦੇ ਇਸ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦੋਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬਰਾੜੇ ਦੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਸਢੌਰਿਓਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਉੱਤੇ ਦਲੌੜ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਤ ਇਥੇ ਕੱਟੀ ਤਾਂਕਿ ਇਥੇ ਦੇ ਲਬਾਣਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਏ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰੀ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਪਲੋ ਪਲੀ ਵਿਚ ਜੋ ਅੜਿਆ ਸੋ ਝੜਿਆ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਕਦਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੌਲਤ ਉਡਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਖ਼ੁਦ ਕਦਮੁੱਦੀਨ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੀ, ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਵੀਹ ਵਿਸਵੇ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਭਾਂਬੜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਲ ਮਤਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੜ ਬਲ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਢੌਰਾ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਗਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਢੌਰਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਬਦਨਾਮ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਸੱਯਦ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ (ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ

ਸੱਯਦ ਪੀਰ ਬੁਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ) ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵੈਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਰਦੇ ਫੂਕਣ ਦੀ ਭੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਇਕ ਆਮ ਵਹਿਮ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਮੁਰਦਾ ਕੁਤਬੁਲ-ਅਕਤਾਬ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਸਾੜਦੀ। ਸ਼ਾਹਵਾਨੀ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪਾਸ ਦੀ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੂੰਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਹਰ ਥਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਤਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹਰ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਹੁੜੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਗਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਊ-ਬਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਹੂ, ਆਂਦਰਾਂ ਆਦਿ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਈਆਂ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸਢੌਰਾ ਨਾਉਂ 'ਸਾਧੂ-ਵਾੜਾ' ਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬੁੱਧ ਭਿੱਖੂਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਏਥੇ ਤੂਸੀ ਪਠਾਣ ਵਸਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਸਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਸਯੱਦ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸੰਨ ੧੪੧੪ ਵਿਚ ਜਦ ਸੱਯਦ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਢੌਰਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੰਜਿ-ਇਲਮ ਅਤੇ ਕੁਤਬੁਲ-ਅਕਤਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਸੱਯਦ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ ਅਤੇ ਪੋਤਰੇ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਵਹਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਵਹਿਮ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ-ਵਹਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸੱਯਦ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸ਼ਾਹ (ਸੱਯਦ ਬੁਧੂ ਸ਼ਾਹ) ਸੱਯਦ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ

ਪੁਸ਼ਤੋਂ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਢੌਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਡਣ ਦੀ ਦੇਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੀ ਦੁਖੀ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਜੋ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ, ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਧਸ ਗਏ। ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭੀ ਕੋਈ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੜਦੇ ਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਤਬੁਲ-ਅਕਤਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ੂਨੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਪਈ। ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਸੱਯਦ ਅਤੇ ਸੇਖ਼ ਪਨਾਹ ਲਈ ਸੱਯਦ ਬੁਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਚੂੰਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਪੀਰ ਬੁਧੂ ਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇਣਗੇ। ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਇਕੱਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਭੀ ਸਿੰਘ ਪੀਰ ਬੁਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਬੇ-ਬੱਸ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਥਾਂ ਦੇ ਭੀ ਨਾ-ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦਾ ਦੁਖੀ ਮੁਲਖੱਈਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਭੜਕ ਕੇ ਇਕ ਭੜਥੂ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮੁਦਤਾਂ ਤੋਂ ਚੁੱਪ ਕਰੀਤੇ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਾਰਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਖੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਗਿਣ ਗਿਣ ਕੇ ਬਦਲੇ ਲਏ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਕਤਲਿ-ਆਮ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਭ ਲੋਕ ਇਕ ਦਮ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ਕਤਲ-ਗੜ੍ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ।

ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਐਸੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਜਾਂ 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਾਂ ਕਬਰਾਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੰਜਿ-ਇਲਮ ਅਤੇ ਕੁਤਬੁਲ-ਅਕਤਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਸੰਨ ੧੯੪੬ ਵਿਚ (ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਉਹ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇਖੇ ਸਨ) ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖੜੋਤੇ ਸਨ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਕੁਤਬੁਲ-ਅਕਤਾਬ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ (ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਖਾਸ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੀ) ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਈ ਗਈ ਅੱਗ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਧੁੰਆਂਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ ੫

ਰੋਪੜ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਝੈਲ ਅਤੇ ਦੁਆਬੀਏ ਸਿੱਖ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦੇ ਸੌਂਹੇ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਗਿਆ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰ-ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਬਾਗਾਂ ਮੋੜੀਆਂ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਛੱਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ; ਆਚਰਨ-ਹੀਨ ਮਜ਼ਹਬੀ ਕੱਟੜਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਡੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਨਿਤਾਣੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਤਰਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਛੱਤ ਦੇ ਕਸਬੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਉੱਥੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਆਮਿਲ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਦੱਬ ਮਾਰ ਕੇ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਆਏ ਅਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਹਵਾਈਆਂ ਨੇ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਛੇੜ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਪਾਰਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਲੰਘ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੀ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਅਹਿਮ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਮਝੈਲਾਂ ਅਤੇ ਦੁਆਬੀਆਂ ਦੇ ਆ ਰਲਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਇੰਨੀ ਵਧ ਜਾਏਗੀ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬਚਾਓ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਲਈ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੀਏ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਆ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਟਿਕਾਣੇ ਲਾ ਦੇਵੇ।

ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਖਿਜ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਭਤੀਜੇ ਨੁਸ਼ਰਤ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਵਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਨੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਮਝੈਲ ਅਤੇ ਦੁਆਬੀਏ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੋਪੜ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਇਹ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਜਮੀਅਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੀਏ ਪਠਾਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੋਪੜੀਏ ਰੰਘੜਾਂ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਸਤੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਾਰੂ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਭੀ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮ-ਜੰਗੇ ਭੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਪਾਸ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਤਲਵਾਰ ਜਾਂ ਨੇਜ਼ਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਆਏ ਹੀ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਚਾਓ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਤੋਂ ਵਧ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਹਿ-ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਥੁੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਰਾਤ ਨਾ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਹੀ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦੇ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਆਸ ਸੀ ਪਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਮੰਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਬੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਵਾਕਫ਼ ਹੋ ਗਏ; ਦੂਸਰੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਨ੍ਹੇਰੇ -ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਉੱਤਰ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਾਲ ਤਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਥੁੜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਦੂਣੇ ਚੌਣੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਯਕੀਨ ਉਹ ਅਗਾਂਹ-ਅਗਾਂਹ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਤਨਾ ਲਾਗੇ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਜੀਊਂਦੇ ਬਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਤੁਹਾਡਾ ਬਚਾਓ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿਓ ਅਤੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਓ।" ਇਸ ਲਲਕਾਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਬਾਛੜ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਤੀਰ ਨਿਸ਼ਾਨਿਓਂ ਖੁੰਝਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਮਾਰੂ ਗੋਲੀ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜਾ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਸੂਰਵੀਰ ਪਠਾਣ ਲੁੜਕ ਕੇ ਭੋਇੰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ। ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿਚ ਭਗਦੜ ਮਚ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਭੱਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਤਦ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਅਤੇ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਆਪ ਅੱਗੇ ਪੁੱਜਾ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਸਿੰਘ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸੂਤ

ਕੇ ਪੈਰੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਅਤੇ ਰੰਘੜਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਧਰ ਲਿਆ। ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਲੋਥ ਲੈਣ ਲਈ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਝੁੰਜਲਾ-ਝੁੰਜਲਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧੇ। ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਨੁਸਰਤ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਵਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੋਨੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ੁਦ ਭੀ ਸਖ਼ਤ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਭਰਾ ਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਲਿਜਾ ਸਕਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਵੈਰੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬਰ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਛੱਡ ਅਤੇ ਸੁੱਟ ਗਏ ਸਨ।

ਹੁਣ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਲ ਭੀ ਵਿਅਰਥ ਗੁਆਉਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਲਣ ਲਈ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸਿੰਘ ਪਠਾਣਾਂ ਅਤੇ ਰੰਘੜਾਂ ਨਾਲ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਨੂੜ ਜਾ ਮਾਰਿਆ। ਬਨੂੜੀਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗੋਲੀ ਦਾਗਣ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਰੋਪੜ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਗਿਆ। ਇਹ ਯਾਦਗਾਰੀ ਮਿਲਣੀ ਅੰਬਾਲਿਓਂ ਰੋਪੜ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਬਨੂੜ ਅਤੇ ਖਰੜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ।

ਅਧਿਆਇ ੬

ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ (ਸਰਹੰਦ) ਦੀ ਲੜਾਈ

ਮਝੈਲਾਂ ਅਤੇ ਦੁਆਬੀਆਂ ਦੇ ਆ ਰਲਣ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਪੂ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਗੱਫੇ ਵਰਤਾਏ ਗਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਗੁਰੂ-ਮਾਰੀ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਚਾਓ ਨਾਲ ਲਾਲੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਰਹੀ ਇਥੇ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਪੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਡੌਲੇ ਹੋਰ ਫਰਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਆਸਮਾਨ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਅਫ਼ਸਰ, ਜੋ 'ਬੰਦਾ ਦੀ ਬ੍ਰੇਵ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ, ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਪੂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਕਬੀਲੇ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਬਣੌਟ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾਨੰਦ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕੰਪੂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਇਤਬਾਰ ਜਮਾਵੇ ਅਤੇ ਜਦ ਦਾਉ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਾਰ ਬੁਲਾਵੇ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਚਾਲ ਚੱਲੇ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਪੈ ਜਾਏ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੋਖਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਓਦੋਂ ਕੋਈ ਅਣਹੋਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਹੰਦੀ ਹਿੰਦੂ

ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਪੂ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਸਰਹੰਦ ਪੰਜ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਿਰਦਈ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੭੦੪ ਈ., ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧੭੬੧ ਬਿ., ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਮਾਸੂਮ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਕੰਧ ਵਿਚ ਚਿਣੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸਾਕੇ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੭੦੪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਰਸਾ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਪਾਰਲੇ ਰੋਪੜੀਏ ਰੰਘੜਾਂ ਨੇ ਰੋਕ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗੜਬੜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਪਿੰਡ ਸਹੇੜੀ ਦੇ ਗੰਗੂ ਨਾਮੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਮੁਰਿੰਡੇ ਦੇ ਰੰਘੜ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੁਰਿੰਡੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੈਰੀ ਬਣੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਸੂਮਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਤਿਆਗਣਾ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਾਨ ਦੇ ਦੇਣੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ। ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਅਤੇ ਡਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਭੀ ਡੁਲਾ ਨ ਸਕੀ ਤਾਂ ਇਕ ਕੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦੇ ਜੀ ਵਿਚ ਚਿਣ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਦੋ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਵਾਬ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਨੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਦੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿ-

'ਅਫ਼ਈ ਕੁਸ਼ਤਨ ਵਾ ਬੱਚਾ-ਸ਼ ਨਿਗਾਹ ਦਾਸ਼ਤਨ ਕਾਰਿ ਖ਼ਿਰਦ ਮੰਦਾਂ ਨੀਸਤ, ਆਕਬਤਿ ਗੁਰਗਜ਼ਾਦਾ ਗੁਰਗ ਸ਼ਵਦ'

(ਅਰਥਾਤ ਸੱਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਸਪੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਅਕਲਮੰਦਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਬਘਿਆੜ ਦਾ ਬੱਚਾ ਆਖਰ ਬਘਿਆੜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ), ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੀਏ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਓ ਪਰ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਰਹਿਮ-ਦਿਲ ਪਠਾਣ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੜ ਕੇ ਮੋਏ ਭਰਾ ਭਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਨਿਤਾਣੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈਣਾ ਅਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਪਰ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਸ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਿ-ਦਰਬਾਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ! ਛੁਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਢਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਹੇਠ ਦੇ ਕੇ ਕੋਹ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਠੰਢੇ ਬੁਰਜ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਸੀ ੨੭ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੭੦੪ ਈ. (ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ) ਦੀ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਜ਼ੁਲਮੀ ਕਥਾ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ-

"ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਢਾਏ ਗਏ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਠੋਰ ਉਪੱਦਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦਈ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਨਿਰਬਲ ਅਤੇ ਨਿਹੱਥੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਭੀ ਬਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਇਤਨਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ।"

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇ-ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਦਾ ਡਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ-ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਟਿੱਲ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਵਰਤੇ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੱਦਦ ਲਈ ਸੱਦ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਜਮਾਤ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਹਾਦ ਦਾ ਡੱਗਾ ਵੱਜਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਆਲੇ ਦੁਆਲਿਓਂ ਦੂਰ-ਨੇੜਿਓਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਝੁਰਮਟਾਂ ਦੇ ਝੁਰਮਟ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਪਾਸ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਬਰੂਦ ਦੇ ਕੋਠੇ ਭਰ ਲਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਲਾਮ ਡੋਰੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਲੈ ਆਂਦੇ। ਖ਼ਾਫੀ ਖ਼ਾਨ 'ਮੁੰਤਖੱਬੁਲ-ਲੁਬਾਬ' ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਤ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੂਕਚੀ, ਬਰਕੰਦਾਜ਼, ਪੰਜ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੋਪਚੀ, ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਸਨ। ਮੁਹੰਮਦ

ਹਾਰਿਸੀ 'ਇਬਰਤਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਅਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਜਗਾਈ ਹੋਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਪੁੱਜਣ ਪਰ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲਈ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰ-ਲੱਥ ਸੂਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕੋ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਰਥ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਧਨ ਜਾਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਲਾਲਚ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਹਥਿਆਰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਘਰ ਦਾ ਮਾਲ ਮਤਾਹ ਵੇਚ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਲੇ ਸਨ।

ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੂਲਕਿਆਂ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਜੋ ਆਪ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ।

ਤੀਸਰੇ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਮਨਚਲੇ ਸਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਰਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਧਾੜਵੀ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਸਨ ਜੋ ਇਕੱਲੇ-ਦੁਕੱਲੇ ਰਾਹੀਆਂ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਟਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਸਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁ ਉਹ ਦੁਖੀ ਕਿਸਾਨ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਕਿਰੜਾਂ ਅਤੇ ਰੰਜਸ਼ਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਉਹ ਸਨ ਜੋ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਖ਼ੁਦ ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਤੁਜ਼ਕ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :"ਜਦ ਭੀ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ, ਅਣਗਿਣਤ ਜੱਟ ਅਤੇ ਗੁੱਜਰ ਬਲਦ ਅਤੇ ਮੱਝਾਂ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ। ਇਹ ਬਦਮਾਸ਼ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਸਨ।"

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੰਦੇ ਬੜੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਅਤੇ ਵਿਸਾਹਘਾਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੰਦਾ

ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਕਦੇ ਭੀ ਹਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਲੱਗਾ, ਇਹ ਲੋਕ ਗਹਿ-ਗਚ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਾਥੀ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਲਈ ਘੋੜੇ ਭੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਲੰਮੇ ਨੇਜ਼ੇ, ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਸਾਰਾ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸੀ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਜਿੱਤ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਅਠੱਲ ਫੁਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦਾ ਜੋ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਹੱਲੇ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੀਹ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਦੱਸਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ, ਬਰਕੰਦਾਜ਼ਾਂ, ਤੀਰ-ਕਮਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਤੋਪਚੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਤੀਹ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਲਾਮ ਡੋਰੀ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਅੱਗਾ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਪ ਸਰਹੰਦੋਂ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਉਧਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਸੂਹ ਲੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਭੀ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਿਊਂਦਾ ਬਚ ਕੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਈਨ ਮੰਨ ਲੈਣ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਬੋਦੀ ਵਿਖਾ ਦੇਣ, ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਏ। ਬਾਕੀ ਜੋ ਅੜੇ ਸੋ ਝੜੇ। ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ੨੪ ਰਬੀ-ਉਲ ਅੱਵਲ ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ, ੧੨ ਮਈ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਈ. ਨੂੰ ਜੁਮੇ ਦੇ ਦਿਨ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘ ਦਲ ਦੀ ਕਮਾਨ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪ ਵਿਚਕਾਰ ਲਾਗੇ ਦੇ ਇਕ ਟਿੱਬੇ ਉੱਤੇ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਚਾਲ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਲਈ ਚੜ੍ਹ ਖੜੋਤਾ। ਲੜਾਈ ਲੱਗਦੇ ਸਾਰ ਜਦ ਨਵਾਬ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਧਾੜਵੀ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਆਏ

ਹੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਸਨ, ਪੱਤਰਾ ਵਾਚ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਂਝ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਰਵਿਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸੱਟੇ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਅੜਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਦੌੜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ ਰਲਿਆ ਹੀ ਇਸੇ ਬਦਨੀਅਤ ਨਾਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭੱਜਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਭਗਦੜ ਮੱਚ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਦੀ ਇਹ ਚਾਲ ਕੁਝ ਕੁ ਸਫ਼ਲ ਭੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਪੈ ਗਈ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਘੋੜਾ ਭਜਾ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ। ਉਹ ਇਕ ਸੂਰਬੀਰ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦਮ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮੁੜ ਜੰਮ ਗਏ। 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ' ਅਤੇ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲੋਹੇ ਦੀ ਇੰਜਣਦਾਰ ਦੀਵਾਰ ਵਾਂਗ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਏ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਕਤਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਭਗਾਉਤੀਆਂ ਸੂਤ ਕੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾ ਟੱਕਰੇ। ਦੋਂਹ ਨੂੰ ਭੋਇੰ ਡੇਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਚੰਘਿਆੜਾਂ ਮਾਰਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਥੀ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਏ ਅਤੇ ਲੱਗ ਪਏ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰੜਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਖ਼ੂੰਖ਼ਾਰ ਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੋ ਨਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਅਲੀ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੀਏ ਭੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। "ਅਹਿਵਾਲਿ ਸਲਾਤੀਨਿ-ਹਿੰਦ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ-

"ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਆ ਕੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਵਾੜ ਝਾੜੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਹੱਥੋ-ਹੱਥੀ ਅਤੇ ਹੂਰੇ ਮੁੱਕੀ ਉੱਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ (ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ) ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਇਸ ਬਹਾਦੁਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ ਕਿ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਗਏ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ੋਰ ਮਚ ਗਿਆ। ......ਆਖ਼ਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਮਾਰੀ ਗਈ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਨੇਜ਼ਾ ਹੱਥ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੇਜ਼ਾ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਕ ਤੀਰ ਆਪਣੇ ਭੱਥੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਂਹ ਉੱਤੇ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਸੂਤ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਖੜੋਤਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾਨ ਮਿਆਨ 'ਚੋਂ ਧੂ ਕੇ ਇੰਨੀ ਬਹਾਦੁਰੀ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ

ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਪੇਟੀ ਉੱਤੇ ਮਾਰੀ ਕਿ ਉਹ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਮਰ ਤੱਕ ਚੀਰਦੀ ਸਾਫ਼ ਨਿਕਲ ਗਈ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਦਾ ਸਿਰ ਭੋਇੰ 'ਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ।'' ਹੁਣ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਮੱਚ ਗਈ ਅਤੇ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਝੁੰਜਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਅਤੇ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸਲਾਮੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦਾ ਭੀ ਸਿਵਾਏ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਤਨ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਾ ਬਚਾ ਸਕਿਆ। ਅਣਗਿਣਤ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪਿਆਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੇਠ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰਨ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਜਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਫ਼ਤਹਿ ਨੂੰ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ' ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰਹੰਦ ਇਥੋਂ ਦਸ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਵਿਜਈਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਤੋਪ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਪ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ। ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਚੋਅ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਭੱਠੇ ਦੀ ਥੇਹ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਾੜ ਝਾੜੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਤੋਪਚੀ ਉੜਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਤੋਪ ਨਿਕੰਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੨੯ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ਸੰਨ ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ, ੧੪ ਮਈ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਈ. ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਰੋਹ ਜਾਗ ਉੱਠਿਆ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾੜਾਂ ਦੀ ਭੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਮ ਲੁੱਟ ਪੈ ਗਈ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਵੈਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਊਧਮ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ।

ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੌਲਤ ਮਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਛਡ-ਛਡਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬੰਦੇ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਧਨਾਢ ਲੋਕ ਭੀ ਜੋ ਕੁਝ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਸਕੇ, ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਮਾਰ ਜਾਂ ਲੁੱਟ

ਤੋਂ ਬਚ ਸਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਭੇਸ ਵਟਾ ਲਿਆ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਛੁੱਪ ਗਏ। ਇਹ ਮਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਬਲਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੇ ਘੁਮੰਡ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਅੱਤ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਬੇਗੁਨਾਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੀ ਦਰੜੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤੀ ਬਰੀਕ ਤਮੀਜ਼ ਹੋ ਸਕਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਜ਼ੁਲਮ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲਪੇਟ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਖਾਸ ਕਰ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਸਾਦੀ ਦਾ ਕਥਨ ਸੁਣਾ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਚਲਾਕ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਘਰ-ਘਾਟ ਲੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਕੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 'ਇਬਰਤ ਨਾਮੇ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ-"ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੌਲਤ ਜਿਵੇਂ ਇਸੇ ਦਿਨ ਲਈ ਹੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਸੁਰਗਾਂ ਵਰਗੇ ਮਹੱਲ ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਬਣਨ। ਧੰਨ ਹੈ ਉਹ ਰੱਬ ਕਿ ਜਿਸ ਸੱਚੇ ਅਦਾਲਤੀ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚੋਂ ਬਲ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਨਿਰਬਲ ਕੀੜੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦੋਖੀ ਸੱਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੱਛਰ ਖੂੰਖਾਰ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ (ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ) ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਕਿਹੜਾ ਜ਼ੁਲਮ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਅਨਿਆਈਂ (ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ) ਨੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਫਸਾਦ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਬੀਜ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਬੀਜਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।"

ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਜੋ ਧਨ ਮਾਲ ਵਿਜੱਈਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਦੋ ਕਰੋੜ ਦਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਲੱਖ।

ਥੋਰਨਟਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸੀਅਰੁਲ-ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ (ਅਤੇ ਮੁੰਤਖਬੁਲ-ਲੁਬਾਬ) ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਉੱਤੇ ਪੱਕਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।" ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਮੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬ ਘੜਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਵਾਕੇ ਦੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਬਰ ਪੁੱਟਣੀ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭੀ ਇਕ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ

ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੀਆ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਤਮ-ਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਬਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਖ਼ਾਫੀ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਦੂਖਣਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਸੀਤਾਂ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਦਾ ਦੂਖਣ ਭੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ। ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਜ਼ਾਰ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਮੁਜੱਦਦ ਅਲਫ਼-ਸਾਨੀ ਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤੋਂ ੨੦੨ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ ੧੯੧੨ ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਹੁਣ ਤਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ (ਮੁਹੰਮਦ) ਲਤੀਫ਼ ਦੇ (ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।'

ਸਰਹੰਦ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਧਨਾਢ ਸ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਬਰਬਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਨ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ। ਜਦ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਹਿਮ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਛੁਡੌਤੀ ਵਜੋਂ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਮ ਬਰਬਾਦੀ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ ਹੋਈ ਕਹੀ-ਜਾਂਦੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਜਦ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਇਕ ਠੇਕੇਦਾਰ ਇਥੇ ਆ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਮਲਬਾ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਹੇਠ ਬਿਛਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤਕ ਭੀ ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਉੱਤਰ ਜਾਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਥੋਂ ਇਕ ਅੱਧੀ ਇੱਟ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਜਾਂ ਜਮਨਾ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਸੁੱਟਦੇ ਹਨ।

ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਏ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਬ ਬਣਾਇਆ। ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਾਣੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥਾਨੇਸਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਥਾਪਿਆ। ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰੀ ਅੱਡਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦੱਖਣ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤੇ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਐਸਾ ਡਰ ਅਤੇ ਰੁਹਬ ਪੈ

ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਕੀ ਹਿੰਦੂ, ਸਭ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਈਨ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਖ ਸਮਝਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਤੀ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਪਰਗਣੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।

ਸਰਹੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਨਵਾਬ ਅਮੀਨੁ-ਦੌਲਾ ਦੇ ਰੁੱਕਾਤ (ਦਸਤੂਰੁਲ-ਇਨਸ਼ਾ) ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਰੁੱਕੇ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

> *"ਇਸ ਭੈੜੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤਮਾਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਈਨ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਅਜਿਹਾ ਪੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਜਾਦੂਗਰ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰਾਂ ਅਤੇ ਦਲੇਰਾਂ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਜਾਦੂ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜੋ ਕੋਈ ਭੀ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਕਰਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ, ਦੀਨਦਾਰ ਸਿੰਘ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਮੀਰ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ, ਮੀਨ ਨਸੀਰ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕੁਰਾਹੇ (ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਥ ਵਿਚ) ਪੈ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਬਣਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਕੇ ਵਾਅਦੇ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਲਏ।"*

ਅਧਿਆਇ ੭

ਘੁੜਾਣੀ ਅਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ

ਹੁਣ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਰੱਖਿਅਕ ਹੋਣ ਦੀ ਦੋਹੀ ਫਿਰ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਭੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੁੰਦੀ, ਇਨਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਭੀ ਅੱਗਿਓਂ ਦੀਨ ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਚਿਰ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੁਲ੍ਹੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਠਾਣਾ ਪਾਇਲ ਦੇ ਘੁੜਾਣੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਮ-ਰਾਈਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆ ਨਾਲਿਸ਼ (ਸ਼ਿਕਾਇਤ) ਕੀਤੀ ਕਿ ਘੁੜਾਣੀਏ ਮਸੰਦ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਖਿਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਤਰੀ ਵਸਦੇ ਸਨ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਰਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਸੰਦ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਹਰਾਸਿ ਦੇ ਪਾਠ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੋ ਜੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਰਾਮ-ਰਾਈਏ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲੋਹੇ-ਲਾਖੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਭੜਕ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਬਕਣ ਲੱਗੇ :

ਪੁੱਤ੍ਰ ਮੁਏ ਆਪੈ ਮੁਯੋ, ਅਬਿ ਮੁਯੋ ਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬੋਲ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਅਤੇ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੁਤਾਰਾ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ-ਕੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਅਯੋਗ ਬੋਲ ਬੋਲੇ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਸਹਿ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਾਇਲ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਠਾਣਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਠਾਣੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੁੜਾਣੀ ਪਿੰਡ ਸੀ ਅਤੇ ਘੁੜਾਣੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਗੁਰ-ਨਿੰਦਕ ਰਾਮ-ਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੋਖੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਘੜੋਟੀ, ਧਮੋਟ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ

ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ।

ਇਥੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਥਾਂ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੰਨ ੧੭੦੪ ਵਿਚ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤੀਆਂ ਨੇ ਸਰਸਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਆ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੜਬੜ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਇਕ ਟਹਿਲਣ ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰੀ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਸੂਰਬੀਰ ਬੀਬੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਟਾਰੀ ਮਾਰ ਕੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਇਕ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਬਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਮਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਵਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ ਬਲਕਿ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਭਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਬਰ ਵਿਚ ਸੜਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੇ ਪੁੱਜਾ। ਅੱਗਿਓਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਕਬੀਲੇ ਅਤੇ ਮਾਲ ਮਤਾਹ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਮਾਰਨ ਦੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਅਨਿਆਇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 'ਹਾਹ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀਓਂ ਉਠ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਖਾਸਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਭੀ ਭਲਾਈ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਅਤੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੇ ਦਾ ਕਦੀ ਵਾਲ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਭਾਵੇਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪੌੜਾਂ ਨੇ ਦਰੜ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਭੋਇੰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਛੱਡੀਆਂ ਸਨ। ੧੯੪੭ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵੇਲੇ ਭੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਲੇਰ-ਕੋਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੀਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਮਨ ਚੈਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ

ਰਸਦੇ ਵਸਦੇ ਹਨ।

ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਇਥੇ ਦੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਬਾਣੀਏ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਸਾਧੂ-ਪੁਣੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਨੇ ਇਥੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਟਵਾਣੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਰਕਮ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭੇਟ ਰੱਖ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਉਸ ਦੀ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ, ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਨੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੀ ਕਬਰ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੱਢ ਕੇ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੀ ਕਬਰ ਦੀ ਪੁਟਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਝੇ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼, ਆਦਿਕਾਂ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਬਿਆਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲਿਓਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਾਇ ਕੋਟ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਹੁੱਤ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਆ ਨਜ਼ਰ-ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ।

ਅਧਿਆਇ ੮

ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ

ਰਾਇ ਕੋਟ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮ ਸਰਦਾਰ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਮਚਾ ਸਕਣ ਜੋਗਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ। ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਉੱਤਰ, ਲਹਿੰਦੇ-ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਦਸਤੇ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਢੌਰੇ ਤੋਂ ਰਾਏ ਕੋਟ ਅਤੇ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਕਰਨਾਲ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਠਾਠ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਖ਼ਲਸ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਥਾਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਲਈ ਅਧਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਪਹਿਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਦ ਭੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੁਖ਼ਲਿਸ-ਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇੱਥੇ ਗਰਮੀਆਂ ਕੱਟਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਢੌਰੇ ਅਤੇ ਨਾਹਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਮੂਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚੀ ਠੇਰੀ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਖੜਬੜ ਟੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਖੱਡਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਪਾਮੂ ਅਤੇ ਡਸਕੇ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਖੱਡਾਂ ਸਨ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ

ਹੀ ਨਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਲਈ ਪਾਟ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜੀ ਟੁੱਟੀ ਭੱਜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਇਸ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਧਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਸਮਾਨ ਤੇ ਕਬਜੇ ਹੇਠ ਆਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉਗਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮਾਮਲਾ ਸਭ ਇਥੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਗੱਲ ਕੀ, ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬਣ ਰਹੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਤਲੁਜੋਂ ਆਰ ਅਤੇ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਆ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਰਾਜ ਲਈ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਿਚ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਮਵਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਇਲਾਕੇ ਜਿਤ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇਕ ਫ਼ੌਜ ਭੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜ-ਕਾਜ ਲਈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਭੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਭੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਪੱਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ 'ਤੇ ਸਿੱਕਾ ਭੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਠੱਪਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ :

سکہ زد بر ہر دو عالم تیغ نانک واہب است
فتح گوبند سنگھ شاہ شاہان فضل سچا صاحب است

ਸਿੱਕਾ ਜ਼ਦ ਬਰ ਹਰ ਦੋ ਆਲਮ ਤੇਗ਼ਿ ਨਾਨਕ ਵਾਹਿਦ ਅਸਤ
ਫ਼ਤਹਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹਿ-ਸ਼ਾਹਾਨ ਫ਼ਜ਼ਲਿ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਤ

ਅਰਥਾਤ :

ਸਿੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਦੋ ਜਹਾਨ ਉੱਤੇ, ਬਖ਼ਸ਼ਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਤੇਗ਼ ਨੇ ਜੀ।
ਫ਼ਤਹਿ ਸ਼ਾਹਿ ਸ਼ਾਹਾਨ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ, ਮਿਹਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਏਕ ਨੇ ਜੀ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ

ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਨ :

ضرب بامان الدہر مصورت شہر زینت التخت مبارک بخت

ਜ਼ਰਬ ਬ-ਅਮਾਨੁ-ਦਹਿਰ, ਮੁਸੱਵਰਤ ਸ਼ਹਿਰ, ਜ਼ੀਨਤੁ-ਤਖ਼ਤ, ਮੁਬਾਰਕ ਬਖ਼ਤ

ਅਰਥਾਤ :

ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਅਸਥਾਨ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤਿ, ਧੰਨਭਾਗੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ।

ਇਹ ਸਨ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ, ਸਨਦਾਂ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਆਦਿ ਲਈ ਮੋਹਰ ਬਣਵਾਈ ਜਿਸ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਨ:

عظمت نانک گورو ہم ظاہر و ہم باطن است

بادشاہ دین و دنیا آپ سچا صاحب است

ਅਜ਼ਮਤਿ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਹਮ ਜ਼ਾਹਿਰੋ ਹਮ ਬਾਤਨ ਅਸਤ

ਬਾਦਸ਼ਾਹਿ ਦੀਨੋ ਦੁਨੀਆ ਆਪ ਸੱਚਾ ਸਾਹਬ ਅਸਤ

ਅਰਥਾਤ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ ਬਾਹਰ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ।

ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਦਾ ਵਾਲੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪੇ ਰੱਬ ਸੱਚਾ ਰੇ।

ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ :

دیگ تیغ و فتح و نصرت بیدرنگ

یافت از نانک گورو گوبند سنگھ

ਦੇਗੋ ਤੇਗੋ ਫ਼ਤਹਿ ਓ ਨੁਸਰਤਿ ਬੇ-ਦਿਰੰਗ

ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ਅਰਥਾਤ :

ਦੇਗ਼ ਤੇਗ਼ ਜਿੱਤ ਸੇਵ ਨਿਰਾਲਮ,

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਾਈ।

ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸੰਨਿ-ਜਲੂਸ ਅਰਥਾਤ ਰਾਜ-ਸੰਮਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੀ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਤੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਕਰੀ ਜਾਏ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਸਿੱਕੇ, ਮੋਹਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਨਿ-ਜਲੂਸ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੀ ਹਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਾਜ, ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਮੋਹਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਨਾਉਂ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ-ਨੇਤਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਨਾਉਂ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇਗ਼ ਤੇਗ਼ ਰਾਹੀਂ ਕੇਵਲ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਹੈ, ਫ਼ਤਹਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਗੱਲ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਭਗਤ ਨੇ ਹੀ ਘੜ ਲਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। 'ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਸਾਹਿਬ-ਨੁਮਾ ਚਹਾਰ ਬਾਗ਼ਿ ਪੰਜਾਬ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਲਿਖਤ ਹਾਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਿਤਨੀਆਂ ਭੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ' ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਉਸ ਨੇ 'ਫ਼ਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ' ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ' ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਮੁਲਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਕੀ ਰਾਜ-ਬਣਤਰ ਸਾਜੀ ਸੀ? ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਵੀਂ ਰਾਜ-ਬਣਤਰ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੀ ਟਿਕ ਸਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਫ਼ੌਜੀ ਕਬਜ਼ਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਕੋ ਖਾਸ ਗੱਲ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕਰ ਸਕਿਆ ਉਹ ਸੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਢੰਗ ਦਾ ਉੜਾ ਦੇਣਾ। ਨਿੱਜੀ ਅਮਲੀ ਤਜ਼ਰਬੇ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰਈਅਤ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦੇ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ-ਉਲ-ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹਰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਈ ਪਰਗਣਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਅਤੇ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨ-ਮੌਜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਘਟ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮ ਭੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਨਿਯਤ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਮਲਾ ਤਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਲੋਕ ਆਪ ਕਿੰਨੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਲਵਾਹਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਦਾਸਾਂ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਬੜੇ ਬਿਗੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਕੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਖੋਹ-ਖਿੰਜ ਤੇ ਵੱਢੀ ਉੱਤੇ ਲੱਕ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।' ਸਿੱਖ ਬਹੁਤੇ ਚੂੰਕਿ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੀੜ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਥੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵੱਲ ਕੋਈ ਭੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੋ ਕੰਮ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ ਇਸ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟ ਦੇਣਾ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਗੀ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲੀ ਹਲਵਾਹਕ ਭੋਇੰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਦਾ ਵਗਦਾ ਮੋਗਲੀ ਫੋੜਾ ਹਟ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸੁਧਾਰ ਆਖਰੀ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਸੁਧਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ

ਪੂਰਬੀਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਖੇ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਦ ਭੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਪਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਈ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਠ ਖੜੋਤੇ। ਦੁਖੀ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਚੂੰਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰ ਵਿਖਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਅਤੇ ਦਸਤੂਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਐਸਾ ਦਬ-ਦਬਾ ਬੈਠਾ ਕਿ ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦਿਖਾਲੀ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦੇ ਪਰਾਣ ਸੁੱਕਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਮਾਮੂਲੀ ਤੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਸਿੰਘ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਵਰੋਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹਾਕਮ ਬਣਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਲੀਅਮ ਇਰਵਿਨ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆਏ ਸਾਰੇ ਪਰਗਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸੀ। ਇਕ ਨੀਚ ਭੰਗੀ ਜਾਂ ਚਮਾਰ ਲਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਅਤਿ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ) ਪਾਸ ਕੇਵਲ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੱਥੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਆ ਧਰਦਾ, ਉੱਚੇ ਜਨਮ ਵਾਲੇ ਕੁਲੀਨ ਅਤੇ ਧਨਾਢ ਲੋਕ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਉਥੇ ਪੁੱਜਣ 'ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੋ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ...ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਣਭੂਮੀ ਦੀ ਜੋਖੋਂ ਵਿਚ ਪੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਊਆਂ ਬਣ ਕੇ ਅੱਗਿਓਂ ਗੱਲ ਕਰਨੋਂ ਭੀ ਡਰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੱਲਾਂ-ਮਾਰਾਂ ਕੇਵਲ ਦੱਖਣ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭੀ, ਬਲਕਿ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਚੂੰਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਮਨ-ਗੰਗ ਦੁਆਬ ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿ ਬਿਸਤ-ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬਿਆਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਰੀਖੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਾਂਗੇ।

ਅਧਿਆਇ ੯

ਜਮਨ-ਗੰਗ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ

ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਸਜ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਦਿਉਬੰਦ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਉਨਾਰਸਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਜੇ ਸਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨਾਰਸੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਲ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਭੀ ਓਧਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਭੀ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਕੜਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਅਲੀ ਹਾਮਿਦ ਖ਼ਾਨ ਕਨੌਜੀ ਸੱਯਦ ਇਥੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਈਨ ਮੰਨ ਲਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਮੁਨਾ ਟੱਪ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਇਤਨਾ ਡਰਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਕੜਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੱਕਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਾਲ-ਮਤਾਹ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸੇ ਰਾਤੀਂ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਿਆ ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਮੁੱਠ ਤੇ ਇਕ-ਸਲਾਹ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾ ਲਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੀਰਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਯਤਨ ਸਫ਼ਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਡਾਢੇ ਸਨ। ਇਕੋ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੱਲੇ ਨਾਲ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਪੈ ਗਈ। ਲੜਾਈ

ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਚੋਖਾ ਮਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਬਦਲ ਕੇ ਭਾਗ-ਨਗਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਵਸੋਂ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਕ ਹਨ। ਹਲ-ਵਾਹਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਭੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਲੈਣ ਲਈ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਸਨ। ਜਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਆਉਣ ਨਾਲ ਰਾਜ-ਰੌਲਾ ਮਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੀ ਦਾਉ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟੋਲੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੀ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਧਾੜੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਥਲਕਾ ਮਚ ਗਿਆ। ਸਰਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਲੋਕ, ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਅਤੇ ਟੱਬਰ ਲੱਦ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਦੂਸਰੇ ਆਪਣੇ ਇਸਤਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰ ਗਏ। ਕਈ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਧਰਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕਦੀ ਪੈਦਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਰੀਆਂ, ਮੀਲਾਂ ਦੇ ਪੰਧ ਪੈਦਲ ਕਰਨੇ ਪੈ ਗਏ।

ਇਸ ਭਗਦੜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਇਲਾਕਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੌਖੇ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਤਾਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਟਿਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਜਥੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਨਿਕਲੇ। ਇਕ ਜਥਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਬਿਹਤ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਸਬਾ ਬੜਾ ਬਦਨਾਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਇਥੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਧਨਾਢ ਟੱਬਰ ਵਸਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਇਥੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਗਊ-ਬਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਦੀ ਦੁਖੀ ਹਿੰਦੂ ਪਰਜਾ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਿਹਤ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕਢਿਆ ਅਤੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬੰਦਾ ਹੀ ਬਚਿਆ ਦੱਸੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦਿਨ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੀ.ਆਰ.ਸੀ. ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਈਆਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜਾ ਜੁਰਮ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੌਖੇ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਜੁਰਮ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦਾ, ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਾ, ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਨੂੰ ਮੁੜਨ 'ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦਸਤੇ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਧਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਗੜ੍ਹੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇੱਥੇ ਕਾਫੀ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਲਗਭਗ ੧੦-੧੨ ਜੂਨ, ੧੭੧੦ ਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਬੂੜੀਏ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਬਦਲ ਕੇ ਗੁਲਾਬ-ਨਗਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬੂੜੀਏ (ਗੁਲਾਬ-ਨਗਰ) ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਮਾਲ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਕੁਝ ਮਾਲ ਨੂੰ ਹੇਠ ਉੱਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਬੂੜੀਏ ਦੇ ਕੁਲ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

੨੩ ਜੁਲਾਈ, ਸੰਨ ੧੭੧੦ (੭ ਜਮਾਦੀਉ-ਸਾਨੀ, ੪ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ 'ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਨੇ ਕਿ ਦਾਬੜ (ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਤੋਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਜਾਣ ਲਈ ਜਦ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਟੀ ਹੱਥ ਲੈ ਕੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇ ਦੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਣੀ ਉਤਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਏ।

ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ੧੦--੧੨ ਜੂਨ, ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਬੂੜੀਏ ਦੇ ਪੱਤਣੋਂ ਜਮੁਨਾ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁੱਸੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਨੇਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੂਰਿਆ ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨ ਨਾਲ ਜੰਗੋਂ ਕਿਉਂ ਦੌੜ ਆਇਆ ਹੈਂ? ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਸੂਰ ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਲ ਕੁੰਵਰ ਗੁੱਜਰ ਨੇ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਭਾਂਜ ਪੈ ਗਈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ: "ਮੈਂ ਧਰਮ ਲਈ ਇਹ ਕੰਮ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਗੁੱਜਰ ਅਤੇ ਕੀ ਹਿੰਦੂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਕੇ ਨੌਕਰ ਹੋਇਆ ਕਰਨਗੇ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੂੜੀਏ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਰਾ ਕਸੂਰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਲੈ ਜਾ ਅਤੇ ਚੂੰਡਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲੈ ਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚੱਲੀਂ।

ਸਹਾਰਨਪੁਰੋਂ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਨਾਨੌਤਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਥੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਬੇਹਟਾ ਮਾਰ ਲੈਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਤਾਂ ਕਿ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਖ਼ਰਚ ਕੁਝ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਥੇ ਧਨਾਢ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਅਲੀ ਮੁਆਲੀ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਧਨਾਢ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਆ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸੌਖੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦਲ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਲਏ। ੪ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ (੨੦ ਜੂਨ, ੧੭੧੦) ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਗੜ੍ਹੇ ਦੇ ਲਾਗੇ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਧਿਰਾਣੇ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ੧੯ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਲਈ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ੨ ਤੋਪਾਂ, ੫ ਰਹਿਕਲੇ, ੬੦ ਰਾਮ-ਜੰਗੇ, ੨ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ੪ ਤੰਬੋਟੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈਆਂ।

੨੫ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧ ਜੁਲਾਈ, ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਨਾਨੌਤੇ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਦਲੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੁਲਸਮਾਨੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਲਭ ਜਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੇ ਏਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਸੇਵਕ ਨਾਨਕ-ਪੰਥੀ ਹਾਂ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ, ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਨਕ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਨਗਰ ਦੇ ਗੈਜ਼ਿਟੀਅਰ ਵਿਚ ਨੈਵਿਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕੁਝ ਕੁ ਧਰਮ ਅਤੇ (ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ) ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਉਖੇੜਨ ਲਈ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ।'

ਨਾਨੌਤੇ ਦੇ ਸ਼ੇਖ-ਜ਼ਾਦੇ ਤੀਰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਗਹਿ-ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਾਰੀ

ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਫ਼ਰੁੱਦੀਨ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜੀ.ਆਰ.ਸੀ. ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਸ਼ੇਖ਼ਜ਼ਾਦੇ ਇਕੱਲੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਨਾਨੌਤਾ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਧੁਖਦੇ ਖੋਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਥੇਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ੨੫ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ (੧੧ ਜੁਲਾਈ, ੧੭੧੦) ਦਾ ਦਿਨ ਹਾਲ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਸ ਮੰਦਭਾਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਫੂਟਾ ਸ਼ਹਿਰ' ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਉਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੱਢ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਨਾਨੌਤੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨਾਰਸੇ ਦੇ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਵੇ ਪਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਸਹਾਰਨਪੁਰੀਏ ਅਲੀ ਹਾਮਿਦ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਤਿਆਰੀ ਭੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇਰ ਦੀ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਬੀਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਭੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾ ਕੋਟ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਭੀ ਚੋਖਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਏਲਚੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗਧਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੀ ਫੇਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ੭ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ਸੰਨ ੪ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ (੨੩ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੭੧੦) ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਅੱਠ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ੧ ਜੁਲਾਈ (੧੫ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਗੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ੨੦ ਜੂਨ ਨੂੰ ਹੋਈ ਟੱਕਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਣ ਪੁਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਕ ਖ਼ਿੱਲਤ, ਫ਼ਰਮਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਘੋੜਾ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵੱਲ ਵਧਣ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਘੇਰਾ ਜਾ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹੇਲੇ ਅਤੇ ਬਾਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸੱਯਦਾਂ ਨੇ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਇੰਨੇ ਹੀ ਪਿਆਦੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ, ਸਿੰਘ ਦੌੜ ਗਏ ਹਨ, ਅੱਠ ਕੁ ਸੌ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ

ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਠਾਣੇ ਉਠਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਆਦਿ, ਆਦਿ।

੨੫-੨੬ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ, ਮੁਆਰਿਫ਼ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣ। ੧੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸੱਯਦ ਵਜੀਹ-ਉ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਭੀ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ੨੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਬੂ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਮਾਊਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਏ ਅਤੇ ਬਿਰਜ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰੀ ਨਗਰ (ਗੜ੍ਹਵਾਲ) ਅਤੇ ਸਿਰਮੌਰ (ਨਾਹਣ) ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ੨੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ।

ਸ਼ੁਰੂ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਓ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਸਰਹੰਦੀ ਨੇ ਫਜ਼ੂਲ ਹੀ ਜਾਨ ਗਵਾਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕੰਮ ਬਿਗੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹੇਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਧਾਵੇ ਬੋਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਆਪ ਤਾਂ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਹੀ ਦੜਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਭਤੀਜੇ ਹੱਯਬਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੂਕੀਏ ਅਤੇ ਤੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸੌ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜੇ। ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਪੁੱਜ ਜਾਣ 'ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵੱਧ ਗਏ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਮੁਲਖੱਈਆ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਪਾਸ ਗੋਪੀਏ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਹੀ ਸਨ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਆ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਹਾਈ ਕਿਸਾਨ ਸਣੇ ਹੱਯਬਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਆਪ ਜਲਾਲਾਬਾਦੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਤਾਂ ਨਾ ਆਇਆ ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੇ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਤ ਬਰਾਤੀਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲੇ ਕਰਕੇ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਪੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਅੱਗਾ ਰੋਕਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੀਨਦਾਰ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਹੁਣ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਰਸਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੇਵਲ ਵਰਖਾ ਦਾ ਹੀ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੜਾ, ਬਲਕਿ ਕਰਿਸ਼ਨੀ ਨਦੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਖਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਫੱਟਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੌ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾ ਕੇ ਗੱਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਧਰ ਲਏ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸਿਰਕਦੇ ਗਏ। ਲਾਗੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਗੇਂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਾਲੇ ਜੈਕਾਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਕੰਧ ਵਿਚ ਪਾੜ ਲਾ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਨਾਲ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਵੀਹ ਕੁ ਦਿਨ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਪਰ ਜਲਾਲਾਬਾਦੀ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਦਮ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ੂਬ ਡਟ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਛੇਤੀ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪਰਗਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰ ਗਏ।

ਅਧਿਆਇ ੧੦

ਮਾਝੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ

ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧ ਗਏ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਜਾਗ ਪਈ। ਸੰਨ, ੧੭੦੯ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ (ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ) ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਜਦ ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਉਹਰੀ ਦੇ ਕਹੇ-ਕਹਾਏ ਪੱਟੀ ਦੇ ਅਮੀਨ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਆ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪਹਿਰਾਂ ਦੀ ਡੱਟਵੀਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰ੍ਹਾਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ 'ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂਆਂ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵਾ ਜੱਟ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਮੁਲਖੱਈਆ ਲੈ ਕੇ ਆ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਭੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਦੂਣੇ-ਚੌਣੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਉਥੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਧੌਣ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨੀਵੀਂ ਪੈ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭੈ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੋਹਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ।

ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਕਰਤਾਰ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਬਖ਼ਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜੋ ਅੜੇਗਾ ਸੋ ਝੜੇਗਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਭੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਭੀ ਕਮਰਕੱਸੇ ਕਰ ਲਏ। ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦਾ ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅੱਠ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਾ ਸੋਧ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫਿਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਇਕ ਅਚਾਨਕ ਫਟੇ ਜੁਆਲਾ ਮੁਖੀ ਪਹਾੜ ਵਾਙੂੰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਿਘਲ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਗੀ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਗਈ।

ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਛੇੜਨੇ ਉਚਿਤ ਨਾ ਸਮਝੇ।

ਲਾਹੌਰ ਤਾਂ ਸੂਬੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਸੂਰ ਖ਼ੇਸ਼ਗੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨਾ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲ ਰਿਆੜਕੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ। ਬਟਾਲੇ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹੀਂ ਥਾਈਂ ਆਪਣੇ ਠਾਣੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਬੜੇ ਧਨਾਢ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਬਟਾਲਾ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਮਾਲ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਮੰਡੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ਤਿਹ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਮਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਹੈਲ ਸਠਿਆਲੇ ਬੁਤਾਲੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਧਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਵਧਦੇ-ਵਧਦੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤੱਕ ਜਾ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਿਹੜੇ ਜਥੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਤਕ ਜਾ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫਸੀਲ ਤਕ ਜਾ ਖੰਡਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਧੱਕੇ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਉਹ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਮੁਲਾਣੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੀ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲੋਕੀ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਬਾਹਰੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਹਿਮ ਛਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕਾਬੁਲ ਦਾ ਮੌਲਵੀ-ਜ਼ਾਦਾ ਸੱਯਦ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ, ਬਹਾਦਰ-ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਇਜ਼ੁ-ਦੀਨ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਹੀ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਰ ਭੀ ਘਾਬਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਹੌਂਸਲਾ ਹੀ ਨਾ ਪਵੇ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰੇ।

ਸੱਯਦ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੀਆ ਨਾ ਧਰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਅਗਵਾਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਦਾ ਏਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਈਦਗਾਹ ਮਸੀਤ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹਰਾ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਅੱਲਾਮੀ ਦਾ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੱਕੀ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਾ-ਵਰਦੀ ਖ਼ਾਨ ਅਗਰਖਾਨੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੂਸਾ ਬੇਗ਼ ਇਸ ਜਹਾਦ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਗੂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਮਾਲ-ਮਤਾਹ ਵੇਚ ਕੇ ਸਾਰੀ ਵਟਕ ਜਹਾਦ ਲਈ ਬੰਦੇ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਾਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਈ ਖੋਜੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੱਖੀ ਅਤੇ ਦਹਿ-ਲੱਖੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ, ਬੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ

ਰਕਮਾਂ ਜਹਾਦ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹਾਜ਼ੀ ਸੱਯਦ ਇਸਮਾਈਲ, ਹਾਜ਼ੀ ਯਾਰ ਬੇਗ, ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਦਿ ਕਈ ਦੂਸਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਗੂ ਵਡੇਰੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਤਜ਼ਰਬੇ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਸਮੇਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਭੀ ਸਨ, ਜਹਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਈਦਗਾਹ ਪਾਸ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡਾ ਆਗੂ ਟੋਡਰ ਮਲ ਦਾ ਇਕ ਪੋਤਰਾ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾ ਮੱਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੋਵੇ ਉਹ ਬੇਸ਼ੱਕ ਜਹਾਦੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ, ਜੇ ਖਰਚ ਪੱਠੇ ਲਈ ਪੈਸੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਲਵੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਨੌਕਰ ਹੋ ਕੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਏ। ਨਵਾਬ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਜੰਬੂਰੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ। ਆਖ਼ਰ ਜਦ ਸੱਯਦ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਦੇ ਇਕ ਮੁਰੈਲ ਮੀਰ ਅਤਾ-ਉਲਾ (ਤਰਾਵੜੀਆ ਰਾਜਪੂਤ ਇਨਾਇਤੁਲਾ) ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮੁਹਿੱਬ ਖ਼ਾਨ ਖਰਲ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪਿਆਦਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਹਾਦੀ ਗਾਜ਼ੀਆਂ, ਮੁਲਖਈਏ, ਸੂਬੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਅਣਗਿਣਤ ਧਾੜ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਝੰਡੇ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੈ ਕੇ 'ਯਾ ਅਲੀ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਤੁਰ ਨਿਕਲੀ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਉਂਜ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸਨ ਭੀ, ਉਹ ਭੀ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡਰੇ-ਪੁੰਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਹ ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲਾ ਸਕਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਲ ਕੇ ਵੇਲਾ ਲੰਘਾ ਲੈਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਕਾਹਨੂਵਾਣ ਦੇ ਛੰਭ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਸਿੰਘ ਝੱਲਾਂ, ਬੇਲਿਆਂ ਦੇ ਜਾਣੂੰ ਸਨ। ਇਥੇ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਦਿੱਕਤ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਮਾਸ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰੀ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਲੂਕਜ਼ਾਦੇ ਆਗੂਆਂ ਲਈ ਕੰਡਿਆਲੇ ਝੱਲਾਂ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਕਦੀ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਭੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਲੇ ਲੁਕਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾੜਾਂ ਨਾਲ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਜਹਾਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਧਿੰਗਾਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਮਾਝੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਚੂੰਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਉਥੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਜਹਾਦੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ

ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ (ਸਿੰਘ ਸਜੇ ਹੋਏ) ਮੁੰਡੇ ਸਿਖਾ ਕੇ ਘੱਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਘਰੀਂ ਬੈਠੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਇਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸਖਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਧ੍ਰਿਗ ਹੈ ਸਾਡਾ ਜੀਊਣਾ ਜੇ ਸਾਡੇ ਬਦਲੇ ਸਾਡੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੌਕਾ ਹੱਥ ਲੱਗਣ ਪਰ ਝੱਲਾਂ ਬੇਲਿਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰਨੇ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਟੋਲ-ਟੋਲ ਕੇ ਮਾਰਨ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਸਿੰਘ ਭੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹੀ ਜਾਣ। ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੰਘ ਮੁੜ ਝੱਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦੇ ਅਤੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ।

ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਤੁੰਮਣ (ਜਥੇ) ਬਣਾ ਲਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਦੂਸਰਾ ਰਿਆੜਕੀ ਵਿਚ ਪਹਾੜ ਦੀ ਕੰਢੀ ਤਕ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵੱਲ ਵਿਚਰੇ, ਤੀਸਰਾ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਜਹਾਦੀ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਤੁੰਮਣ ਇਕੱਲਾ ਫਸ ਜਾਏ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ। ਇਹ ਤੁੰਮਣ ਦੋ-ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਸਨ। ਇੱਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਭੀ ਆ ਰਲਦੇ ਸਨ।

ਲਾਹੌਰੀ ਜਥਾ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਫਿਰਦਾ ਫਿਰਾਉਂਦਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡ ਭਰਤ ਕੋਲ ਜਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਥੇ ਪਰਗਣਾ ਨੇਸ਼ਟਾ-ਭਰਲੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਗੋ ਮਹਿਤਾ ਭਗਵੰਤ ਰਾਏ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭਗਵੰਤ ਰਾਏ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਰਖਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੇਲਾ ਲੰਘਾਉਣ ਲਈ ਸਿੰਘ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਥੇ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲਾਹੌਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਉਹ ਭੀ ਕਿਧਰੇ ਏਧਰ ਹੀ ਫਿਰਦੇ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝਟ-ਪਟ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਦੁਕੱਲਾ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਟੱਕਰ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ। ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਘਿਰ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰ ਜਹਾਦੀ ਭੀ ਇਥੇ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਘੇਰਾ ਇਤਨਾ ਪੀਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੇ ਮਢੋਲੇ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਕਰ ਕੇ ਉਪਰ ਤੋਪਾਂ ਜੰਬੂਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਲੱਗ ਪਏ ਹਵੇਲੀ ਉੱਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਣ। ਸਿੰਘ ਇਸ ਨਾਲ ਬੜੇ ਔਖੇ ਹੋਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁਰਜੀਆਂ, ਬਨੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਵਾੜਾਂ ਝਾੜਨੀਆਂ

ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਦ ਕਦੀ ਅਨਾੜੀ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਹੱਥ ਪਾਏ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਇੰ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਪਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਭੀ ਢਿੱਲ ਪੈਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ। ਜਹਾਦੀ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕੰਧਾਂ ਟੱਪ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਸਤੇ ਘੇਰਾ ਤੋੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਅਤੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਘੇਰਾ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਜ਼ਾਣ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ-ਦਾਣਾ ਮੁੱਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਠਾਣ ਕੇ ਇਕ ਰਾਤ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਬਰਖਾ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਹਵੇਲੀਓਂ ਬਾਹਰ ਦੜੇ ਹੋਏ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ-ਚੀਰਦੇ ਪਲੋ-ਪਲੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਪਰ ਜਹਾਦੀ ਨਿਰਾਸ ਹੱਥ ਮਲਦੇ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਲੁਕੋਣ ਲਈ ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਵਿਜੱਈਆਂ ਵਾਗੂੰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਏ ਪਰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਛਿੱਥੇ ਪਏ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧਮਕਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇਬਰਤ ਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੂੰਕਿ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਛੇ ਅਤੇ ਮੂਰਖ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਨੀਚਤਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਵਡੱਪਣ ਨਾਲ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜੋ ਝੂਠੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਪਾਗ਼ਲ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਬੜੀਆਂ ਕਮੀਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਝੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਸੱਚੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਲਈ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਹਰ ਮੰਦੀ ਕਰਤੂਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ (ਸਿੱਖ) ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਕੁਝ ਕੋਹਾਂ 'ਤੇ ਚਮਿਆਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕੋਟਲਾ ਬੇਗ਼ਮ ਆ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭੈੜੇ ਚਾਲੇ ਫੜ ਲਏ। ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਜਹਾਦ ਦਾ ਢੋਲ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੀੜੀਆਂ ਅਤੇ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਲਸ਼ਕਰ ਇੱਕਠਾ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਟਲਾ ਬੇਗ਼ਮ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਤੁਰਿਆ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਆਏ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਕੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਜਹਾਦੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਆਗੂ ਭੀ ਤ੍ਰਾਹ-ਤ੍ਰਾਹ ਕਰ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਭੀਲੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਦੋ ਟੁੱਕ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਪਈ ਪਰ ਆਮ ਜਹਾਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ

ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਾ ਆਏ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਕੋਟਲਾ ਬੇਗ਼ਮ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਪੁੱਜ ਗਏ।

ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆ ਗਏ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਮ-ਜੰਗੇ ਲੈ ਕੇ ਕੋਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾੜਾਂ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰੋਂ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਭਗਉਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੋਧ ਕਢਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨੰਗੇ ਖੰਡਿਆਂ ਦੀ ਲਸ਼ਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਚੱਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੜੀ ਗਹਿ-ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਈ ਸੂਰਮੇ ਰਣ-ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸਾ ਵੇਲਾ ਭੀ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿ ਨਤੀਜਾ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਸੀ ਪਰ ਸਿੰਘ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਥਿਰਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਫ਼ਗਾਨ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਦੱਬ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਾਗਾਂ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਪੋਈਂਏ ਪੈ ਗਏ। ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਖਿਸਕਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਜਹਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਦੜ ਮੱਚ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਪੈਰ ਨਾ ਸੰਭਾਲ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਹਰ ਗਏ। ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਗਾਜ਼ੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਗੀਦੀਆਂ ਵਾਗੂੰ ਜਾਨਾਂ ਗੰਵਾਈਆਂ। ਸੱਯਦ ਇਨਾਇਤ, ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ ਅਤੇ ਰੰਘੜ ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਮਾਨ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਡਟ ਕੇ ਲੜੇ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਵਾਹ ਨਾ ਚੱਲੀ। ਦਿਨ ਲਹਿਣ ਵੇਲੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਚੱਲ ਪਈ ਅਤੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਦਿਨ ਦੀ ਲੋ ਮੱਧਮ ਪੈਂਦੀ ਗਈ ਲੜਾਈ ਭੀ ਮੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਜਹਾਦੀ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਲਸ਼ਕਰ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਜਹਾਦੀ ਨਿੰਮੋ-ਝੂਣੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਇਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁਕ ਗਈ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਦਾਣ ਦੀ ਸੱਟ, ਜੋ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਉਹ ਭੀਲੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਟਕ ਗਏ। ਫ਼ੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀ ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਜਹਾਦੀ ਅਤੇ ਮੁਲਖੱਈਏ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨੇ ਹੋ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੌਂ ਗਏ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੰਘ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਲੁਕਵੇਂ ਅਤੇ ਬਚਵੇਂ-ਬਚਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਲੱਗ ਤੁਰੇ ਸਨ ਤਾਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਅੱਧੀ ਸੱਟ ਹੋਰ ਮਾਰ ਸਕਣ। ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਇਹ

ਬਾਹਰਵਾਰ ਝਾੜਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਏ ਅਤੇ ਤੜਕੇ ਸਵੇਰੇ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂੰਹ-ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਹੀ ਝਾੜਾਂ 'ਚੋਂ ਨਕਲ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਜਹਾਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਅੱਗਿਓਂ ਉਹ ਕੋਈ ਬੱਝਵਾਂ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅਚਾਨਕ ਹੱਲੇ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਪੈ ਗਈ ਅਤੇ ਜਿਧਰ ਨੂੰ ਰਾਹ ਲੱਭਾ, ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਮੁੜ ਹੱਥ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਖਿੰਡੇ ਅਤੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਡਾਢੀ ਮਾਰ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਅਤਾਉੱਲਾ ਨੇ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਦ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਕਿ ਬਚਣ ਲਈ ਸਭ ਦੌੜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਓ ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਬਚਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾ ਚੱਖੀ ਹੋਵੇ। ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੀ ਇਸ ਮਾਰ ਨੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਜੋ ਜੀਉਂਦੇ ਬਚੇ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਮੂੰਹ ਲਕੋਈ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਵੜੇ।

ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੇ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਜਹਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਠੀਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ। ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਟੋਡਰ ਮਲ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਇਥੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖਾਸ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੜਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਈਮਾਨ ਦੇ ਨਾਉਂ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਸੁਣੀ।

ਅਧਿਆਇ ੧੧

ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਅਤੇ ਰਾਹੋਂ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ (ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ) ਚੂੰਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫ਼ਤਿਹ ਕੀਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ਤਿਹ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਭੀ ਜਾ ਪੁੱਜੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਾਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀ ਕਮਰ-ਕੱਸੇ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਜੁੱਟ ਪਏ। ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਸ ਛਿੜ ਪਏ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਲੜੇ ਗਏ ਯੁੱਧਾਂ-ਜੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਉਹ ਸਭ ਲੋਕ ਭੀ ਉਠ ਖੜੋਤੇ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚਲੇ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਉਠਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਅਤੇ ਠਾਣੇਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਖ਼ੁਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦਲ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਗੰਗ-ਦੁਆਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਜਥਾ ਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਦੁਆਬੇ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਸੂਰ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਲਫ਼ਜ਼ਈ ਪਠਾਣ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਪੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੁਲਤਾਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਲਖ਼ਜ਼ਈ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਮ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ, ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ (ਕੁਤੁਬ ਦੀਨ ਖਾਨ), ਪੀਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ। ਚੌਥੇ ਪੁੱਤਰ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਮਾਰੇ ਜਾਪਦੇ। ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਬੜਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਬਦੁਲ-ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤਾ

ਚਿਰ ਜੀਵਿਆ ਨਹੀਂ। ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਉਹ ੨੪ ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੭੨੧ (੬ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ, ੧੧੩੩ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਚੂਨੀਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਅੱਗੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਵੇਗਾ। ਪੀਰ ਖ਼ਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਵੇਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ (ਸ਼ੱਮਸ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ) ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਅਤੇ ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਕੇਂਦਰ ਸੀ।

ਜਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਭੀ ਕੁਝ ਵਧ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਭੀ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਭੀ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੋ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਈਨ ਮੰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦੇ। ਜੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਵਾਹ ਵਾਹ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੰਦੇ। ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰੇ, ਈਨ ਮੰਨ ਲਏ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖ ਕੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਅਤੇ ਡਟ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਅੰਦਰੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਂਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੰਘ ਕਿਧਰੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਹੱਲਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਜਵਾਬ ਦੇ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਵਾਂਗਾ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਭੇਜ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੱਡਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਭੇਜ ਸਕਣੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਪਾਸ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਦਾਮਾਂ ਵਿਚ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਬਾਰੂਦ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਢੁਆਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਈਮਾਨ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉੱਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਲਖੱਈਆ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜਹਾਦ ਦਾ ਢੋਲ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਜਹਾਦ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ

ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਖਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਮੁੰਤਖਬੁਲ-ਲੁਬਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਕਰੀਬ ਚਾਰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪਿਆਦੇ, ਤੋਪਚੀ, ਤੀਰਮਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੜਾਕੇ, ਜੋ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਏ ਸਨ, ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਕੌਮ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ, ਰਈਅਤ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਜੁਲਾਹੇ ਸਨ, ਜਾਨ-ਮਾਲ ਅਤੇ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ, ਰੱਬੀ-ਕਲਾਮ (ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ) ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੌਲ-ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਮਰਾਂ ਕੱਸ ਕੇ ਆ ਜੁੜੇ ਅਤੇ ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਆਦਮੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਬੜੇ ਦਬਦਬੇ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰੋਂ ਚੜ੍ਹ ਤੁਰਿਆ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੰਘ ਇਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਈਨ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆ ਗਈ ਹੈ ਖ਼ੁਦ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਮੰਨ ਲੈਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਧਰ ਸੌਖੇ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚਾਨਣਾ ਹੋਇਆ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਹਾਦ ਦਾ ਢੋਲ ਵਜਾ ਕੇ ਇਕ ਲੱਖ ਆਦਮੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਹਾਦ ਲਈ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਛੇਤੀ ਪੁੱਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਪਾਸੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਆਉਣੇ ਭੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਟਾਕਰਾ ਬੜਾ ਡਾਢਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੰਗ-ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਗਏ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਹਕੀਕਤ ਦੱਸ ਕੇ ਛੇਤੀ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵੱਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਖ਼ੁਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੁਆਬੇ ਪੁੱਜ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਉਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਪਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਭੀ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰਵਾਂ-ਰਵੀਂ ਦੁਆਬੇ ਨੂੰ ਧਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦੁਆਬੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣ

ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਤਨੇ ਭਾਰੇ ਲਾਓ-ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੋਂ ਇਤਨੀ ਦੂਰ ਪਚਵੰਜਾ ਮੀਲ ਤਕ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਦੇ ਪਾਸ ਪੱਕੀ ਸਰਾਇ ਵਿਚ ਠਾਣਾ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਲਤੁਜ ਟੱਪ ਆਏ ਅਤੇ ਰਾਹੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਣਗਿਣਤ ਜਹਾਦੀ ਲੋਕ ਵਧੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਹੈ, ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਭੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਉੱਤਰ-ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਭੱਠਿਆਂ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਮੱਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਵਰਤਣ ਲਈ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖਾਈਆਂ ਵਿਚ ਦੜ ਗਏ। ਖ਼ਾਫੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੋਂ ਤੁਰੇ ਜਹਾਦੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੱਸੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੰਘਣ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤਰ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਤਨੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਫੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਮੰਨਣੀ ਪਈ। ਖ਼ਾਫੀ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹੋਂ ਦੇ ਕੰਪੂ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਪਾਸੀਂ ਗਾਰਦਾਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਚੌਧਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਗੋਆਂ ਨੂੰ ਈਨ ਮੰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਪਰਵਾਨੇ ਭੇਜੇ।

ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜਹਾਦੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਜਾਂ ਉਹ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਜਾਨ-ਮਾਲ, ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਅਸੀਂ ਜੰਗ ਦੀ ਇਕ ਕਤਲਗਾਹ ਵਿਚ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਟ ਕੇ ਤੇ ਜੁਟ ਕੇ ਲੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਚਾਓ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਅੱਲਾ-ਹੂ-ਅਕਬਰ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲੋਂ ਮੋਹਰੇ ਹੁੰਦੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧੇ। ਪਹਿਰ ਕੁ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਇਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਪੁੱਜੇ ਸਨ ਕਿ ਤੋਪ ਦਗਣ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚੱਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਗੋਲੇ ਅਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਪੱਥਰ ਇਸਲਾਮੀ ਲਸ਼ਕਰ ਉੱਤੇ ਵਰ੍ਹ ਪਏ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਪਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਵਾਲੀਆਂ ਛੁੱਟਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਹਾਦੀ ਗਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਲਖੱਈਆ, ਜੋ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੇ ਪਰਗਣਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ,

ਅੱਲਾ-ਹੂ-ਅਕਬਰ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਵਾਂਙ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਠਰ੍ਹਮੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਇਸ ਅਥਾਹ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਟਿੱਕੇ ਰਹਿ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭੱਠਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਾਹੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਥੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਰਾਹੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਈ ਦਿਨ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਸਿੰਘ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਲਿਓਂ ਨਿਕਲਦੇ ਅਤੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੇ ਪਰ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਾ ਵਿਗੜਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਇਕ ਚਾਲਾਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ ਅਤੇ ੧-੨ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੦ (੧੯ ਸ਼ਾਬਾਨ, ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਦੂਰ, ਕੁਝ ਕੋਹ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ, ਇਕ ਤੋਪ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਊਠ ਤੇ ਬਲਦ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਏ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸੇ ਦਿਨ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ ਪਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੋਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗਏ, ਉਹ ਲਾਗੇ ਝੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ੩ ਅਕਤੂਬਰ (੨੦ ਸ਼ਾਬਾਨ) ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਮੁੜ ਰਾਹੋਂ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਹਥਕੰਡਾ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੁੱਰਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਹਾਰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੰਘ ਜਦ ਕਦੀ ਮਿਥ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਪੈਂਦੇ ਤਾਂ ਵੈਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਭਾਂਜ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਤੁਰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਦ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਜਦ ਕੁਝ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੰਘ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਦਮ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਵੈਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲੀ ਤਜ਼ਰਬੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਗਜ਼ਨਬੀ ਆਪਣੇ 'ਜੰਗਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ

ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

ਜੇ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੰਘਾਂ) ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ, ਐ ਜੁਆਨ! ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਨਾ ਸਮਝੀਂ।

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਕ ਮਕਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਡਰੋ! ਡਰੋ!!

ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮਕਰ (ਫ਼ਰੇਬ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਵੈਰੀ ਦਾ ਮੁੜ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਸ਼ਕਰ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਦਦਗਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮੂੰਹ ਭੁਆ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ) ਪਾਣੀ (ਦਾ ਹੜ੍ਹ) ਭੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਕਰ ਕਰ ਕੇ (ਝੂਠ ਮੂਠ) ਭੱਜ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।

ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ੧-੨ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੭੧੦ (੧੯ ਸ਼ਾਬਾਨ ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਰਾਹੋਂ ਤੋਂ ਖਿਸਕ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ੧੫ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੦ (੩ ਰਮਜ਼ਾਨ ਸਨ, ੪ ਜਲੂਸੀ) ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਸੋਨੀਪਤ ਦੇ ਲਾਗੇ ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਰਾਹੋਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪੁੱਜੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਰਾਹੋਂ ਉੱਤੇ ਤਹਿਤ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ। ਇਥੇ ਦੇ ਪਠਾਣ ਇਤਨੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਸੋ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਭੱਜ ਗਏ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸੌਖੇ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਜਵਾੜੇ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਕੋਈ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਗੱਲ ਕੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਖ਼ੁਦ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਭੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਮੁਅੱਸਿਰੁ-ਲ-ਉਮਰਾ (ਜਿਲਦ ੩-੧੨੮) ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਾਈ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ-ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਸਿੰਘ ਉਠ ਖੜੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਨ, ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਮਾਝਾ, ਰਿਆੜਕੀ ਅਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤਕ ਕੰਢੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਦੁਆਬੇ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਬੋਲ -ਬਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨਾਉਂ ਮਾਤਰ ਦਾ ਹੀ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਜਮਨਾ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਗੰਗ-ਦੁਆਬ ਦਾ ਉੱਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿੰਘਾਂ ਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਤੋਂ ਕਰਨਾਲ ਤੱਕ ਦਾ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਹਾਕਮ ਸੀ ਅਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨਿਯਤ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭੀ ਜਾ ਪੁੱਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜ਼ਿਸ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀਓਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਹੁੰਦੀ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮ ਆਸਫ਼-ਦੌਲਾ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਚੂੰਕਿ ਡਰਦਾ ਪਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਦਿਨ ਰਹੇ ਝੱਖੜ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਮਾਲ-ਮਤਾਹ ਸਮੇਤ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਭੱਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।' ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ 'ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੰਘਾਂ) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨੋਂ ਕੋਈ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ' ਅਤੇ 'ਜੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੱਖਣੋਂ ਨਾ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਉਹ ਤੁਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਜੌਨ ਮੈਲਕਮ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਹਰ ਇਕ ਦਲੀਲ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ (ਸਿੰਘਾਂ) ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੇਠ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

ਅਧਿਆਇ ੧੨

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੂਚ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਉੱਠ ਖੜੋਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੰਨ ੧੭੦੯ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ (ਅਖ਼ਬਾਰਿ ਦਰਬਾਰਿ-ਮੁਅੱਲਾ) ਦੇ ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਤਾਰੀਖ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਪੱਤਰੇ ਉੱਤੇ ੧੩੧ ਨੰਬਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਢੌਰਾ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ (ਜੋ ੧੧ ਨਵੰਬਰ ੧੭੦੯ ਨੂੰ ਸਮਾਣਾ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ) ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਇਸ ਫਸਾਦ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸਿੱਖ ਸਢੌਰੇ ਕੰਪੂ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ (ਸੱਯਦ, ਸਿੱਧ) ਅਗੰਮੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ ਹੈ (ਇਸ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ) - ਨਵਾਬ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਰਹੰਦ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿਸਾਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ। (ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ) ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਬੜੀ ਲਾਚਾਰੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ?" "ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੂਬੇ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਜਮਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ[੧] ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੀ ਥਾਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ਼ਲਬਾ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਨੂੰ ਭੀ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।"

੧. ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੭੦੯ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਂ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਆਏ ਪੱਟੀ ਦੇ ਅਮੀਨ ਹਰਿ ਸਹਾਏ ਅਤੇ ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਪਨੂੰਆਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੇ ਜੱਟ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋ ਪਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ।

੨੫ ਫਰਵਰੀ ੧੭੧੦ (੭ ਮੁਹੱਰਮ, ਸੰਨ ੪ ਬ.) ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ । ੨੩ ਅਪ੍ਰੈਲ (੫ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਪੁੱਜੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਜਮੁਨਾ ਪਾਰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵੱਲ ਇਸ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਰਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਪਾਰ ਹੀ ਰੁਝੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਨਾ ਆ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ੧੨ ਮਈ ਨੂੰ ਜਦ ਪਰਤੀਤ ਰਾਓ ਹਰਕਾਰੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵੱਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ। ੧੭ ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਅਰਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਆਸਫ਼ੁਦੌਲਾ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵੱਲ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਫ਼ਸਾਦ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨ-ਦੌਰਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭੀ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੨੦ ਮਈ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲ ਗਈ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ੧੨ ਮਈ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ੨੪ ਮਈ (੬ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ, ੪ ਬ,) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜਧਾਨੀ (ਦਿੱਲੀ) ਦੇ ਮੁਤਸੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅੱਠ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਖ਼ਾਨ ਜਾਨ ਬਹਾਦਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਲਾਹਬਾਦ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਾਨ (ਜਾਨ) ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਨ, ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਕਮਾਊਂ, ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜੇ। ੨੭ ਮਈ (੯ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਸਫ਼-ਸ਼ਿਕਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ, ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਮਸਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫਸਾਦੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦਿਆਂਗਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਮਾਲਿਕ ਦੱਸੇ ਕਿ ਕਿਤਨੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ।

੨੮ ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਰਾਠੌਰ) ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ (ਕਛਵਾਹਾ) ਸਾਂਭਰ ਤੋਂ ਮਨੋਹਰ ਪੁਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਲਿਖ ਭੇਜੇ ਹਨ। ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਰਾਜੇ

੧੧ ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਵਡ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਖਿੱਲਤਾਂ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਕੇ ਵਤਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

੧੦ ਜੂਨ (੨੩ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਤਸੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਆ ਖਰਚ ਲਈ ਦੇ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਭੇਜ ਦੇਣ।

ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੱਖਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਦੇ ਅੜੀਅਲ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਛਵਾਹਾ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਠੌੜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਲਾਹ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਸਫ਼-ਦੌਲਾ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਤਾਜ ਦੀਨ, ਦੀਵਾਨ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਹਸਨ ਰਜ਼ਾ ਕੋਤਵਾਲ, ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਫ਼ਖ਼ਰੁੱਦੀਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਤਾਹਿਰ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਰਕੱਢ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਸਮਾਣੇ ਅਤੇ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਅਜ਼ਮੇਰ ੧੧-੧੨ ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਆ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਾ-ਵੇਲਾ ਮਚਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਇਤਨੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ, ਜਿਹੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਅਤੇ ਦੂਰੀ ਅਸਰ ਵਾਲੇ ਨਤੀਜੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਭੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਸੂਰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵ੍ਰਿੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਜ਼ੀਰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਤਨੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਰਗੇ ਤੁੱਛ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਸੌਹਾਂ ਖਾ ਕੇ

ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਪਰ ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਤ-ਭੇਦ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਭੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਮਿਸਾਲ ਪਰ ਚੱਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਹਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ-ਮੁਲਕ ਆਸਫ਼-ਦੌਲਾ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਭੇਜੇ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਝਟਪਟ ਚੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅਵਧ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਖ਼ਾਨ-ਦੌਰਾਨ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਚੀਨ-ਬਹਾਦਰ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮ ਖ਼ਾਨ ਜਾਨ ਅਤੇ ਬਾਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸੱਦੇ ਭੇਜੇ। ਖ਼ੁਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ੧੭ ਜੂਨ, ੧੭੧੦ (੧ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੪ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ, (੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਅਜ਼ਮੇਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ।

੬ ਜੁਲਾਈ (੨੦ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਜਦ ਸ਼ਾਹੀ ਵਾਕਿਆ-ਨਵੀਸ (ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ) ਹਿਦਾਇਤ-ਕੇਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੋਹਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਅਜ਼ਮਤਿ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਹਮ ਜ਼ਾਹਿਰੋ ਹਮ ਬਾਤਿਨ ਅਸਤ

ਪਾਦਸ਼ਾਹਿ ਦੀਨੋ ਦੁਨੀਆ ਆਪ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਤ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ "ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਸਿੱਖ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੁਕਮ-ਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧ ਦਰਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸੱਦਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਬਟਾਈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਹੈ।"

ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਜਮੁਨਾ ਪਾਰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵੱਲ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਿੱਛੇ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਭੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ੮ ਜੁਲਾਈ (੨੨ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਮੇਰਠ ਦੇ ਚਕਲੇ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ

ਸਵਾਰ ਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਹਬੰਦੀ ਪਿਆਦੇ ਦਿੱਤੇ। ੨੮ ਜੁਲਾਈ (੧੨ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਪਰਾਗਪੁਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੋਂ ਸਾਂਭਰ ਦੇ ਮੌਕੂਫ਼ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ, ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸੁਲਤਾਨ-ਕੁਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ਾਕਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਅਗਾਊਂ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਸਿਹਬੰਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਆਈਨੀ (ਖੁਲ੍ਹੇ) ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਤਲਬ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ਗੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਠਾਣੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ, ਉਠਾ ਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਬਿਠਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਾਬਾਦ, ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ, ਸਢੌਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਵੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਚੀਨ-ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਪੁੱਜ ਗਏ। ੧੪ ਅਗਸਤ (੨੯ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਬਾਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨਾਰਨੌਲ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸਿਪਾਹੀ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਡੌਂਡੀ ਪਿਟਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਆਦਮੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੧੫ ਅਗਸਤ (੧ ਰੱਜਬ) ਨੂੰ ਕੋਕਲਤਾਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਮੁਅੱਜ਼ੁੱਦੀਨ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਪਰਗਣਾ ਸੋਨੀਪਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ਸੋਨੀਪਤ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਲਦਾ ੧੨ ਅਕਤੂਬਰ (੨੯ ਸ਼ਾਬਾਨ) ਨੂੰ ਪੁੱਜਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਡਰ ਤੋਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸੂਹੀਏ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ੨੯ ਅਗਸਤ (੧੫ ਰੱਜਬ) ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਹਿੰਦ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਨੌਕਰ ਹਨ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਮੁਨਾ ਦੇਣ। ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਮੁਨਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਤਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ੨੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਨਕ-ਪੂਜ ਸਿੱਖਾਂ (ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ) ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਫ਼ਰਮਾਨ

ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਨਕੀ ਆਦਿ ਦੋ ਨਫ਼ਰ ਗੁਰਜਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਸਿਰੀ-ਨਗਰ (ਗੜ੍ਹਵਾਲ) ਅਤੇ ਸਿਰਮੌਰ (ਨਾਹਣ) ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨੯ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਬੂ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖਿੱਲਤ ਇਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਮਾਊਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੈ ਜਾਏ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਲਿਆਵੇ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਿਨ ਬ੍ਰਿਜ-ਰਾਜ ਨਾਮੀ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਭੀ ਖ਼ਿਲਤ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭੇਜਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਚਕਾਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੈਪੁਰ ਅਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੀ (੧੧ ਜੂਨ, ੧੭੧੦ ਨੂੰ) ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸੱਯਦ ਸੈਫ਼ਦੀਨ-ਅਲੀਖ਼ਾਨ, ਨਜਮੁੱਦੀਨ-ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸਿਰਾਜ਼ੁੱਦੀਨ-ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ੩੧ ਅਗਸਤ (੧੭ ਰੱਜਬ) ਨੂੰ ਪਟੌਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕੰਪੂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਚੂੜਾਮਣਿ ਜਾਟ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ੨੧ ਸਤੰਬਰ (੮ ਸ਼ਾਬਾਨ) ਨੂੰ ਸ਼ਰਫ਼ਾਬਾਦ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕੇਸ਼ੋ ਰਾਓ ਹਰਕਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਦ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰਦੁਆਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜੁਆਲਾਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ (ਰਾਜੇ) ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਕਾਨ ਦੇ ਦੇਣਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ (ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ) ਨਿਯਤ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਉਹ ਹੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਆਬੇ ਵੱਲ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਹੋਂ ਦੀ ੨-੩ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ।

੨੩ ਸਤੰਬਰ (੧੦ ਸ਼ਾਬਾਨ) ਨੂੰ ਸ਼ਰਫ਼ਾਬਾਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮ ਮੁਹੰਮਦ-ਯਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਬਖ਼ਤ ਮੱਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਪਰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਚਤੁਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀਓਂ ਲਿਆਉਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ੨੯ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ

ਹਜ਼ੂਰ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਤਾਂ ਇਨਾਮ ਮਿਲੀਆਂ। ੨੯ ਸਤੰਬਰ (੧੬ ਸ਼ਾਬਾਨ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜਣ 'ਪਰ ਕਿ ਕਰਨਾਲ ਵੱਲ ਠਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨੁਸਰਤ ਖ਼ਾਨ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਬੀ ਕੁਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਰਾਜਾ ਚਤੁਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲੇ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਹਸਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ।

੨੦ ਅਕਤੂਬਰ (੮ ਰਮਜ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਸਰਾਇ ਕੰਬਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ੧੬ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀ ਅਤੇ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੇੜਾ ਅਮੀਨ ਲਾਗੇ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਫ਼ਤਿਹ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਗਏ। ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਕੱਟੇ ਗਏ ਹਨ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁਨਾਰਾ ਚਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ੈਨੁੱਦੀਨ-ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਪਿੱਛੋਂ ੨੭ ਅਕਤੂਬਰ (੧੫ ਰਮਜ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਬਰੇਲੀ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਲਸ਼ਕਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਥਾਨੇਸਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਜਥੇ ਜਮੁਨਾ ਪਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਣੇ, ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਸਢੌਰੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪੁੱਜ ਸਕਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕੋ ਹੀ ਰਾਹ ਸੀ ਕਿ ਥਾਨੇਸਰੋਂ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਹਟ ਜਾਣ। ਥਾਨੇਸਰ ਵਿਚ ਫੀਰੋਜ਼ਖਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦਾ ਠਾਣਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦ ਇਕ ਨਵੰਬਰ (੨੦ ਰਮਜ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਇਕ ਦਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੩੧ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਵਡੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ੁਦੀਨ (ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ) ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਹੋਵੇ, ਗਿਆਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੂਸਰੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚ, ਗਿਆਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਜਮਦਾਤੁਲ-ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਪਾਸ।

ਕਰਨਾਲ ੧ ਨਵੰਬਰ (੨੦ ਰਮਜ਼ਾਨ), ਆਜ਼ਮਾਬਾਦ ਤਰਾਵੜੀ-ਆਲਮਗੀਰਪੁਰ (੩ ਨਵੰਬਰ, ੨੨ ਰਮਜ਼ਾਨ), ਥਾਨੇਸਰ (੯ ਨਵੰਬਰ, ੨੮ ਰਮਜ਼ਾਨ) ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੧੭ ਨਵੰਬਰ (੬ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਉਗਾਲਾ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ ਇਥੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਪਿਆਦਾ ਸਿੰਘ ਸਢੌਰੇ ਤੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਉਮਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਯਾਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਲੜੇ ਸਨ ਉਹ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਚੀਨ-ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਾ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਵੇ ਅਤੇ ਆਪ ਸਢੌਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਹ ੨੪ ਨਵੰਬਰ (੧੩ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਪੁੱਜਾ। ਇਥੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ੩੦੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰ, ਝੰਡੇ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਬਾਣ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੇ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਢੌਰੇ ਡੇਰਾ ਪਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੁਝ ਹਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ:

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ੨੮ ਜੁਲਾਈ (੧੭ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਸਾਨੀ, ਸੰਨ ੪ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ, ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਅਗਾਊਂ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਤੋਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ-ਜਿੱਥੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਠਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ, ਸਢੌਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਉਜੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਵੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀਪਤ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਤਕ ਦਾ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਦਾ ਪੇਸ਼ਗੀ ਪਠਾਣ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਜੋਗ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸੀ, ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੋਂ ਡਰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਲਾਗੇ ਅਟਕਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਆਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਮ-ਡੋਰੀ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸਿੰਘ ਇਸ ਵੇਲੇ ਥਾਈਂ-ਥਾਈਂ ਖਿੰਡਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਪਈ ਜੋ ਤਰਾਵੜੀ ਲੰਘ ਕੇ ੧੬ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੧੦ (੪ ਰਮਜ਼ਾਨ, ੧੧੨੨ ਹਿ.) ਨੂੰ ਅਮੀਨ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਈ ਸੀ। ਤਰਾਵੜੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਛਿਛਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਸੀ। ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਤੋੜੇ ਦਾਗ਼ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਖ਼ਾਨਿ-ਖ਼ਾਨਾ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੰਗਤ

ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਕੀਤੇ ਹੱਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਇਰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹਟ ਗਿਆ।

ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਪਹਿਲੀ-ਸੱਟੇ ਹੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਇਹ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਘਾਬਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਾਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਤਕ ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸੱਯਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪਏ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੱਥ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ, ਉਧਰੋਂ ਸਿੰਘ ਭੀ ਆ ਗਏ। ਦੋ ਪਾਸੀਂ ਲਹੂ ਦੇ ਘਰਾਲੇ ਵਗ ਤੁਰੇ ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਾ ਰਹੀ ਪਰ ਵੈਰੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਹੀ ਥੋੜੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਟਿਕੇ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਝੁੰਜਲਾਏ ਹੋਏ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮੋਏ ਹੋਏ ਅਤੇ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਰਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਅਨਾਦਰ ਭਰਿਆ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨ ਸੌ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਗੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਦ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਉੱਤੇ ਲਮਕਾ ਦਿੱਤੇ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਮੀਨ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ੨੦ ਅਕਤੂਬਰ (੮ ਰਮਜ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਅਤੇ ਛੇ ਖ਼ਿਲਤਾਂ ਭੇਜੀਆਂ।

ਅਮੀਨ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਥਾਨੇਸਰ ਨੂੰ ਹਟ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਇਥੇ ਭੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ। ਉਧਰ ਮੇਵਾਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਨੱਪੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਝੜਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਘ ਸਢੌਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹਟੀ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੜ ਸਕਣ।

ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੩ ਨਵੰਬਰ (੨੨ ਰਮਜ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਆਜ਼ਮਾਬਾਦ-ਤਰਾਵੜੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਲਮਗੀਰਪੁਰ ਭੀ ਸਦਦੇ ਸਨ, ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸੋਨੇ-ਜੜਿਆ ਇਕ ਛਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਥਾਨੇਸਰੋਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਸੀ (ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਥਾਨੇਸਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਾਬਾਦ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਦ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ, ਜੋ ਪਾਣੀਪਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਧਰੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭੀ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੁਆਬਾ

ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਲਖੱਈਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਮਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਯਾਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਭੇੜ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪਠਾਣ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮੁਲਖੱਈਏ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਐਸੇ ਵੇਲੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਨੇ, ਜਦ ਕਿ ਲੜਾਈ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਹਟਦੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਗਾਲੇ ੧੭ ਨਵੰਬਰ (੬ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਡਟ ਗਏ ਹਨ, ਉਸ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਚੀਨ-ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੂਝ ਪੜਾਓ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰੇ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਵੇ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਗੱਡੇ, ਇਕ ਝੰਡਾ, ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਚਾਰ ਬਾਣ ਅਤੇ ਨੇਜ਼ੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜੋ ੨੪ ਨਵੰਬਰ (੧੩ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਸਢੌਰੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਤ ਭੇਜੀ ਜਾਏ। ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਭਾ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਘਾਬਰ ਕੇ ਛਿੱਥਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੰਦੀ ਨੀਤਿ ਨਾਲ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਲਸ਼ਕਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਮਨ ਲਈ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀਆਂ। ਗ਼ਰੀਬ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਸਲੂਕ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਕਿਰਤਘਣਤਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮੰਝ ਨੂੰ ੧੫੦੦ ਜ਼ਾਤ ਅਤੇ ੧੦੦੦ ਸਵਾਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਖਰੜ ਅਤੇ ਬੁੜਾਇਲ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਬੁੜਾਇਲ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਭੇੜ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਦੂਣੇ ਚੌਣੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਭਗਉਤੀਆਂ ਲੈ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਏ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਵਧੀ ਆ ਰਹੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ

ਅਗਾਊਂ ਦਸਤੇ ਪਿਛਲੀ ਪੈਰੀਂ ਨੱਸ ਤੁਰੇ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਈ ਭਾਂਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛਿੱਥਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਘੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਈਰਖਾ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕੀਤਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਰਿਆਇਤ ਖ਼ਾਨ ਹੱਥੀਂ ਭੇਜੀ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਜੋ ੭ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ, ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਪੁੱਜ ਕੇ ਇਕ ਬੁਰਜ ਨੂੰ ਸੁਰੰਗ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਮਤਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਉੱਤੇ ਆ ਪਏ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ।

ਅਧਿਆਇ ੧੩

ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਡੇਰਾ ੨੪ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਢੌਰੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਥਾਨੇਸਰ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਹਟ ਆਏ ਸਿੰਘ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਭੀ ਇਥੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ, ਕੀ ਵੱਡਾ ਕੀ ਛੋਟਾ, ਜੋ ਭੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ, ਇਹੋ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਦੇ ਭਬੂਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਅਰ ਤੀਰ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਵਿਲੀਅਮ ਇਰਵਿਨ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਉੱਤੇ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਜਾਦੂਗਰ ਹੈ ਜੋ ਵੱਛਿਆਂ ਤੋਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਗੋਲੀ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਟੂਣੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਨੇਜ਼ਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਸਰ ਕਰੇ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਹਲੀਆਂ ਗੱਪਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ, ਵੱਡੇ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਦਿਲ ਛੱਡੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਸ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਜੋ ਭੀ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲਏਗਾ।

੨੪ ਨਵੰਬਰ (੧੩ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਗਾਊਂ ਤੰਬੂਆਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਡੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਵੇਖ ਲੈਣ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ (ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਵੱਲ ਅਜਿਹੇ ਉਚੇ ਥਾਂ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜਨ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਰ ਅਤੇ ਗੋਲੇ ਵਰ੍ਹਾਏ ਜਾ ਸਕਣ। ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਣੇ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਰਫੀ-ਉ-ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅਗਾਊਂ ਤੰਬੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ। ਦੂਸਰੇ

ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ੨੫ ਨਵੰਬਰ (੧੪ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਅਜੇ ਦੋ ਕੁ ਜਰੀਬੀ ਕੋਹ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹਾਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਤੀਰਾਂ, ਬਾਣਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੰਘ ਲਾਗੇ ਹੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੜਾਈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ, "ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਭੇਖ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਇਆਂ ਅਤੇ ਮਰ ਰਿਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਤਾਂ ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਲੜਾਈ ਹਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦਾ ਇਕ ਭਤੀਜਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੱਥ ਲੈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਪਿਆਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।" ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਇਸ ਹੱਲੇ ਨੂੰ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਖਿੰਡਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਆ ਪੁੱਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਤਜ਼ਕਿਰਾਤੁ-ਸਲਾਤੀਨ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਮੁਹੰਮਦਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਰਫੀ-ਉ-ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦੂਦ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਜੁਆਨ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਖਾਈ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆ ਵੰਗਾਰਦਾ ਅਤੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਲ ਕੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹੇਠ ਬੇ-ਦਰੇਗ਼ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿੰਦਾ।...ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਨਾਮਵਰ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਭੀ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਰੁਸਤਮ ਅਤੇ ਅਸਫ਼ੰਦ-ਯਾਦ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਵਿਜਈ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚੋਂ ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਦਾ ਇਕ ਭਤੀਜਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹਟ ਗਏ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਮਵਰ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ਤਿਹ ਦੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੜਗੱਜ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਡੇਢ ਕੋਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਅਗਾਊਂ ਤੰਬੂ ਲਾ ਦਿੱਤੇ।

ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਤਾਂ ਇਥੇ ਰਾਖੀ ਲਈ ਰਹੇ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ, ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅੱਧਾ ਕੁ ਕੋਹ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸੋਮ ਨਦੀ ਦਾ ਕੰਢਾ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਨਦੀ ਬੜੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਕੰਢੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬੜੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਜਿਸ ਲਈ ਬੜੀ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਪਹਿਰਾ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗੀ ਜਿੱਤ ਸਮਝ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ 'ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ' ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ੪੦੦੦ ਜ਼ਾਤ ਅਤੇ ੩੦੦੦ ਸਵਾਰ ਤਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨਿਖ਼ਾਨਾਂ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਖਾਣਾ ਭੇਜਿਆ।

੨੫ ਤੋਂ ੨੮ ਨਵੰਬਰ (੧੪-੧੭ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਤਕ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਸੋਮ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੀ ਰਿਹਾ। ੨੯ (੧੮ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ਭੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉੱਚੀ ਟੀਸੀ ਉੱਤੇ ਦਿਸਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖੱਡਾਂ, ਅੜਬੜ ਚੱਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੇ ਜਦ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਜ਼ਮਾਨ ਅਤੇ ਜਮਦਾਤੁਲ-ਮੁਲਕ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਜਾਓ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵਾੜ ਦਿਓ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰੋ।

ਜ਼ੁਮੇਰਾਤ ੩੦ ਨਵੰਬਰ (੧੯ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਰਫ਼ੀ-ਉ-ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਡਾਬਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਕੰਢੇ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਦਲ ਦੀ ਪਰ੍ਹੇ-ਬੰਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ:

ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਕੋਹ ਅੱਗੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਗਾਰਦ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਉਦਿਤ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲੇ ਪਾਸ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਮਾਲਿਕ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਗਾਰਦ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੀ।

ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜਮਦਾਤੁਲ-ਮੁਲਕ ਖ਼ਾਨਿਖ਼ਾਨਾਂ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨ ਜ਼ਮਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਹ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਫ਼ੌਜ ਰਾਜਾ ਚਤਰ ਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲੇ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹਮੀਦੁ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮੁ-ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸਵਾਰਾਂ, ਪਿਆਦਿਆਂ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਰੁਹੇਲੇ ਪਠਾਣਾਂ, ਬਲੋਚਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਕੱਸ ਕੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਇਤਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਅਪਹੁੰਚ ਸੀ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਵਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਢਿੱਲੇ ਪਰਤੀਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਸਿੱਖ ਲੜਾਈ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਣ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰਾਂ (ਸਰਦਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਬਹਾਨੇ ਭੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਨਾ ਢੁਕਣ। ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਿ-ਖ਼ਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਜਾਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉੱਤੇ ਆਗਿਆ ਦੇਣੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੋਰ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਹੱਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਜਦ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਦਿਆਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਟੀਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਣਾਂ, ਗੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖਫ਼ਗੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੱਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਭੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਰਫ਼ੀ-ਉ-ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਨਾ ਉਡੀਕਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਆਪਣੇ ਤੰਬੂਆਂ ਦੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜ਼ੁਹਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਵਲਗਣ ਅੰਦਰੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਤਕੜਾ ਧਮਾਕਾ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਤਬੰਨਾ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਿਦਮਤਯਾਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਖ਼ੁਆਜਾ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਕਾਊਸ-ਬੇਗੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਾਹੀ ਬੰਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵੱਲ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਤੀਰ ਦੀ ਮਾਰ ਉੱਤੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਦੀ

ਟੀਸੀ ਉਪਰੋਂ ਇਕ ਇਮਲੀ ਦੇ ਬਿਰਛ ਤੋਂ ਇਕ ਤੋਪ ਦੇ ਗੋਲੇ ਨੇ ਇਸ ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਹਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਤਾਰਾਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਰਹੇ ਹਨ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਵਿਚ ਰੁਝ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਲੜਾਈ ਤਪਦੀ ਅਤੇ ਭੜਕਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਉਕਸਾਹਟ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਗਾਰਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀ ਧਾੜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣ ਗਈ। ਵੈਰੀ ਦੇ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਬੰਦੇ ਇਕ-ਇਕ ਮੋਰਚੇ ਉੱਤੇ ਪੈ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਬਰਾਬਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਨੀਵੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਿੜਕਾਂ ਛੱਡਣੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਟਿਕਾਣੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਅਤਿ ਦਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਮੋਇਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਸਰਹੰਦੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਥ ਹੋਰ ਮਰੇ ਪਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਪੱਥਰਾਂ ਹੇਠ ਅੱਧੀ ਲੁਕੀ ਪਈ ਸੀ। ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੇ ਕਈ ਰਹਿਮ-ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਕਾਲਜੇ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਦੇ ਛਲਾਵੇ ਭਰੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਨੇ ਕਈ ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੇ।' ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਸਬੰਧੀ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਲੁੱਚੇ ਲਫ਼ੰਗੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਰੂਦ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜੇ ਝੁਲਸੇ ਮਾਲ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਸਿਰਾਂ ਮੌਰਾਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕੀ ਆਉਂਦੇ ਦਿਸੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਟੀਸੀ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕਤਲ-ਗਾਰਤ ਮਚਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ (ਸਿੱਖ) ਅਜੇ ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਟਿੱਬੇ ਉੱਤੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਕੁਝ ਦੂਸਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਤਾਰਾਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਡਟੇ ਹੋਏ ਤੀਰ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਰੁਕਨ ਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅੱਗਿਓਂ (ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨੋਂ) ਆ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਲੜਾਈ ਅਜੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦੱਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਰੁਕਨ ਨੇ ਉਸ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਤੰਬੂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਿਦਕੀ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਐਨ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨੀ ਰਾਜਾ

ਚਤਰਸਾਲ ਦੇ ਮਿਹਣਿਆਂ ਦਾ ਡੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਜਾ ਉਦਿਤ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਖ਼ਾਨਿ-ਖਾਨਾਂ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਪਹਾੜੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਘੋੜਾ ਭਜਾ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਬੰਦੂਕਚੀਆਂ ਨੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਸਿੱਖ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਅਤੇ ਬਚਾਓ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ ਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਹਵਾ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਤਕ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਖਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਦਾ ਹੁਕਮ 'ਸਤ' ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਅਤੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਭਾਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤੋਪਖਾਨੇ, ਤੀਰਾਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਜਿਵੇਂ ਪਤੰਗੇ ਜੋਤ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਫ਼ਾ-ਤੋੜ ਹੱਲੇ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ। ਹਿੰਦੂ ਖ਼ੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਛਡਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਂਦੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਇਆ ਦੇ ਹਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪੱਕੇ ਨਮਕ-ਹਲਾਲ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਮਾਣ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਿੱਖ ਪਿਆਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸਵਾਰ ਜਾਂ ਪਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਦਿਲ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਙੂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਚਾਓ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।

ਦਿਨ ਛਿਪੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਵੇਲੇ ਇਸ ਪੱਕੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਗੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਹੈ, ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹੱਲਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਵੇਰ ਤਕ, ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਏਗਾ, ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਟਿਕ ਜਾਣ। ਉਸ ਨੇ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਵਾਕਿਆ ਦੱਸਣ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਣ 'ਪਰ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਘੇਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ

ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮੁਆਸਿਰੁ-ਲ-ਉਮਰਾ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਵੈਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਰਕਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਹੇ ਇਹ ਝੂਠੀ ਖ਼ਬਰ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਆਗੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਰਕਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਖਾਣੇ ਦਾਣੇ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਖ਼ੀਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਘੇਰਾ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣ ਜਾਏਗੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਦੇ ਬਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਸੇਰ ਦਾਣੇ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਮਿਲ ਸਕੇ ਖਰੀਦ ਲਏ। ਉਹ ਉਪਰੋਂ ਚਾਦਰਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਲ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੇ। ਇਕ ਦੋ ਮੁੱਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਪਏ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਆਖ਼ੀਰੀ ਆਸ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਚੀਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਔਖਿਆਈਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਘਬਰਾਏ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਨਵਾਂ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸੀ, ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਸਜਾ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਅਤੇ ਤੜਕੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੋਟ-ਖਾਈ ਤੋਂ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਧਮਾਕਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਭੀ ਕੰਬ ਗਈ। ਇਹ ਉਸ ਤੋਪ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਸੀ ਜੋ ਇਮਲੀ ਦੇ ਪੇੜ ਦੀ ਗੇਲੀ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਰੂਦ ਭਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤੰਗਾਂ ਚੀਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਹਨ 'ਬਰਫੀ ਰਾਜ਼ਾ' ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੁੰਗੀਆਂ ਮਾਰ ਗਏ।

ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੧੦ (੨੦ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਜ਼ੁਮੇ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਮਦਾਤੁਲ-ਮੁਲਕ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਤਰੱਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਤੇ ਸਤਾਰਾਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਬੰਦਾ

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੋਇਆ ਜਾਂ ਜਿਉਂਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਪਰ ਕੌਣ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਾਸਤਾ, ਘਬਰਾਹਟ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਜਦ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਾਜ਼ ਤਾਂ ਉਡਾਰੀ ਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਧਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ? ਇਰਾਦਤ ਖ਼ਾਨ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੱਤ ਹੀ ਮਾਰੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਭੈ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ (ਜਿਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਅਤੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਹੋਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਅਤੇ ਮਰ ਰਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਮਾਦਾਤੁਲ-ਮੁਲਕ ਖ਼ਾਨਿ-ਖ਼ਾਨਾਂ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨਿੰਮੋਝੂਣਾ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲਾਖਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖਾਸ ਜਿਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਜਾ ਬਜਾਉਣ ਦੇ ਰਿਵਾਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਚੂੰਕਿ ਢੋਲ ਵੱਜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਬਾਜਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅਰਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਮੁਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਹਮੀਦੁ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਆਏ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ (ਜਮਦਾਤੁਲ-ਮੁਲਕ ਖ਼ਾਨਿ-ਖਾਨਾਂ) ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਹੱਥ ਆਏ ਮਾਲ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਘੁੱਟਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ "ਇਤਨੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਗਿੱਦੜ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।" ਮਿਰੱਤਿ-ਵਾਰਿਦਾਤ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁੱਤਾ ਕਿਥੇ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਦੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਮੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਵਜ਼ੀਰ (ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ) ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੜੀ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਪਾਈ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਤਸੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਆਇਆ ਮਾਲ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਣ ਅਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਅਤੇ ਸਵਾਰੀ ਮੌਕੂਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵੈਰੀ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਉੱਤੇ ਬੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਹੀ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਵਿਚਾਰਾ ਕਰ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਇਸੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਅਤੇ ਹੱਥ ਆਇਆ ਮਾਲ (ਪੰਜ ਹਾਥੀ, ਤਿੰਨ ਤੋਪਾਂ, ਸਤਾਰਾਂ ਰਹਿਕਲੇ, ਇਕ ਸਾਇਬਾਣ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਚੋਬਾਂ) ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਜੋੜੀ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ (ਇਕ ਨਰ ਅਤੇ ਇਕ ਮਦੀਨ) ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਗਏ। ਦੋ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ੩ ਦਸੰਬਰ (੨੨ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਖ਼ਾਨਿ-ਖ਼ਾਨਾਂ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਭਰੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਖ਼ਿਲਤਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਅਮੀਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ, ਮੁਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ, ਹਮੀਦੁ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ ਦੀ ਬੜੀ ਉੱਘੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਉਦਿਤ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿੱਲਤ ਦਿੱਤੀ, ਰਾਜਾ ਚਤਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲੇ ਨੂੰ ਕਲਗੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗਈ ਅਤੇ ਚੂੜਾਮਣਿ ਜਾਟ ਨੂੰ ਇਕ ਹਾਥੀ ਦਿੱਤਾ। ੩ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹੀ 'ਖਾਨਿ-ਖ਼ਾਨ ਜਮਦਾਤੁਲ-ਮੁਲਕ ਦੀ ਮੋਹਰ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਕਮਾਊਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗਿਆਨ ਚੰਦ, ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫ਼ਤਹਿ ਚੰਦ (ਸਿੰਘ) ਅਤੇ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ (ਭੂਪ) ਦੇ ਨਾਉਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਡਾਬਰ (ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਫੜ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਭੇਜ ਦਿਓ। ਹਮੀਦ-ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ 'ਜੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਫੜਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਰਫੀ ਰਾਜਾ (ਨਾਹਣੀਏ) ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ।' ਚੂੰਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਾਥੀ ਨਾਹਣ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਕਸੂਰ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਬਰਫ਼ੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ (ਨਾਹਨ) ਥੋੜੇ ਹੀ ਮੀਲਾਂ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਉੱਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਹ ਨਾ ਮਿਲੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਾ ਗੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ (ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਉੱਤੇ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਪੂਰੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ੧੪ ਦਸੰਬਰ (੪ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ) ਨੂੰ ਲੈ ਆਏ।

ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤੀਹ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪਹਾੜੀਏ ਜੋ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛਡਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜੇ ਸਨ,

ਪਿੱਛੋਂ ੧੩ ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੭੧੧ (੪ ਸਫ਼ਰ, ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ, ਸੰਨ ੫ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਖੁਦ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਜੋ ਸਲੂਕ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਉਹ ਤਰਸ ਯੋਗ ਸੀ। ਖ਼ਾਫੀ ਖ਼ਾਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਰਫੀ ਰਾਜਾ (ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼) ਅਤੇ ਉਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਹਿਤ ਬੜੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਸਿਰੀ-ਨਗਰੀਆ (ਗੜ੍ਹਵਾਲੀਆ) ਚੂੰਕਿ ਬੜੇ ਅਪਹੁੰਚ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਪੁੱਜ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਫੜਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤੁਹਫੇ ਭੇਜ ਕੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਇਹ ਤੋਹਫੇ ੨੭ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੭੧੧ (੨੦ ਮੁਹੱਰਮ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ।

੬ ਦਸੰਬਰ (੨੫ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ (ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ (ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਦੀ ਗਾਰਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਲੌਂਡੀਆਂ ਨਾ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬੰਦੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸਫ਼ਰ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਦਿਨ ੬ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਉਥੋਂ ਪੰਜ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਚਾਰ ਸੌ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਣ।

੧੦ ਦਸੰਬਰ (੨੯ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਮੁਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਲਿਖ ਦੇਵੇ ਕਿ ਨਾਨਕ-ਪੂਜ (ਸਿੱਖ) ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਨਾਹਣ ਅਤੇ ਸਿਰੀ-ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਭੇਜਣ ਅਤੇ ਹਮੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਤੋਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਸਢੌਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਬਾਰਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਡੇਰਾ ਬਾਰਾਂ ਦਿਨ ਹਰੀ (ਪੁਰੀ ?) ਹੀ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ, ਜਿਥੇ ਕਿ ੧੨ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਪੁੱਜਾ ਸੀ। ੨੪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ਸੋਮ ਨਦੀਉਂ ਉਰਾਰ ਅਤੇ ੨੫ ਨੂੰ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਲੱਗਾ। ੨੭ ਦਸੰਬਰ (੧੭ ਜ਼ੀਕਦਾ) ਨੂੰ ਖ਼ਾਨਿ-ਖ਼ਾਨਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ (ਪਾਲਕ) ਪੁੱਤਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਤੁਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸੀ।

ਚਤੁਰਸਾਲ ਨੂੰ ਚੂੰਕਿ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਜਾਣ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਾਰ-ਤਲਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

੯ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੭੧੧ (੨ ਮੁਹੱਰਮ ਸੰਨ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ, ੫ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਕ ਲਾਗੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਸਤ ਸਿੰਘ ਫੜ ਲਏ ਜੋ ਡੇਰੇ ਪੁੱਜਣ 'ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਹਣੀਏ ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਜੋ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਫੜ ਕੇ ਭੇਜੇ ਸਨ ਉਹ ੪ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ੫ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਮਧਲੀ ਪੁੱਜਾ ਸੀ, ਇਥੇ ਹੀ ੧੮ ਫਰਵਰੀ (੧੧ ਮੁਹੱਰਮ) ਨੂੰ ਖ਼ਾਨਿ-ਖ਼ਾਨਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਉਠਾ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੰਨ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਅਗਲੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਿਗਾੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਦੱਖਣ ਸੱਦ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਗਰੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖ਼ੁਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਲੈ ਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇ।

ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਪਠਾਣਕੋਟ ਕੰਢੀ ਵੱਲ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਉਠ ਖੜੋਤੇ ਹਨ। ੧੨ ਫਰਵਰੀ (੫ ਮੁਹੱਰਮ) ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਚ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ ੧੧ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਕੁਤਬ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ੨੦ ਮਾਰਚ (੧੧ ਸਫਰ ਸੰਨ, ੫.ਬ.ਸ਼.) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਜੋ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਸਰਹੰਦੀ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਜੋਗੇ ਜੱਟ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨਾਇਬ ਦੀਵਾਨ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪਿਛਲਾ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗੇ।

੨੯ ਮਾਰਚ (੧੭ ਸਫ਼ਰ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ (ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ) ਨੂੰ 'ਦੁਜ਼ਦਾਨਿ-ਸਿੱਖ' ਅਰਥਾਤ 'ਚੋਰ-ਸਿੱਖ' ਲਿਖਿਆ ਜਾਇਆ ਕਰੇ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ਸਤਲੁਜੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ। ੧੦ ਅਪ੍ਰੈਲ (੩ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਇਹ ਛੱਤ ਬਨੂੜ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਜ਼ਰਾ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਵਾਂ ਰਵੀਂ ੨੦ ਅਪ੍ਰੈਲ (੧੩ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਰੋਪੜ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ੭ ਮਈ (੩੦ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ੧੪ ਮਈ (੭ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਮਹਿਤ-ਪੁਰੋਂ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ 'ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ' ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਿਨ ਤਲਵਨ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਮੁਗ਼ਲ-ਬੇਗ ਖ਼ਾਨ, ਦੁਰਲਾਬ ਖ਼ਾਨ, ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ, ਇਨਾਇਤ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਯਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਅਕਬਰਪੁਰ, ਧਰਮਪੁਰ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੩੦ ਮਈ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਪੁੱਜਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ (ਜ਼ੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ) ਵੱਲੋਂ ਅਰਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਕਮਾਊਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਰੀ-ਨਗਰੀਏ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚੋਂ ਪੰਡੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਭੇਜੇ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਕੋਤਵਾਲ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿਓ, ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ।' ੧ ਜੂਨ ਨੂੰ ਇਥੇ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਲਕ-ਪੁੱਤਰ) ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮੀਦੁ-ਦੀਨ ਰਾਹੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਉਹ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕਰਿਆ ਕਰੇ ਅਤੇ ਕੋਤਵਾਲ ਖਿਆਲ ਰੱਖੇ ਕਿ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਾ ਕਰਨ।

੧੩ ਜੂਨ (੮ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰੁਹੇਲੇ ਦੇ ਪੱਤਣ (ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ) ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਲ ਉਤੋਂ ਦੀ ਬਿਆਸਾ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। ਅਜੇ ਲਸ਼ਕਰ ਲੰਘ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਤਿ ਦੀ ਬਰਖਾ ਉਤਰ ਪਈ ਅਤੇ ਪੁਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਕਾਹਨੂੰਵਾਣ (੪-੬ ਜੁਲਾਈ), ਚਮਿਆਰੀ (੨੦ ਜੁਲਾਈ) ਅਤੇ ਪੰਜ-ਗਰਾਈਂ (੨੪-੨੯ ਜੁਲਾਈ) ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ੧ ਅਗਸਤ, ਸੰਨ ੧੭੧੧ (੨੭ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ੧੧੨੩ ਹਿ.ਪ. ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।

ਅਧਿਆਇ ੧੪

ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੁਧਾਈ
ਬਹਿਰਾਮ ਪੁਰ, ਬਟਾਲੇ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨੇ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਫੜ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਸੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਪਿੰਜਰਾ ਭੀ ਬਣਵਾ ਕੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਿ-ਖ਼ਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਵਾਇਆ ਬਲਕਿ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੇਗਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਉੱਤੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ। ਜੰਗੀ ਸਮਾਨ ਦਾ ਭੀ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਬਲੋਚ ਅਤੇ ਰੁਹੇਲੇ ਪਠਾਣ ਲੁਟੇਰੇ ਅਤੇ ਮੁਲਖੱਈਆ ਭੀ ਆ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖੁਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਭੀ ਮੁਹਿੰਮ ਉੱਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਭੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਾਥੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਚੀਰਦੇ ਹੋਏ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ, ਵਜ਼ੀਰ, ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ, ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤ ਬੁੰਦੇਲੇ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਜੱਟ ਹੱਥ ਮਲਦੇ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਵੱਡਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਵਜ਼ੀਰ ਨਿੰਮੋ-ਝੂਣ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਧੌਣ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਾਜੇ ਬੱਜਣੇ ਬੰਦਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਮੁਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਿਰਾਦਰੀ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨੇ ਪੈ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਸਮਾਨ ਦੇ ਘਾਟੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਭਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਥੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਆਪਣੇ ਅਰੰਭੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਥੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀਪਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਤਕ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੱਠ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁਕੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਹਾਲ ਤਕ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਕ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਬਹੁਤੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਫ਼ੌਜ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹਰ ਥਾਂ ਸਥਾਨਕ ਜਥੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਸੀ ਭੀ, ਉਹ ਭੀ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਭੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਸਮਾਣੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਤੱਕ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਬਣਿਆ-ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਸਾਲ ਕੁ ਭਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਮੁਲਖੱਈਏ ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਖਾਣੇ ਦਾਣੇ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਖਾਤਿਆਂ ਦੇ ਲੰਬਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਤਿ ਔਖਾ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧੱਤਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਫਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਨਾਲ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਢਾਹ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦੇ ਇਹੋ ਹੀ ਵੱਡੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਅਜਿੱਤ ਸਾਹਸ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਗਸ਼ਤੀ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਹੁਕਮ-ਨਾਮੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਉਸ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ। ੧੨ ਪੋਹ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੭

(੧੨ ਦਸੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੦) ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜੌਨਪੁਰ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਜੋ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਮੋਹਰ ਦੇਗੋ ਤੇਗੋ ਫ਼ਤਿਹ ਨੁਸਰਤਿ ਬੇ-ਦਿਰੰਗ

ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

੧ਓ ਫਤੇ ਦਰਸ਼ਨੁ

ਸਿਰੀ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਜਉਨ ਪੁਰ ਕਾ ਗੁਰੂ ਰੱਖੇਗਾ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਵਰੈਗਾ ਤੁਸੀ ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਹੋ ਪੰਜ ਹਥੀਆਰ ਬਨਿ ਕੈ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆ ਦਰਸਨਿ ਆਵਣਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਤ ਰਹਣਾ ਭੰਗ ਤਮਾਕੂ ਹਫੀਮ ਪੋਸਤੁ ਦਾਰੂ ਅਮਲੁ ਕੋਈ ਨਾਹੀਂ ਖਾਣਾ ਮਾਸੁ ਮਛਲੀ ਪਿਆਜੁ ਨਾਹੀ ਖਾਣਾ ਚੋਰੀ ਜਾਰੀ ਨਾਹੀ ਕਰਣੀ ਅਸਾਂ ਸਤ ਜੁਗੁ ਵਰਤਾਇਆ ਹੈ ਆਪ ਵਿਚਿ ਪਿਆਰੁ ਕਰਣਾ ਮੇਰਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਜੋ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਤ ਰਹੇਗਾ ਤਿਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰੇਗਾ ਮਿਤੀ ਪੋਹੋ ੧੨ ਸਮਤੁ ਪਹਿਲਾ ੧ ਸਤਰਾ ਦਸ ੧੦

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭੀ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਹੁਕਨਾਮੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭੀ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੋਖੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਸਕਣ ਜੋਗਾ ਤਕੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭੀਮ ਚੰਦ ਕਹਿਲੂਰੀਏ ਉੱਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਜ਼ਰ ਪੈਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਮਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਰਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਗੰਢੀ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਬੰਧਿਆਨੇ ਉੱਤੇ ਅਕਾਰਣ ਹੀ ਹੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਦਸਤੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਵਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਪਾਸ ਆਦਮੀ ਭੇਜੇ ਕਿ ਈਨ ਮੰਨ ਲਵੋ। ਭੀਮ ਚੰਦ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀ ਦਿਲ ਅੱਗੇ ਹੀ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਦੀ ਫ਼ਤਿਹ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ

੧ ਓ ਫਤੇ ਦਰਸਨੁ
ਸ੍ਰੀ ਸਚੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ
ਜਉਨਪੁਰ ਕਾ ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਵ
ਰੈਗਾ ਤੁਸੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਹੋ ਪੰਜ
ਹਥੀਆਰ ਬੰਨਿ ਕੈ ਹੁਕਮੁ ਦੇਖਦਿਆ ਦਰਸਨਿ ਆਵ
ਣਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਤ ਰਹਣਾ ਭੰਗ ਤਮਾਕੂ ਹਫੀਮ ਪੋ
ਸਤੁ ਦਾਰੂ ਅਮਲੁ ਕੋਈ ਨਾਹੀ ਖਾਣਾ ਮਾਸੁ ਮਛਲੀ ਪਿ
ਆਜੁ ਨਾਹੀ ਖਾਣਾ ਚੋਰੀ ਜਾਰੀ ਨਾਹੀ ਕਰਣੀ ਅਸਾ ਸਤਜੁ
ਗੁ ਵਰਤਾਇਆ ਹੈ ਆਪਸ ਵਿਚਿ ਪਿਆਰੁ ਕਰਣਾ ਜੋਗ
ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਜੋ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਤ ਰਹੇਗਾ ਤਿਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਬਹੁ
ੜੀ ਕਰੇਗਾ ਮਿਤੀ ਪੋਹ ੧੨ [illegible] ਸ ੧੦

ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ

੧੨ ਪੋਹ, ਸੰਮਤ ੧ (੧੨ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੦)

ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਦੇ ਉੱਘੇ-ਉੱਘੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਦ ਸਿੰਘ ਆ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੜ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ ਸੌ ਰਾਜਪੂਤ ਮੀਏਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਸਿਰਕੱਢ ਬਚ ਕੇ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌ-ਸੌ ਕਰਕੇ ਤੇਰਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਖਾਈਆਂ ਵਿਚ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਮਾਲ ਹੱਥ ਆਇਆ।

ਕਹਿਲੂਰੀਏ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੂਸਰੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੌਖਾ ਅਤੇ ਬਚਾਉ ਦਾ ਰਾਹ ਇਹ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲੈਣ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰ ਭੇਂਟ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਾਬੇਦਾਰ ਬਣ ਗਏ।

ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸਿੱਧ ਸੈਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਟਹਿਲੂਏ ਹਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਚਰਨ ਪਾ ਕੇ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਸਿੱਧ ਸੈਨ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਧ ਸੈਨ ਨੂੰ ਰਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪੋਥੀ ਭੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗੀ।

ਭੰਗੂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਪੋਥੀ ਦੀ ਅਸਚਰਜ ਲੀਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਇਕ ਪੱਤਰੇ ਦੀ ਨਕਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘਰ-ਵਾਲੀ ਨੇ ਇਕ ਅਰੋੜਾ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਜੇਜੋਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਦਈ ਮਾਈ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਚਨ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਹ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਸਵਾਨ ਦੂਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਗੜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ ਪਰ

ਕਿਸੇ ਦੇ ਭੀ ਕੋਈ ਨਰੀਨਾ ਉਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਣੀਆਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਿਧਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਸੀਸ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰੀਏ ਸੋਢੀ ਵਡਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ ਪਰ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਸ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਊਨੇ ਦੇ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੰਦਈ ਮਾਈ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਰਾਣੀਆਂ ਮਾਈ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜੀਆਂ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਰੱਖ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਖੜੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅੱਗੋਂ ਸੰਤਨੀ ਮਾਈ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ: "ਹਮ ਲਾਇਕ ਕਿਆ ਕੰਮ ਤੁਮਾਰਾ' ਤੁਸੀਂ ਬਡੇ ਮਹੰਤ ਗੁਰੂਅਨ ਪਹਿ ਜਾਹੋ। ਹਮ ਗਰੀਬਨ ਤੇ ਤੁਮ ਕਿਆ ਚਾਹੋ। ਉਨਹੀ ਕੀ ਤੁਮ ਸੇਵਾ ਕਰੋ। ਉਨ ਹੀ ਆਗੇ ਤੁਮ ਚੜ੍ਹਤੀ ਧਰੋ।" ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਰਾਣੀਆਂ ਮਾਈ ਦੀ ਚਰਨੀਂ ਢਹਿ ਪਈਆਂ। ਇਹ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮਾਈ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ, ਆਦਰ ਨਾਲ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਹੱਸ ਕੇ ਅਸੀਸ ਦੇ ਬਚਨ ਕਹੇ :

> *'ਦੇਊਗ ਮਾਲਕ ਆਸ ਪੁਜਾਇ।' ਮਿਹਰ ਕਰਤਾਰ ਦੀ, ਬੰਦਈ ਸੰਤਨੀ ਦੇ ਬਚਨ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਲ ਕੁ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਅਭਿਰਾਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਰਿਪ ਸਿੰਘ ਰੱਖੇ ਗਏ।*

ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੁੱਲੂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਪਿਆ ਪਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਉਹ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਪੁੱਜਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਓਧਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਭੇਜ ਕੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੀ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਵਿਖਾਓ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਵਧ ਗਈ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੀ ਲਾਟ ਕੱਢੀ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਜਾ ਲੱਗੀ। ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਪਿੰਜਰੇ ਉਡ ਕੇ ਮੰਡੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆ ਪਹੁੰਚਾ ਜਿਥੇ ਰਾਜਾ ਸਿੱਧ ਸੈਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਉਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲੂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਪੁੱਜਾ ਹੋਇਆ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ

ਅਚਾਨਕ ਤੇ ਅਭੋਲ ਹੀ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਿੱਧ ਸੈਨ ਨੇ ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮੰਡੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਟਿਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਚੰਬੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਰਾਜਾ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇੱਧਰ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਵਜ਼ੀਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਰੱਖ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਡਰੋ ਨਾ, ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਕੇਵਲ ਚੰਬਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਆਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਸੈਰ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਆਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਦੇ ਔਖੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਬੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੜੀ ਆਉ-ਭਗਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਐਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੭੧੧ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਧਰਿਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਫਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੭੧੧ ਵਿਚ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਇਪੁਰ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

੧ ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੭੧੧ (੨੨ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ੧੩ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਫ਼-ਸ਼ਿਕਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਣਜੇ ਹਿੰਮਤ-ਦਲੇਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ੧੯ ਫਰਵਰੀ (੧੨ ਮੁਹੱਰਮ) ਨੂੰ ਹਾਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਯਤ ਕਰਨ

ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ੨੫ ਫਰਵਰੀ (੧੮ ਮੁਹੱਰਮ) ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ੬ ਮਾਰਚ (੨੭ ਮੁਹੱਰਮ) ਨੂੰ ਰੁਸਤਮ ਜੰਗ ਵੱਲੋਂ ਅਰਜ਼ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੇ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ। ੧੧ ਮਾਰਚ (੨ ਸ਼ਫਰ) ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਅਤੇ ੧੩ ਮਾਰਚ (੪ ਸ਼ਫਰ) ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਉਂ ਇਖ਼ਲਾਸ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਗੋਆਂ ਦੇ ਖਤ ਤੋਂ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਬਟਾਲੇ ਵੱਲ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਕੁਤਬ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ (ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਖ਼ਾਨ-ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ) ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਦੂਸਰੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੀ ਕਿ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੋਨੋਂ ਖ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਹਨ, ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਰਾਇਪੁਰ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਮਾਰਚ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਤਾਂ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰੂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਮਰਨ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਮਰ ਗਿਆ।

ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਾਇਪੁਰ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਜੰਮੂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਾਯਜੀਦ ਖ਼ਾਨ ਖੇਸ਼ਗੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ. ਰਾਇ ਪੁਰੋਂ ਉਤਰ-ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਸੋਲਾਂ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਜਾਣ 'ਪਰ ਇਤਫਾਕ ਨਾਲ ਇੱਧਰ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜਣ 'ਪਰ ਬਾਯਜੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਹਿਨੋਈ ਸ਼ਾਹਦਾਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਦੇ ਕੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਰਾਇਪੁਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਖੁਦ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਭੀ ਨੌਂ ਸੌ ਸਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਉੱਧਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਪਏ। ਅੱਧਾ ਕੁ ਪੰਧ ਕੱਟ ਕੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਲਾਗੇ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰਾਹੋਂ ਵਾਲੀ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਫਸਾ ਲਿਆ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਢੁੱਕਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਦਮ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਪਰਤ ਪਏ ਅਤੇ ਮਗਰ ਆ ਰਹੇ ਪਠਾਣਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ।

ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ? ਗਹਿ-ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਪਈ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਧੱਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੋਇਆਂ ਅਰ ਫੱਟੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪਾਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਧੇ ਆ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਆਏ। ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਏ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਨੇਜੇ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨੇਜ਼ਾ ਖੋਹ ਕੇ ਮੁੜ ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਬਾਂਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੱਟੜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਲਾਈ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਢਾਲ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਮੋੜਵੀਂ ਐਸੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਕਿ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਪਹਾੜ ਸਿੰਘ ਲਾਗੇ ਹੀ ਖੜੋਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹਾੜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਐਸਾ ਭਰਪੂਰ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਪਿੱਠ ਤਕ ਜਾ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਭੋਇੰ 'ਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ।

ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭਤੀਜੇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ 'ਪਰ ਬੜਾ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹਰ ਵਾਰੀ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਖ਼ਾਨ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨੇਜ਼ੇ ਨਾਲ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਬਾਂਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਢਹਿ ਗਏ, ਪੈਰ ਥਿੜਕ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਧੜਾਂ ਲਈ ਕਾਫੀ ਖਿੱਚ ਤਾਣ ਰਹੀ ਅਤੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ। ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਤਨੇ ਡੂੰਘੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਭੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਕਸੂਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦਫ਼ਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ੇਸ਼ਗੀ (ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਖ਼ਾਨ)

ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਕੁਲ ਡੇਰਾ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਅਤੇ ਰਾਇਪੁਰੋਂ (ਰਾਜਪੁਰੋਂ) ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਮਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਪਰਗਣਿਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਪਏ। ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਰਾਜਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ੬ ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੭੧੧ ਦੇ ਇਕ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ (ਸੁੰਦਰੀ) ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਆਪਣੀ ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਖ ੨੨, ੧੭੬੮ (ਬਿਕ੍ਰਮੀ ੨੦ ਅਪ੍ਰੈਲ, ਸੰਨ ੧੭੧੧ ਈ.) ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> *...ਦੇਸੁ ਵਿਚਿ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਬਲੁ ਛੁਟਿ ਗਇਆ ਹੈ॥ ਸਿੰਘ ਪਰਬਤਾਂ ਬਬਾਨਾ ਵਿਚਿ ਜਾਇ ਬਸੇ ਹੈਨ॥ ਮਲੇਛੋਂ ਕੀ ਦੇਸੁ ਮੇਂ ਦੋਹੀ ਹੈ॥ ਬਸਤੀ ਮੇਂ ਬਾਲਕ ਜੁਵਾਂ ਇਸਤਰੀ ਸਲਾਮਤੁ ਨਾਹੀ॥ ਮੁਛ ਮੁਛ ਕਰਿ ਮਾਰਦੇ ਹੈਨ॥ ਗੁਰੂ ਦਰੋਹੀ ਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੁ ਮਿਲਿ ਗਏ ਹੈਨ॥ ਹੰਦਾਲੀਏ ਮਿਲਿ ਕਰਿ ਮੁਕਬਰੀ ਕਰਦੇ ਹੈਨ॥ ਸਬੀ ਚਕੁ ਛੋੜ ਗਏ ਹੈਨ॥ ਮੁਤਸਦੀ ਭਾਗ ਗਏ ਹੈਨ॥ ਸਾਡੇ ਪਰ ਅਬੀ ਤੋ ਅਕਾਲ ਕੀ ਰਛਾ ਹੈ॥ ਕਲ ਕੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾਹੀ॥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਟੱਲ ਹੈਨ॥ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਤ ਹੋਇ ਗਇਆ ਹੈ॥...ਦੇਸ ਵਿਚਿ ਗੋਗਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤਿ ਹੋਇ ਭਾਗ ਗਇਆ ਹੈ॥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰਨਗੇ॥...ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਖੁ ੨੨॥*

ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਹੱਥੋਂ ਖੁੱਸ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਸਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ੧੦ ਦਸੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਤਲਆਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸਾਢੇ-ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘ, ਬੱਚੇ, ਜੁਆਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬਹਿਰਾਮ ਪੁਰੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੱਖਣ-ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਰਾਵੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਕਲਾਨੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਥੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹੁੱਤ ਕਰਨੀ ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਹੋਣੀ ਅਤੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਕਲਾਨੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੀ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਆ ਭਰਤੀ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਉਸ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੇ ਵਰਤਾਓ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੱਈਅਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦਾ ਵੈਰੀ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਰਣ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਜ਼ੁਲਮੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਬਲ-ਬੂਤੇ ਉੱਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ।

੨੮ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੭੧੧ (੨੧ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਤੀ ਦਾਸ ਹਰਕਾਰੇ ਦਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ :

> *ਨਾਨਕ-ਪੂਜ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ੧੯ ਤਾਰੀਖ (੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ) ਤਕ ਡੇਰਾ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਜੋ ਭੀ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਵੱਲ ਰੁਜੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਉਸ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਅਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਿਯਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਨਮਾਜ਼ ਅਤੇ ਖ਼ੁਤਬਾ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁਣ ਪੜ੍ਹਨ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਾਂਗ ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਸੁਖ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।*

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਿਆਸਾ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਰਾਵੀਉਂ ਪਾਰ ਭੀ ਜਾ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ੧੩ ਮਈ (੬ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਕੇਸ਼ੋ ਰਾਓ ਹਰਕਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਰਾਵੀਉਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਠਾਣੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਫੇਰ ਉਰਾਰ ਆ ਕੇ ਫ਼ਸਾਦ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਪਾਰਲੇ) ਠਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ੧੮ ਮਈ (੧੧ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਭਗਵਤੀ ਦਾਸ ਹਰਕਾਰੇ ਨੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਿਆਸਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਸੱਤਾਂ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਇਸੇ ਹਰਕਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਦ ਵਿਚ ਦਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ੯ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ (੧੬ ਮਈ) ਤਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡੇਰਾ ਬਟਾਲੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅੱਚਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਵੱਲ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨਾਮੀ ਆਦਿ

ਸਿੱਖ ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿਆਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਭੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਣਾ ਦਾਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੁੱਟ ਮਾਫ਼ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇਗਾ ਉਹ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਉਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਪੁੱਜੀਆਂ ਤਾਂ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ਅਜਮੇਰ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਵਾਂਗੇ।

ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆ ਪੁੱਜਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਇਥੇ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰਾਂ ਅਤੇ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਸਕਣ ਜੰਗੇ ਮਾਲ ਸਮੇਤ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਏ। ਇਥੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਧੜੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਧੜੇ ਦਾ ਆਗੂ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀਨ ਕਾਦਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਹੀ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਵੱਸਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਦਰੱਸਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਟੱਬਰ ਕਬੀਲੇ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਧੜੇ ਦਾ ਆਗੂ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ੈਖ਼ੁਲ-ਹਿੰਦ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਡੱਟ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਅਤੇ ਘੇਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲੇ ਪੁੱਜਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਸ਼ੈਖ਼ੁਲ-ਹਿੰਦ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਅਤੇ ਕੁਲ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਥੀ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓਂ ਬਾਹਰ ਗਿਆ। ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਣ 'ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਅੱਗੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਹੀ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਘੇਰਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਲੋਥ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ 'ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਟਲਾ-ਸ਼ੈਖੁਲ-ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਈ ਗਈ। ਇਥੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਬੰਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤਕ ਵਸਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਖੁਲ-ਹਿੰਦ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀ ਖੜੋਣਾ ਸੀ? ਝਟ ਭੱਜ ਤੁਰੇ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀਨ ਦਾ ਮਦਰੱਸਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹਵੇਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਦਾ ਮੁਹੱਲਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਏ। ਬਟਾਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ੧੯ ਮਈ ਦੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਹੋਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਣ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਜਰਨੈਲ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਪਏ ਹੋਏ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਭੀ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਾਵੀਓਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ੨੩ ਮਈ (੧੬ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ੨੮ ਮਈ (੨੧ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ (ਬੜੀ) ਬਸੀ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ ਜੰਗ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲਿਉਂ ਹਟ ਕੇ ਰਾਵੀਓਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ੩੦ ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਫਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਸਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਕਰੌਲ ਲੈ ਕੇ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਬਟਾਲੇ ਛਾਉਣੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਥਾਂ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।

ਜੰਮੂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਥੇ ਨੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਅਤੇ ਪਸਰੂਰ ਜਾ ਮਾਰੇ। ਉਧਰੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ੨੪ ਮਈ (੧੭ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਬਿਆਸਾ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਤੁਰਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ ੩੧ ਮਈ (੨੪ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਉਹ ਸੌਖੇ ਹੀ ਰਾਵੀਉਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਵਿਚ ੩੦ ਕੋਹ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਮਾਰ ਕੇ ਪਸਰੂਰੋਂ ਸਤ ਕੋਹ ਪਰੇ ੧ ਜੂਨ (੨੫ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਜਾ ਲਈ। ਜਥੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਥੋੜੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ, ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮੰਝ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਬੜੀ ਡਟਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਵੱਲੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਗਈ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ, ਜੋ ੪ ਜੂਨ (੨੮ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਉਹ ਖੁਦ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਬੰਦੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਫੱਟੜ ਹੋਏ (ਬੰਦਾ ਹਾਇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹਮ ਬਿਸੀਆ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸ਼ੁਦਾ) - ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮੰਝ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਾਥੀ ਭੀ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਬਚ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਖੁਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਘਾਇਲ ਫੱਟੜਾਂ ਵਿਚ ਡਿਗਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਲੋਥਾਂ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅੰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਜਥੇ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜੰਮੂ

ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਜਥਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਜੰਗ ਹੋਈ, ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਤਰ-ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਪਸਰੂਰ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮਗਰ ਆ ਜਾਣ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਤਰ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਜਾਏ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ ਭਾਵੇਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੀ ਉਠਾਉਣੀ ਪਈ।

ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ-ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਸੂਹ ਜਸਵਾਲੀਏ ਰਾਜਾ ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜੌੜੀ ਦੇ ਸੱਯਦ ਅਜ਼ਮਤੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਾਹ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਧਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਰੁਸਤਮਿ ਜੰਗ (ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ), ਅਗਰ ਖ਼ਾਨ (ਅਸਗਰ ਖ਼ਾਨ), ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮੰਝ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਦੱਰੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆ ਪੁੱਜੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਅੱਜ ਜਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਲਾਹੌਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਵਲੋਂ ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ੭ ਅਤੇ ੮ ਜੂਨ (੨ ਅਤੇ ੩ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਪੁੱਜੀਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਗਿਆ, ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ, ਜੋ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਫੁਰ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਣ ਦਾ ਭੀ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਤਿੰਨ ਪਾਸੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਚੀ ਸਿੱਧੀ ਪਹਾੜੀ। ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਨੁੱਕਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਪੜੋਲ ਕਠੂਹੇ ਦੇ ਲਾਗਿਓਂ ਬਿਲਕੁਲ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਰੁਸਤਮਿ ਜੰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਲੋਂ ਬੜੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਪਰ ਝਟਾ ਪਟ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਰੌ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੇ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ, ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿਲਕ ਜਾਣ 'ਪਰ ਨਿਰਾਸਾ ਨਾਲ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰਾ

ਛਾ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜ ਸਕਣ ਦੀ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਸ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹ ਅੜ-ਬੜ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਔਖੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਅਤੇ ਡੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਛਿੱਥਾ ਪੈ ਕੇ ਰਸਤਮ ਦਿਲ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੱਚ ਪੜੋਲ, ਕਠੂਹੇ ਅਤੇ ਲਾਗੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕੱਢਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠ ਮੂਠ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਭਾਗੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਘੋੜ-ਮੰਡੀ (ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਖ਼ਾਸ) ਵਿਚ ਜਾ ਬੇਚਿਆ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਾਚਾਕੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਖੱਟਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਕੱਚਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੁਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗੰਢ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫੀ ਵਾਰਿਦ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਮਰਤਿ-ਵਾਰਿਦਾਤ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਇਮਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤ ਦੀ ਊਜ ਲਗਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਵੱਢੀ ਲੈ ਕੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਮੰਨ ਲਈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ੧੧ ਜੁਲਾਈ (੬ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੱਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਰੇ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੱਰੇ ਵਿਚ ਜਾਵਾਂ, ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਰੁੱਖਾ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਬਰਤਾਓ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ੨੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹਮੀਦੁ-ਦੀਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਨਾ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਪਰ ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਘਰ-ਘਾਟ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਜੇ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਹੁੱਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ੨੨ ਅਗਸਤ (੧੯ ਰੱਜਬ) ਨੂੰ ਜਦ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ। ਇਸ

ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਉਸ ਦਾ ਘਰ-ਘਾਟ ਅਤੇ ਮਾਲ ਸਭ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਦੁਖੀ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬੁੱਕ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸੁਭਾਉ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਘਬਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਜੋ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਹਾਸਾ ਮਖ਼ੌਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜੋਤਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਆਖਿਆ : "ਦੱਲਾ, ਦੱਲਾ"। ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਦੂਸਰੇ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਭਈ! ਕਿਸ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਅਗਲਾ ਦੱਲਾ ਕਿ ਪਿਛਲਾ ਦੱਲਾ"? ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਮੀਰ ਤੁਜ਼ਕ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਨਾਇਤੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਿ-ਸਾਮਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਏ। ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਪਾਸੋਂ ੫੦੦ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਇਕ ਲੱਖ ਛੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ, ੧੧ ਹਾਥੀ, ੭੦ ਘੋੜੇ, ੧੯ ਊਠ, ਕੁਝ ਹੀਰੇ ਜੁਆਹਰ ਅਤੇ ੪੦ ਗੱਡੇ ਤੰਬੂਆਂ ਦੇ ਮਿਲੇ। ੨੭ ਨਵੰਬਰ (੨੭ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਭਾਈ ਸਿਕੰਦਰ ਖ਼ਾਨ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਹੋਏ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਭੀ ਢਿਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰੁਸਤਮ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਗ਼ਜ਼ੰਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਧਿਆਇ ੧੫

ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ

ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੧ ਅਗਸਤ, ਸੰਨ ੧੭੧੧ (੨੭ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ਸੰਨ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ, ਪੰਜ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਿੰਡ ਆਲੂਵਾਲਾ ਦੇ ਪਾਸ ਰੱਖਿਆ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮੁਦੀਨ ਅਜ਼ੀਮੁੱਸ਼ਾਨ ਪਿੰਡ ਅਵਾਨ ਪਾਸ ਟਿਕਿਆ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਗੱਡਿਆਂ ਨਾਲ ਵਲਗਨ ਵਗਲ ਲਈ। ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਅੱਜ਼ੁਦੀਨ ਦਾ ਡੇਰਾ ਪਰਵੇਜ਼ਾਬਾਦ ਮੰਡੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸੀ, ਰਫ਼ੀ-ਉਲ-ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਧਰਮੂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਪਾਸ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ਾਹਮੀਰ ਖੁਸ਼ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੂੰਕਿ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਜ਼ੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਬੜੀ ਆਫ਼ਤ ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡੇ ਵਾਲੇ ਜਹਾਦ ਦੇ ਆਗੂ ਸੱਯਦ ਇਨਾਇਤ, ਅਤਾਉਲਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ ਆਦਿ ਭੀਲੋਵਾਲ ਵਿਚ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਨਿਮੋਝੂਣੇ ਮੁੜੇ ਸਨ। ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਛਿੱਥੇ ਪਏ ਹੋਏ ਜਹਾਦੀ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਘਰ-ਘਾਟ ਫੂਕ ਦਿਓ ਅਤੇ ਜੋ ਹੱਥ ਆਵੇ ਲੁਟ ਲਓ। 'ਤਾਰੀਖਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਭੀ ਇਥੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਗ਼ਲ ਕੱਟੜਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਹਿ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਖੀ ਜਾਂ ਹਮਦਰਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਝੂਠ ਮੂਠ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਭੀ ਰੋਕਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਅਵਧੂਤ (ਸੰਨਿਆਸਨ) ਹਿੰਦੂ ਜਨਾਨੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਫਸਾਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਪਾਸ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੱਠ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਵਧੂਤ ਜਨਾਨੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ, ਕਿ ਕੁਝ ਲੁੱਚੇ ਲਫੰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੱਟੜਪਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹੂ ਵਗ ਤੁਰਿਆ ਜਿਵੇਂ ਝਰਨੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਿਚੋਂ ਲੋ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਸ਼ਮ ਨਿਕਲਦੀ ਅਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਹੜੇ ਭੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਖਭਰੀ ਘਟਨਾ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਅਤੇ ਅਚੰਭਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪੱਖਪਾਤ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਾ ਭਰੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਖ਼ਾਨਿ-ਖ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਤਸੱਦੀ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸੀਤਲਾ ਮਾਈ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੱਟੜ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਫ਼ਰ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੌਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਲੱਖ ਕੁ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਰਾਈਂ ਅਤੇ ਮੋਚੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੇਖਾਕਾਰ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਵਿਰਦੀ ਬੇਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਿਹੱਥੇ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ-ਹੀਣ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰੇ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਬੋਲਦੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਨਿਰਾਦਰ ਸਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਕਛਵਾਹਾ ਅਤੇ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁਕਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਮੁਤੱਖਿਆਰ ਦਾ ਮੱਲ ਲਈ ਅਤੇ ਢੋਲ

ਵਜਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਣ ਰਹੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ਸਾਦ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕੀਤਾ।

'ਤਾਰੀਖਿ-ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਹਾਲਤ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਮੂਰਖ ਕੱਟੜਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਜਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਫ਼ਸਾਦ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੁਆਰਥੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਭੀ ਕਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਫ਼ਸਾਦ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਅਤੇ ਹਦੀਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਨਸੀਹਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਮੁੜ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਮੁਨਾ ਦੇਣ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇਸ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਾਹਰਾ ਪਛਾਣ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਸੀਅਰੁਲ-ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ' ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੌਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਭੈ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਭੀ ਰੋਮ ਨਹੀਂ ਕੱਟਣ ਜਾਂ ਮੁਨਾਉਣਗੇ।

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨਾਬਾਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਯਾਰ-ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਕਲੰਦਰ ਦੇ 'ਦਸਤੂਰੁਲ-ਇਨਸ਼ਾ' ਅਤੇ 'ਰੁੱਕਾਤਿ-ਅਮੀਨੁਦੌਲਾ' ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਰੁੱਕੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ :

> *ਉਸੇ ਦਿਨ ਜਿਸ ਦਿਨ ਕਿ ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ (ਨਾਨਕ ਪੂਜ-ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ, ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਕੋਈ ਬੇਦੀਨ (ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ) ਲੰਮੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਸਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਸ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕੰਪੂ ਵਿਚ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੇ ਇਹ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਦਿਓ-ਕੱਦ ਸਰਦਾਰ ਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਚਿਲਮਚੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਨਿਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੰਨ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਜਾਮੇ ਲਾਹ ਦਿੰਦੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਮੁਤਸੱਦੀ*

ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਹੀ ਮੁਨਾ ਕੇ (ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ) ਹਜ਼ੂਰ ਆਉਂਦੇ। ਚੁਨਾਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਵਧਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਉਦੋਂ ਤਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਜਦ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੀਆਂ ਵੱਲ ਝੁਕਾਉ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਸੁੰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਤੌਖ਼ਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਜੁਮੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਵਾਰਸ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਲਈ ਸ਼ਬਦ 'ਵਸੀ' ਦਾ ਵਾਧਾ ਰੌਲੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਅੱਗੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਭੀ ਸੁੰਨੀ ਮੁੱਲਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਜੁੰਮੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਖ਼ੁਤਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਣ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਹੱਠ ਉੱਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ, ਖ਼ੁਤਬਾ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਖ਼ਤੀਬ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਕੈਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਗਰੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਮੀਰ-ਆਤਿਸ਼ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਗਲੇ ਜੁੰਮੇ ਨੂੰ ਤੋਪਖਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਮੇ-ਮਸੀਤ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਵਸੀ' ਵਧਾ ਕੇ ਖ਼ੁਤਬਾ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਠ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ੧੯ ਸ਼ਾਬਾਨ ੧੧੨੩ (੨੧ ਸਤੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੧) ਜੁੰਮੇ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਖ਼ੁਤਬਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਮਿਟ ਗਿਆ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਟਿਕੇ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਖਿਸਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੂਹ ਪਿੱਛੇ ਪਈਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਭੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੰਦਾ।

੧ ਜ਼ੀ-ਅਲਹਿੱਜਾ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ (੩੦ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੧) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਸਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਤ ਉਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਕੁਝ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਗੜਦੀ ਗਈ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖ਼ਰਾਬੀ ਜਿਹੀ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭਰਮ (ਵਹਿਮ) ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਫਰਵਰੀ ੧੭੧੨ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ (ਮੁਹੱਰਮ

੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ) ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੀ ਗੱਲ ਸਮਾਈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੁੱਤੇ ਅਤੇ ਖੋਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਵਹਿਮ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਤੇ ਉਦੋਂ ਰੋਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਜਮਦੂਤ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਣ ਪਰ ਸੈਂਕੜੇ ਕੁੱਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਮੀਨੁ ਦੀਨ ਨੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਤੰਬੂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਆਪ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਾਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਤਰ ਕੇ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਪਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਜੋਗੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ, ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ੨੮ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੧ (੨੭ ਰਮਜ਼ਾਨ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਲਸ਼ਕਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

੧੪ ਫਰਵਰੀ (੧੭ ਮੁਹੱਰਮ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸੀ। ੧੫ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਿਲੀ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਜ਼ਿਆਦ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਮੀਰਾਂ (ਸਰਦਾਰਾਂ) ਅਤੇ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਅਫੜਾ-ਤਫੜੀ ਮਚ ਗਈ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵੈਦਾਂ ਹਕੀਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਲੋਂ ਬੜੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇ ਆਖਰ ੨੧ ਮੁਹੱਰਮ ਸੰਨ ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ, (੬ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) ੧੭-੧੮ ਫ਼ਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੭੧੨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ-ਆਲਮ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਅਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਰੀਰ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਮੌਲਵੀ ਮੁਰਾਦੁੱਲਾ, ਮਹਿਫੂਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਕ਼ਾਦਰ ਨੇ ਤਾਬੂਤ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਵਾਲੀ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਤਾਬੂਤ ਬਿਨਾਂ ਦਫ਼ਨਾਏ ਹੀ ਰਿਖਆ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ੫ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ (੧ ਅਪ੍ਰੈਲ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਲਿਕਾ ਬੀਬੀ ਮਿਹਰ-ਪਰਵਰ ਅਤੇ ਚੀਨ-ਕਿਲੀਚ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ

ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੋਥ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਤੋਰੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ੫ ਮਈ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਅਤੇ ਖੁਆਜ਼ਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਬਣਵਾਈ ਹੋਈ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਮਸੀਤ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਈ ਗਈ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਓ ਦਾਦਿਆਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਤਖ਼ਤ ਲਈ ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਪੈ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫਸੀਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ੪-੭ ਮਾਰਚ (੬-੯ ਸਫ਼ਰ) ਨੂੰ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮੁੱਸ਼ਾਨ ਦਾ ਹਾਥੀ ਤੋਪ ਦੇ ਇਕ ਗੋਲੇ ਨਾਲ ਫੱਟੜ ਹੋ ਕੇ ਇੰਨਾ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਡੁੱਬ ਮੋਏ। ਆਖ਼ਰ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ, ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਰਫ਼ੀ-ਉ-ਸ਼ਾਨ, ਨੂੰ ੧੯-੨੦ ਸਫ਼ਰ (੧੭-੧੮ ਮਾਰਚ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਕੇ ੧੯ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਜਹਾਨਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਾਜ ਕਤਲਾਂ ਅਤੇ ਕੈਦਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ 'ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਾ ਚੱਲ ਸਕਿਆ। ਦਸਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮੁਸ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਹਸਨ ਅਤੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ੧੭ ਮੁਹੱਰਮ ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ (੨ ਫਰਵਰੀ ੧੭੧੩) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤਖ਼ਤ ਲਈ ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੭੧੨ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੭੧੩ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਤਕ, ਜਦ ਕਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ, ਰਾਜ-ਰੌਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਾਲਸਿਆਂ ਦਾ ਮੁੜ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਣ ਲਈ ਬੜਾ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ। ਦਸੰਬਰ, ੧੭੧੦ ਵਿਚ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ, ਰਾਜਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕਿ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਤਾਂ ਥਾਂ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਇਥੇ ਇਤਨਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਜਾ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਸਰੂਰ ਜਾ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਪੜੋਲ ਕਠੂਹੇ ਵੱਲੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ ਸੀ ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੁਰਾ ਭੀ ਨਾ ਲਭ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ ਰਿਹਾ।

ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਤਖ਼ਤ ਲਈ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹੱਥ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨ ਅਤੇ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਝਟਪਟ ਸਢੌਰੇ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉਹ ਅੜਬੜ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਔਖੀਆਂ ਖੱਡਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸਢੌਰੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾ ਲਈ ਅਤੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਅਧਿਆਇ ੧੯

ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਘੇਰੇ

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ੱਰੁਖ਼-ਸੀਅਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਢੌਰੇ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਘੇਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੀਏ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੜੋਲ ਅਤੇ ਕਠੂਹੇ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁੜ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ ਅਤੇ ਫਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਇਥੇ ਘੇਰੇ ਲਈ ਆ ਪੁੱਜਣ ਤਕ ਬੀਤੇ ਵਾਕਿਆਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਦੇਈਏ।

ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਮੁੜ ਆਉਣ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ੨੨ ਅਗਸਤ ਤਕ ਦੇ ਹਾਲ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ (ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭੀ ਉਥੇ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ) ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ੨੭ ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੭੧੧ (੨੪ ਰੱਜਬ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ, ਪੰਜ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਜਾਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਰੋਪੜ ਦੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ੩੧ ਅਗਸਤ (੨੯ ਰੱਜਬ) ਨੂੰ ਜ਼ੈਨੁ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚਕਲਾ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ੯੦੦ ਜ਼ਾਤ ਅਤੇ ੫੪੦ ਸਵਾਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਇਹ ਵਹਿਦਾ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤਰੱਕੀ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੂਰਾ ਤਰਾਣ ਲਾਏਗਾ। ੧੪ ਸਤੰਬਰ (੧੨ ਸ਼ਾਬਾਨ) ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਨਿਯਤ ਸ਼ੰਕਰ ਰਾਓ ਹਰਕਾਰੇ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ੬ ਸਤੰਬਰ (੪ ਸ਼ਾਬਾਨ) ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਭੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੌਖੀ ਗਿਣਤੀ ਅੰਬੋਟੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਜਵਾੜੇ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕ ਖਿੰਡਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੁਆਬਾ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਅਲੀਖ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਜਵਾੜਾ ਕਈ ਚਿਰ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਗਏ ਹੋਏ

ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਇਬ ਭੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਥਾਈਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ਼ ਅੱਲਾ-ਯਾਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਬਜਵਾੜੇ ਦੇ ਠਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਫ਼ਰ ਇਧਰ ਆਉਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਢੋਲ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਅੱਜੋਵਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ।

੧੫-੧੬ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸੀ ਅਤੇ ੫ ਸ਼ਾਬਾਨ (੭ ਸਤੰਬਰ) ਨੂੰ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ੧ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਰਾਮਪੁਰੇ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡ ਜਾ ਮਾਰੇ ਹਨ।

੧੧ ਅਕਤੂਬਰ (੧੦ ਰਮਜ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਦੇ ਜੋ ੪੦ ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਵਣਜਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕੋਤਵਾਲੀ ਆਏ ਹਨ, ਜੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਸ 'ਪਰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਓ।

੧੬ ਅਕਤੂਬਰ (੧੫ ਰਮਜ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਹਰਕਾਰੇ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਧਪੁਰੀਆ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਆਮ੍ਹੇਰੀਆਂ (ਜੈ-ਪੁਰੀਆ) ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ੬ ਰਮਜ਼ਾਨ (੭ ਅਕਤੂਬਰ) ਨੂੰ ਸਢੌਰੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ। ੯ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਨਾਹਣੀਏ ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਜੋ ਸਲੀਮਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਕੈਦ ਸੀ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਹੱਥੀਂ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਵਡੇ ਅਤੇ ਮੰਨੇ ਦੰਨੇ ਰਾਜੇ ਹੋ, ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਜਾਓ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਬੰਦ-ਖ਼ਲਾਸੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪਰ ਅੱਗਿਓਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕੰਮ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਢੌਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਨਾਹਣ ਹਨ, ਲਿਖੋ ਕਿ ਉਸ ਬਦਬਖ਼ਤ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਭੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲੈਣ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੀ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਖਲਾਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

੧੯ ਅਕਤੂਬਰ (੧੮ ਰਮਜ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੁਲੂ ਤੇ ਤੱਲਕੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਫ਼ਤਿਹ ਪਾ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ

ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰੋਪੜ ਦੇ ਪਿੰਡ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ੬ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ਦਾਰ-ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

੧੪ ਅਤੇ ੧੭ ਨਵੰਬਰ (੧੪ ਅਤੇ ੧੭ ਸ਼ਵਾਲ) ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ੯ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਜੰਗ ਕਿਥੇ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਖ਼ਬਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

੩੦ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਸਕਰ (ਸ਼ੰਕਰ?) ਰਾਓ ਹਰਕਾਰੇ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ (੧) ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਧਪੁਰੀਏ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅੰਮੇਰੀਏ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਹੋ, ਸਾਨੂੰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਪੁਜਿਆ ਸਮਝੋ। ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਾਂ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਜਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ ਅਤੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਡੌਂਡੀ ਪਿਟਵਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਦਿੱਸੇ ਤਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।...

(੩) ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਪਹਾੜ ਦੀ ਕੰਢੀ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਭੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਭੇਜ ਦਿਓ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੋਧਪੁਰੀਏ ਅਤੇ ਆਮੇਰੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ੨੫ ਦਸੰਬਰ (੨੬ ਜ਼ੀਕਦਾ) ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਰੰਘੜਪੁਰ ਦੇ ਠਾਣੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨੮ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਬਰਸਾਣਾ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਨੇ ਪੰਜ ਕੋਹ ਤਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤਕ ਪੁੱਜ ਨਾ ਸਕਿਆ।

੩੦ ਦਸੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੧ (੧ ਜ਼ੀ-ਹਿੱਜਾ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਿਨ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ) ਨੇ ਜੋ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ੯ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰਵਾਰਨਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

੧੭-੧੮ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੭੧੨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ੧੯ ਮਾਰਚ (੨੧ ਸਫ਼ਰ ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ੨੯ ਮਾਰਚ (੨ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ੯ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ੯ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੨੩ ਮਈ (੨੭ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਡੇ (ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ ਡਟਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਨਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਜਾਏ। ੨੯ ਮਈ (੪ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਪੜਾਓ ਉੱਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਾਏ ਮਾਨ ਖਿਦਮਤੀਏ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੋਧਣ ਲਈ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਮੰਗਵਾ ਲਈ ਜਾਏ।

੧੧ ਜੂਨ (੧੭ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ’ਤੇ ਬੈਠਾ। ੨ ਜੁਲਾਈ (੮ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ (ਪੁੱਤਰ ਹਰੀ ਪਰਕਾਸ਼) ਨਾਹਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਖਿੱਲਤ ਇਨਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ੀ।

੮ ਸਤੰਬਰ (੧੭ ਸ਼ਾਬਾਨ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ ਜਾ ਸਕੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਭੀ ਭੇਜੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲੋਂ ਭੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਭੀ ਕਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੀਆਂ, ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਕੇ ਮੁੜ ਪਿੱਛੇ ਧਕ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਅੰਤ (ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੨) ਵਿਚ ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਆ ਰਹੇ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਕਬਰਾਬਾਦ (ਆਗਰੇ) ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਾਹੀ ਮੁਹਿੰਮ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ ਭਾਵੇਂ

ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ੩੧ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੧੨ (੧੩ ਜਿਲ-ਹਿੱਜਾ, ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ੧ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੧੩ (੧੬ ਮੁਹੱਰਮ ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਅਮੀਰੁ-ਲ-ਉਮਰਾ ਜ਼ੁਲਫ਼-ਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਸਮੇਤ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਅਤੇ ਆਟੇ ਦਾਣੇ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਾਜ, ਮਿੱਸ ਕੌਰਨਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੀ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਢੌਰਿਓਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਉਥੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੀ? ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜੋ ਭੀ ਵਿਹਲ ਮਿਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਗਵਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਸਢੌਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਗੇ ਇਕ ਗੜ੍ਹੀ ਰਚ ਲਈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਅੱਡਾ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ (ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ) ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਰਥ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜੰਗ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ-ਯੋਗ ਸੀ। ਉਹ ਮੌਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਛਕਣ ਵੇਲੇ ਭੀ ਬਾਹਰ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਦ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਲਏ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਪੰਜਾਹ ਗਜ਼ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬਾਤਰੀ ਜਾਂ ਉੱਚਾ ਮੋਰਚਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤੋਪ ਲਿਆ ਗੱਡੀ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਤੋਪ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ ਵਿਗਾੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਲੇਰੀ, ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਰੁਹਬ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤੋਪ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਿਸਕਾ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਲੈ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਐਨ ਉਸ ਥਾਂ ਤਕ ਸੁਰੰਗ ਪੁੱਟ ਲਈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਤੋਪ ਗੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ

ਜੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਗੱਡਿਆਂ ਦੇ ਰੱਸੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ। ਇਹ ਬਰਖਾ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਇਕ ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦ ਕਿ ਮੀਂਹ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਵਰ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਫ਼ੌਜ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਥਾਈਂ ਦੜੇ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਸਿਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ, ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤੋਪ ਖਿਸਕਾ ਲੈਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਸਮਝਿਆ। ਅੱਧੀ ਕੁ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਬਾਕੀ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਹਟਾ ਲਈ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋਗਾਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਬਰਖਾ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਖਾਈ ਤਰ ਕੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵੈਰੀ ਦੀ ਬਾਤਰੀ ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਤੋਪ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਰੱਸੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜਾ ਬੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਤਰ ਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ। ਬਲਦਾਂ ਨੇ ਜਦ ਖਿੱਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਤੋਪ ਸਣੇ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਹਿੱਲ ਪਈ ਅਤੇ ਸੁਰੰਗ ਵੱਲ ਨੂੰ ਰੁੜ੍ਹ ਪਈ ਪਰ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਹੇਠਾਂ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਤੋਪ ਅਤੇ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਰੱਸੇ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਤੋਪ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲਹਿ ਗਈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਧਮਾਕਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਜਾਗ ਪਏ। ਤੋਪ ਨੂੰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਸਰਹੰਦੀ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀਂ ਪਾਸੀਂ ਭੱਜ ਉੱਠੇ। ਚਿੱਕੜ ਅਤੇ ਜਿਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਖ਼ੁਦ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਪਾ ਪਿਆਦਾ ਬੜਾ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਬਾਤਰੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ। ਸਾਰੀਂ ਪਾਸੀਂ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਸੀ, ਬਰਖਾ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਮਸਾਲ ਕੋਈ ਜਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ, ਨੱਕ-ਨੱਕ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮਸਾਲਾਂ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਸਿੱਧੀ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਪਰ ਲੋ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿੱਸਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਤ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੋਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਬਾਤਰੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਟੋਏ ਵਿਚ ਪੁੱਠੇ ਡਿੱਗੇ ਪਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਉੱਡੇ ਹੋਏ ਹੋਸ਼ ਕੁਝ ਟਿਕਾਣੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸੌ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਜੇ ਉਹ ਤੋਪ ਕੱਢ ਲਿਆਉਣ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੋਪ ਖਿੱਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਸਢੌਰੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਈ ਚਿਰ ਲਮਕਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਭੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ।

੨੯ ਮੁਹੱਰਮ ੧੧੨੫ (੧੪ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੭੧੩) ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ

ਜ਼ਕਰੀਆ-ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾਇਆ। ੨੧ ਮਾਰਚ (੫ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਵੱਲੋਂ ਸੱਯਦ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਿਖ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ। ੨ ਅਤੇ ੪ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਦਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਚਾਰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਕੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਰਗਣਿਆਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਰਹੰਦ ਨੇ ਛੱਤ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਥਾਮ ਕਰੇ ਪਰ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਬਣ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਤਾਕੀਦੀ ਹੁਕਮ ਪੁੱਜਣ 'ਪਰ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਸਢੌਰੇ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਤੂਰਾਨ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਖੁਆਜਾ ਅਹਿਰਾਰ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਾਂਢੂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਰ ਵਾਲੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਚਾਚੇ ਖੁਆਜਾ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਚਾਰ ਸਦੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੇਲੇ ਇਹ ਹਫ਼ਤ ਸਦੀ ਬਣਿਆ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਅਤੇ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਦਲੇਰਿ-ਜੰਗ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦ ਇਹ ਸਢੌਰੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਦੋਹੀਂ ਥਾਈਂ ਡਟੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਭੀ ਸਿੰਘ ਡਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਯਤਨ ਇਹ ਥਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਵਾ ਸਕਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਦੋਨੋਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਹੱਲੇ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਗੇ, ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ, ਰਲ ਕੇ ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਲੁੱਟ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਮੁਲਖੱਈਆ ਭੀ ਚੋਖਾ ਆ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰੇ ਦੇ ਤੰਗ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਬੜੀ ਔਖੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਦਾਣਾ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਤੰਗੀ ਵਧ ਗਈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਸਢੌਰੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹਰ ਰੋਜ਼, ਲੋਹਗੜ੍ਹੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਭੇਜਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ। ਉਧਰੋਂ ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਆ ਰਹੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਜਾਂ ਉਧਰੋਂ ਉਡਦੀ ਧੂੜ ਤੱਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਭੀ ਚੌਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਘੇਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੱਥ ਆਉਂਦਾ, ਖੋਹ-ਖਿੰਜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਵੜਦੇ ਪਰ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਘਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਘਾਟੇ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹੱਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕੱਲੇ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਖਾਣਾ ਦਾਣਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

੨੨ ਜੂਨ, ਸੰਨ ੧੭੧੩ (੯ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਜਦ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜਦ ਜਥਾ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਇਨਾਮ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਪਰ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਭੀ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਹੋ ਪਈ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਟਾ-ਵੱਢ ਹੋਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਨਵੀਂ ਆਈ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਆਗੂ ਬਕਾ-ਬੇਗ ਖ਼ਾਨ, ਜੋ ਇਨਾਮ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਝੜਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ।

ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਪਾਸ ੧੭ ਜੁਲਾਈ (੫ ਰੱਜਬ) ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਨਾਮ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਸੌ ਪਉੜੀਆਂ ਬਣਵਾ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਤਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ (ਖ਼ਿਆਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ੧੮ ਜਾਂ ੧੯ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ) ਸਿੰਘ ਇਕ ਦਮ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਪਏ ਅਤੇ ਜਿਧਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਧਰ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਮਾਂਗਵੀਆਂ ਧਾੜਾਂ ਨੇ ਸਿਰ-ਲੱਥ ਸੂਰਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵਾਹੁੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਏ ਦੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ੨੪ ਸਤੰਬਰ (੧੫ ਰਮਜ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਢਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

੧੨ ਅਕਤੂਬਰ (੩ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਨੂੰ ਭਗਵਤੀ ਦਾਸ ਹਰਕਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਖਾਈ (ਖੰਦਕ) ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

੯ ਨਵੰਬਰ (੨ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ (ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ) ਡੌਂਡੀ ਪਿਟਵਾ ਦੇਵੇ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਤੇ ਇਰਾਕੀ ਘੋੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ੧੩ ਨਵੰਬਰ (੬ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ) ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਲਹਿਰੀਆਦਾਰ ਕਾਠੀਆਂ ਸਵਾਰੀ ਲਈ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਕਰਨ।

ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹ-ਢਾਹ ਕੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ੧੩ ਨਵੰਬਰ (੬ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ) ਨੂੰ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਇਨਾਮ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾ ਮਾਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚਾ ਤਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਭੀ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਕਰੀਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਲਈ ਥਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਟੋਲ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਖਾਈ ਪੁੱਟਣ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਸੁੱਟਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਇਕ ਟਿੱਬੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰੇ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਟਿੱਬੇ ਉੱਤੇ

ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਉਤਰ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਸਕ ਜਾਣ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਵੇਖੇ। ਪਹਿਲੇ ਟਿੱਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਵੰਜਾ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਰਾਖੀ ਚੌਕੀਆਂ ਇਸ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਆ ਰਹੇ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਧੁਰ ਤਕ ਮਾਰੂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੱਲਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਕਈ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਇਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਭੀ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਸਕ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ੯ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ (੧੬ ਨਵੰਬਰ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਈ ਬੰਦੇ ਕਤਲ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਕੋਠੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ (ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ) ਹਾਜ਼ੀ ਕਮਾਲ, ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਬੁਲ ਮੁਕਾਰਮ, ਫ਼ਤਿਹ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ੨੯ ਨਵੰਬਰ (੨੨ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ) ਨੂੰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਟੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ।

ਅਧਿਆਇ ੧੭

ਕਿੜੀ ਪਠਾਣਾਂ, ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਫ਼ਤਿਹ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ੨੯ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਪੰਜ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਖਿੱਲਤ, ਜੜਾਊ ਕਲਗੀ ਤੇ ਝੰਡਾ ਅਤੇ ਧੌਂਸਾ ਇਨਾਮ ਹੋਏ। ੨੯ ਜ਼ਿਲਹਿੱਜ਼ਾ ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ (੫ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੧੪) ਨੂੰ ਫੇਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ (ਅਤੇ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਦੇ ਭਾਈ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਨ, ਰਾਜਾ ਛਬੀਲਾ ਰਾਮ, ਗੰਧਰਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਖਿੱਲਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।

੨੧ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੭੧੪ (੧੭ ਸਫ਼ਰ ੧੧੨੬ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦੋ ਚੋਬਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਕਿ ਛੇਤੀ ਜਾ ਕੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲੈ ਆਉਣ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਮੁੜ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ੨੪ ਫਰਵਰੀ (੨੦ ਸਫ਼ਰ) ਨੂੰ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਮੀ ਜ਼ੁਮਲਾ ਦੀਵਾਨ ਖਾਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਪੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਖਿੱਲਤ ਅਤੇ ਜਿਗਾ ਕਲਗੀ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੀਆਂ। ੨੮ ਫਰਵਰੀ (੨੪ ਸਫ਼ਰ) ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਇਕ ਖਿੱਲਤ ਸਰ-ਪੇਚ, ਜੜਾਊਂ ਤਲਵਾਰ, ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਘਟਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਦਾਓ ਲਗਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਹੰਦ, ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਜਾਂ ਮਾਰਨਾ ਮਰਵਾਉਣਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪਰ ਸਰਹੰਦ, ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਕਾਹਨੂੰਵਾਣ ਡੇਢ ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਖਾਸ ਅੱਡੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਇਥੇ ਦੇ ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੀ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੱਟੜ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੭੧੪ ਵਿਚ, ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਾਹਨੂੰਵਾਣ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੰਗ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੋਹਰੀ ਇਸ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਿੜੀ ਪਠਾਣ ਬਸਦੀ ਉਮਰ ਹਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਲਾਣੇ ਸਨ। ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਅਖੌਤ ਹੈ ਕਿ 'ਤੰਗ ਆਮਦ ਬਜੰਗ ਆਮਦ', ਅਰਥਾਤ ਤੰਗ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਲੜਾਈ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੇ ਸਿੰਘ ਇਸ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ੧੭ ਮਾਰਚ (੧੨ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ, ਨੌਕਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਹਾਕ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲ (ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਗਹਿਣਾ ਗੱਟਾ) ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਮੁਹੰਮਦ ਮੀਰ ਦੇ ਘਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ।

ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੈਸਾਖ ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਫਸਲ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉੱਤਰ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ-ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੂਹ ਮਿਲਣ ਪਰ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸ਼ਰਫ਼ੁੱਦੀਨ ਨੇ ਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਢੀ ਕਰਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਦਾਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ? ਫੇਰ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਭੀ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਰਹੰਦੀਆਂ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਵਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਨਾਮੀ ਇਕ ਜਮਾਂਦਾਰ ਅਤੇ ੨੨ ਨਫ਼ਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ੧੭ ਅਪ੍ਰੈਲ (੧੩ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ।

ਹੁਣ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਮੀਰ

ਅਬੁਲ ਮੁਕਾਰਮ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਮੱਲ-ਗੁਜ਼ਾਰ ਗਾਹ ਮਾਰੀ। ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ (੨੬ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਪੜੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਭੇੜ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸਰਹੰਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ੭ ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ੩੦੦ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਹੋਏ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦੋ ਸੌ ਸਵਾਰ ਤੇ ਪਿਆਦੇ ਮਰੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫੱਟੜ ਹੋਏ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਮੁੜ ਆਏ ਸਨ। ੨੮ ਮਈ (੨੬ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਖਿੱਲਤਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ੧੬ ਜੂਨ (੧੪ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ। ੨੭ ਜੂਨ (੨੫ ਜ਼ਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਤ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨਾਜ਼ਮ (ਸੂਬੇਦਾਰ) ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਇਬ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜੂਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ (ਮਾਖੋਵਾਲ) ਵੱਲ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਕਹਿਲੂਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਇਧਰ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਰਣ ਹੀ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਜਾ ਕਹਿਲੂਰ ਉੱਤੇ ਭੀ ਕੋਈ ਆਫ਼ਤ ਆ ਖੜੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ੯ ਜੁਲਾਈ (੮ ਰੱਜਬ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ (ਰਾਜੇ) ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਮਾਖੋਵਾਲ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਸਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਉਹ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ।

੧੬ ਅਗਸਤ (੧੬ ਸ਼ਾਬਾਨ) ਨੂੰ ਸਰਹੰਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਖ਼ਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰੋਪੜ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਾਇਬ ਅਤੇ ਭਤੀਜੇ ਅਬੁਲ-ਮੁਕਾਰਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਸਿੰਘ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਰਲਦੀ-ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਹੋਵੇ।

ਸੰਨ ੧੭੧੪ ਦੀ ਪਤਝੜ, ਦਸੰਬਰ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ,੧੭੧੫ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦੋਂ ਦਿੱਲੀ

ਪੁੱਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕੇ-ਦੁੱਕੇ ਜਥੇ ਪਹਾੜੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਪੰਜੌਰ ਤਕ ਆ ਗਏ ਸਨ (ਖ਼ਬਰ ੫ ਦਸੰਬਰ) ਅਤੇ ਬਘਾਟ (੬ ਜਨਵਰੀ) ਮੰਡੀ ਸੁਕੇਤ (੨੫ ਜਨਵਰੀ) ਆਦਿ ਵੱਲ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਖਿਦਮਤ-ਤਲਬ ਖ਼ਾਨ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵਾਂ ਹੀ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

੨੩-੨੪ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੭੧੫ (੩੦ ਸਫ਼ਰ, ਸੰਨ ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਬਾਬਤ ਦੋ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਪਹਿਲੀ ਖ਼ਬਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਰਕਾਰੇ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਪਰਗਣਾ ਐਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਅਮੀਨ ਇਰਾਦਤਮੰਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਟੱਬਰਾਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਟਿਕਾਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਗੁਜ਼ਰਾਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਹ ਰੋਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਮਾਲ ਅਤੇ ਡੰਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧ ਆਪ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਧ ਉਸ (ਇਰਾਦਤਮੰਦ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੀ ਖ਼ਬਰ ਚਕਲਾ ਜੰਮੂ ਦੇ ਲਾਗਿਉਂ ਅਸਫ਼ੰਦ ਯਾਰ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਭੇਜੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲੋਂ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੁਕੇਤ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਧਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਥਲਕਾ ਮਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਹਿਲੂਰੀਏ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਫ਼ਤਿਹ-ਉੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਆਮਿਲ (ਪ੍ਰਬੰਧਕ) ਰਮਜ਼ਾਨੀ ਬੇਗ਼ ਨਾਲ ਦੂਨ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪਿਆਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਮਿਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਆਪ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਝਨਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਪਿੰਡ ਭਬੌਰ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮੀਲ ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਮੁੜ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਤੇ ਸਫ਼ਲ ਸੱਟ ਮਾਰ ਸਕੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਫੇਰ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਰਾਜ-ਰੌਲੇ ਅਤੇ ਕਟਾ-ਵੱਢ ਦੀ ਮੁੜ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨੇ ਸੌਖੇ ਹੋਣਗੇ।

ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੩ ਤੋਂ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੭੧੫ ਤੱਕ ਦੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੀ ਸਾਡੀ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਕਿਧਰੇ ਇੱਕੀ-ਦੁੱਕੀ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਖੁਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਕਿਧਰੇ ਘਟ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਥਾਈਂ ਜਿਥੇ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਲਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਖ਼ੁਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭੀ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪੈ ਸਕੇ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਰੋਲ ਸਚਾਈ ਲੱਭ ਸਕਣ ਲਈ ਬੜੇ ਗਹੁ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਪਰੋਕਤ ਸਵਾ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਡੇਹਰੇ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸਚੇ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੰਸ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ੯ ਜੂਨ ੧੭੧੬ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ।

'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕਹਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਮੁਢਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਵੇਲੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਐਸੇ ਬਿਖੜੇ ਸਨ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਜਿਗਾ ਕਲਗੀ ਸ਼ਸਤਰ ਬਸਤਰ ਸਜਾ ਕਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਜੈਸਾ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾਇ ਕਰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ' ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਂ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਦੀ ਭੀ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਿਆਂ, ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਾਂ, ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਜਾਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਮੀਰਾਂ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਚਰਿੱਤਰਾਂ

ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਭੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜਾਂ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਜਾਂ ਬਾਤ-ਚੀਤ ਹੋਈ ਸੀ ਜਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਮਤ-ਭੇਦ ਜਾਂ ਝਗੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੂੰਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ "ਫ਼ਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ' ਚਾਲੂ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ (ਕਈ ਵਿਵੇਕੀ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਵੈਸ਼ਨੋ ਭੋਜਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦੋ ਧੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਮਤ-ਭੇਦ ਹਰ ਥਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਮਾਂ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਖਿੱਚੇ ਧਰੂਏ ਹੋਏ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕੁਝ ਵਾਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਮਤ-ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਕਈ ਅਣਹੋਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੜ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੱਚ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਅਧਿਆਇ ਲਈ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹਾਂ।

ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ ੧੭੧੪ ਈ: ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਖਿਦਮਤ ਤਲਬ ਖ਼ਾਨ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਵੇਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੇ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਨਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਤਰਨ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗ ਸਕੇ ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਖਾਣੇ-ਦਾਣੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਉਤਰ ਸਕਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁੜ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।

ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੭੧੫ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਵੱਲੋਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ

ਸੁਣ ਕੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੁਹਰਾਬ ਖ਼ਾਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਨੂੰਗੋ ਸੰਤੋਖ ਰਾਏ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਗੋ ਦੇ ਭਰਾ ਅਨੋਖ ਰਾਏ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਗੁਆਂਢੀ ਪਰਗਣਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਖੀਆਂ ਵਾਰ੍ਹਾਂ, ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਅਤੇ ਮੁਲਖੱਈਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੱਟ ਪੈਂਦੇ ਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਹਵਾ ਵਾਂਗ ਉਡ ਗਏ। ਖ਼ੁਦ ਸੁਹਰਾਬ ਖ਼ਾਨ, ਸੰਤੋਖ ਰਾਏ ਅਤੇ ਅਨੋਖ ਰਾਏ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਰਣਭੂਮੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਠਾਣਾ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕੁਝ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਪਿਆਦੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ।

ਅੱਚਲ ਵਿਚ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਟਾਲੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾਇਮ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਛੇ ਕੁ ਘੰਟੇ ਗਹਿ ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪਰ ਰਣ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਕੋਈ ਭੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਅੜ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਦਾਇਮ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਦਿਲ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਭਰੋਵਾਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਬਟਾਲੇ ਅਤੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਉੱਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ, ਕੀ ਧਨਵਾਨ ਅਤੇ ਕੀ ਨਿਰਧਨ, ਆਪਣੇ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਪਾਸ ਜਾ ਟਿਕੇ। ਕਈ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਠਾਹਰ ਨਾ ਦਿਸੀ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਚੰਬੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਜਾਂ ਬਿਆਸਾ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਸੂਹੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ੧੪ ਮਾਰਚ ੧੭੧੫ (੧੯ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ, ਸੰਨ ੪ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰੀ) ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਤਕੜੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਕਲਾਨੌਰ, ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਰਾਏਪੁਰ ਮਾਰ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਥਾਨੇਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਸਾਦ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਕਿ ਜਿਥੇ ਭੀ ਹੋਵੇ ਛੇਤੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੧੫ ਮਾਰਚ (੨੦ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਵੱਲ ਮਦਾਰਾ ਨਾਮੀ ਫ਼ਸਾਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗਏ ਹੋਏ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਉਂ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਛੇਤੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਫ਼ਰਾਸਿਆਬ ਖ਼ਾਨ

ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਉਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਦਾਵੜੀਆ, ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਦਲਪਤ ਬੁੰਦੇਲੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਈ।

ਅਧਿਆਇ ੧੮

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਘੇਰਾ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਨਿਕਲਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗ ਪੈਣ ਨਾਲ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਘਾਬਰ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ (ਸੂਬੇਦਾਰ) ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਭੀ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲੈਣੋਂ ਡਰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਹੋਵੇ। ਹਾਂ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭੱਟੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਫ਼ਸਾਦ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੋਈ ਐਸੀ ਭਾਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਭੀ ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਜਦ ੧੪ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਲਾਨੌਰ, ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਰਾਇਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਵਾਈ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਹੋਵੇ ਇਕ ਦਮ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੧੫ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਇਹਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਤੀਸਰੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਅਫ਼ਰਾਸਿਆਬ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ, ਰਾਜਾ ਉਦਿਤ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲੇ, ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਦਾਵੜੀਏ, ਰਾਜਾ ਦਲਪਤ ਬੁੰਦੇਲੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਾਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਪਰਵਾਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਭੀ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਪੁੱਜਣ 'ਪਰ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਐਮਨਾਬਾਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਇਰਾਦਤਮੰਦ ਖ਼ਾਨ, ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਅਤੇ ਪਸਰੂਰ ਦਾ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਬਟਾਲੇ ਦਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾਇਮ, ਹੈਬਤਪੁਰ ਪੱਟੀ ਦਾ

ਸੱਯਦ ਹਫ਼ੀਜ਼ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਕਲਾਨੌਰ ਦਾ ਸੁਹਰਾਬ ਖ਼ਾਨ, ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹਮੀਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚੀਆ, ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਜਸਰੋਟੀਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰਦੇਵ ਆਦਿ ਲਾਹੌਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਇਬ ਨਾਜ਼ਮ ਆਰਿਫ਼ ਬੇਗ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸ਼ਾਹ-ਗੰਜ ਦੇ ਲਾਗੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵੱਲੋਂ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

੧੯ ਮਾਰਚ (੨੪ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੁਝ ਪਰਗਣਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹਾਂ ਤੱਕ ਆ ਪੁੱਜੇ ਹਨ, ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੌੜ ਗਏ ਹਨ, ਲੋਕ ਹੋਰ ਪਰਗਣਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਂ ਥਾਈਂ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਤੇ ਅਮਲਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਭੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਬਟਾਲੇ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹਾਲੇ ਤਕ ਗੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਖਾਈਆਂ ਅਤੇ ਰੋਕਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣੀਆਂ ਕਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਨਾਇਬ ਆਰਿਫ਼ ਬੇਗ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਵੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਉਪਰ ਆ ਪਈਆਂ। 'ਸੀਅਰੁਲ-ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਭ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਇਤਨੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ (ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ) ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਤਕ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਪਏ ਹੋਇਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦਾ ਇਕ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਟਿਕਾਣੇ ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹਟਿਆ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਇਕ ਝਾੜ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਝਾੜ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹਟਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕਾਫ਼ਰ ਇਤਨੇ ਝੁੰਜਲਾ ਕੇ ਲੜੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਲਸ਼ਕਰ ਉੱਤੇ ਲਗਭਗ ਕਾਬੂ ਹੀ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਿਰ ਲੁਕੋ ਸਕਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹਟਣਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦਾ ਠੀਕ ਟਿਕਾਣਾ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਨਾਉਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਸੀ ਜੋ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੰਦੇ-ਵਾਲੀ-ਥਿਹ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਥਿਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਡੇਢ ਕੁ ਮੀਲ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੱਖਣ-ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਇਸ ਥਿਹ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ, ਪੂਰੋਵਾਲ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੱਖਣ-ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ, ਪੂਰੋਵਾਲ ਜੱਟਾਂ ਦੱਖਣ-ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਨਪੁਰ ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਸਵਾ ਮੀਲ, ਡੇਢ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ 'ਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲ਼ੇ ਇਥੇ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਗੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਭਾਈ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੇ ਇਹਾਤੇ (ਵਲਗਣ) ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੜੀ ਪੱਕੀ ਉੱਚੀ ਕੰਧ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਇਤਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਸਮਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜਲਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਜਿਤਨੀ ਕੁ ਹੋਰ ਪਕਿਆਈ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਉਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖਾਣੇ-ਦਾਣੇ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਬਾਰੂਦ ਆਦਿ ਜੋ ਸਾਮਾਨ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਉਹ ਕੀਤਾ। ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਵਲਗਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਖਾਈ ਖਿੱਚ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗਲੀ ਨਹਿਰ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨਹਿਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਚੋਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਦਲਦਲ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਲਈ, ਕੀ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਕੀ ਪਿਆਦਿਆਂ ਲਈ, ਲੰਘ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

੭ ਅਪ੍ਰੈਲ, ਸੰਨ ੧੭੧੫ (੧੩ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਪਾਸ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰ ਮੋਰਚੇ ਪੁੱਟਣ ਅਤੇ ਘੇਰੇ ਲਈ ਪੁਸ਼ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਗੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਕੈਦ ਕਰ ਲਵੇ।

ਜਦ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲਸ਼ਕਰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦਾਣਾ ਪੱਠਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਗਸ਼ਤੀ ਦਸਤੇ ਭੀ ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਏ। ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਆਏ ਅਤੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ

ਨਾਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ੧੪ ਅਪ੍ਰੈਲ (੨੦ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੀ ਖ਼ਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਪਾਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੪ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਪਿਆਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਇਤਨਾ ਪੀਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾ ਇਤਨਾ ਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਘਾਹ ਦਾ ਇਕ ਤੀਲਾ ਅਤੇ ਅੰਨ ਦਾ ਇਕ ਦਾਣਾ ਭੀ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੱਲੇ ਨਾਲ ਮਾਰ ਲੈਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਭੁਆ ਕੇ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਇਬਰਤ-ਨਾਮੇ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਇਬ ਨਾਜ਼ਿਮ ਆਰਿਫ਼ ਬੇਗ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜਹੰਨਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਹਾਦੁਰੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਕੁਝ ਚਾਲੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਹ ਕਾਲਮੂੰਹੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਘਾਹ ਪੱਠੇ ਲਈ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਅਤੇ ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਵੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਤੀਰਾਂ, ਰਾਮਜੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਭੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਦੀਆਂ ਜਾਦੂਗਰੀਆਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਡਰ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ (ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ) ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਰੱਬ ਪਾਸੋਂ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਐਸਾ ਭਾਣਾ ਵਰਤਾਵੇ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੌੜ ਜਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਲਿਆਂ ਅਤੇ ਘੇਰੇ ਦੇ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ ਜੋ ੨੦ ਅਪ੍ਰੈਲ (੨੬ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੀ।

ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੋਝੀ ਪੈ ਗਈ ਕਿ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆਂ ਹੋਇਆਂ (ਸਿੰਘਾਂ) ਨੂੰ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਘਟ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਲਈ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਈ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਜਦ ਘੇਰਾ ਤੰਗ ਹੁੰਦਾ-ਹੁੰਦਾ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਤੋਪ ਦੀ ਮਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕ-ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਪਾਸਾ ਖ਼ੁਦ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੱਲ ਲਿਆ, ਦੋ ਪਾਸੇ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਬਾਹੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਹੋਈ। ਚੂੰਕਿ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਇਸ

ਲਈ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਤੰਬੂ ਲਾਗੇ-ਲਾਗੇ ਕਰਕੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਰੱਸਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਲਈ ਉੱਚੇ ਦਮਦਮੇ ਬਣਾ ਲਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾ ਦਿੱਤੇ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਕੈਂਪ ਉੱਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਤੀਰ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦੁਰੀ ਵਿਖਾਈ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਂਦੇ। ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਤੰਬੂ ਅੱਗੇ ਦਸ ਤੋਂ ਵੀਹ ਗਜ਼ ਤਕ ਲੰਮਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬੰਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਪਾਸੀਂ ਸਾਰੇ ਤੰਬੂਆਂ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਇਕ ਕੰਧ ਬਣ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਘਿਰ ਗਈ। ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਕੰਪੂ ਉੱਤੇ ਆ ਪਏ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੂੰਝ ਕੇ ਜੋ ਹੱਥ ਆਇਆ, ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੀਰਨੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਣ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰਾ ਕੰਪੂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਸਭ ਨਿਸਫਲ ਗਏ। ਜੇ ਲਸ਼ਕਰੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਪਹਿਰਾ ਪੱਕਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆ ਪੈਂਦਾ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋੜ੍ਹੇ ਵੇਲੇ ਝੁੱਟੀ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਉਹ ਪਹਿਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੌਕਸੀ ਤੋਂ ਅੱਗੋਂ-ਪਿੱਛੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੰਘ ਇਤਨੇ ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਅਜਿੱਤ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਗੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਕਰ ਉੱਠਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਹ ਹੀ ਡਰ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਦਰ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਕਿਧਰੇ ਇਕ ਇਕੱਲਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਨਾ ਲੈ ਜਾਣ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਹਿਮੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬੜੀਆਂ ਰਿੱਧੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਦੂਗਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁੱਤੇ ਜਾਂ ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਭੀ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕਿਸੇ ਕੁੱਤੇ ਜਾਂ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਤੀਰਾਂ ਜਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਨਾ ਦਿੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ

ਦਾ ਇਹ ਘੇਰਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨਾਲ ਘੇਰ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁਹਾੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬੇਲਦਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤਰਖਾਣ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਵੱਢਣ ਉੱਤੇ ਲਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਊਠ ਲੱਕੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਜਦ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਧੜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਧੈੜ ਲਾ ਕੇ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੇ ਉੱਚੇ ਸਿੱਧੇ ਲਗਾਤਾਰ ਧੈੜ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਬਣ ਗਈ, ਖਾਈ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਰੱਖ ਕੇ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖਾਈ ਦਾ ਘੇਰਾ ਲੰਘਣ ਲਈ ਹੋਰ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅਚਾਨਕ ਝਪਟਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਰਾਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਤਨਾ ਤਕੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਥਾਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਇਤਨੇ ਬਹਾਦੁਰ ਅਤੇ ਡਟੇ ਹੋਏ ਵੈਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਾ ਰਹੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਵਲਗਣ (ਗੜ੍ਹੀ) ਦੀ ਕੰਧ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਨਿਸ਼ਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਢੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ-ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਸੁਰੰਗ ਲਾ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੰਧ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹਾਤੇ ਦੀਆਂ ਨੁੱਕਰਾਂ ਦੀ ਸੇਧੇ ਸੁਰੰਗਾਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਹਾਲ ਤਕ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਪੁੱਜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਖਾਈ ਲੰਘ ਕੇ ਉਸ ਗੁਮਟੀ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਰਾਮਜੰਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਧਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੂਸਰੇ ਉਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਵਰਤਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧਾ ਲਏ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੁੱਟੇ ਸੀਤੇ ਗਏ।

ਹੁਣ ਘੇਰਾ ਇਤਨਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਅਤੇ ਪੀਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਕੋਈ ਖਾਣਾ ਲਿਆ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਠਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਘੇਰੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੰਗਰ ਬਿਲਕੁਲ ਮਸਤਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਾਣਾ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹ ਲੱਗੇ ਭੁੱਖੇ ਮਰਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਡਰਾ, ਘਬਰਾ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਨੇ ਭੰਨ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਦੋ-ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਸੇਰ ਦਾਣੇ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਅੰਤ ਭੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਅਤਿ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਮਤ-ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਤ-ਭੇਦ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਰਾਏ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਉਂ ਅੰਤ ਤਕ ਇਥੇ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਇਸ ਰਾਏ ਉੱਤੇ ਡਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਖੜੋਤਾ। ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੋ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਕਲ ਜਾਏ। ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹਾਤਿਓਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਪਾੜਦਾ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਅੱਖ ਦੇ ਫਰੋਕੇ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨਾਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਤਾਂ ਮਿਟ ਗਿਆ ਪਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਦਿਸਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਣਾ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਸਹਿ ਜਾਣ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ। ਜਦ ਖਾਣ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਘੋੜੇ, ਖੋਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਡੰਗਰ ਖਾ ਜਾਣ 'ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਰਵਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਚੂੰਕਿ ਸਿੱਖ ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਪੱਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਲਦ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਡੰਗਰ ਝਟਕਾ ਲਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਅੱਗ ਜਲਾਉਣ ਲਈ ਲੱਕੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕੱਚਾ ਹੀ ਮਾਸ ਖਾ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੇਚਸ਼ (ਅਤੀਸਾਰ) ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਾਲ ਹੁਕਮ-ਸਤ ਕਰ ਗਏ। ਜਦ ਸਾਰਾ ਘਾਹ ਵੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ, ਜਦ ਇਹ ਭੀ ਖਾਧੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਛਿੱਲ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਪੀਹ ਕੇ ਆਟੇ ਦੀ ਥਾਂ ਖਾ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਜਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਏ ਹੋਏ ਡੰਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਪੀਹ ਕੇ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਝੁਲਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ (ਸਿੰਘਾਂ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਟਾਂ ਦੇ ਮਾਸ ਕੱਟ ਕੇ ਭੁੰਨ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। 'ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜਹੰਨਮੀ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਹਾਨ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਸਕੀ' ਪਰ ਇਹ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਆਖਰ ਉਹ ਬੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਪੇਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਚਾ ਜਾਂ ਝੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁੰਮਦਾਰ ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਮਾਸ, ਘਾਹ, ਪੱਤੇ, ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਛਿੱਲ ਅਤੇ ਸੁੱਕੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਅਤੇ ਮੋਏ ਡੰਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਆਦਿ ਅਖਾਧ ਅਤੇ ਅਪਚਨੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਹੂ-ਭਰੇ ਦਸਤ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਲ-ਵੱਸ ਹੋ ਗਏ। ਮਰੇ ਅਤੇ ਮਰ ਰਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਸੜ ਗਲ ਰਹੇ ਸਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਉਠੀ ਬਦਬੋ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਇਹਾਤਾ ਭਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਜੀਊਂਦੇ ਸਨ ਉਹ ਭੀ ਸੁੱਕ ਕੇ ਕਾਨੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਅੱਧ-ਮੋਇਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਤਨੇ ਦੁਰਬਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚੁੱਕ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰੂਦ-ਖ਼ਾਨੇ ਭੀ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅੰਤ ੭ ਦਸੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੫ (੨੧ ਜ਼ਿਲ-ਹਿੱਜਾ, ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ, ਸੰਨ ੪ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰੀ) ਨੂੰ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ (ਭਾਈ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦਾ) ਇਹਾਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਗੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਹਾਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਿੰਘ ਅਧ-ਮੋਏ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਾਲ ਨਿਢਾਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ ਪਰ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਭੈ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਕੋਈ ਇਹਾਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰੀ ਅਧ-ਮੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਭੁੱਖੇ ਬਘਿਆੜਾਂ ਵਾਂਗ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਸਫ਼ਲਤਾ ਦੀ ਮਗ਼ਰੂਰੀ ਵਿਚ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ

ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਣ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਜੂੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਅਤੇ ਤਾਤਾਰੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਥਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਇਸ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਚੀਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਨਿਗਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਘਾਹ ਫੂਸ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੰਗ ਲਏ। ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦਾ ਇਹਾਤਾ ਸਭ ਢਾਹ ਕੇ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਓਥੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਥੇਹ ਪਈ ਹੈ ਜੋ 'ਬੰਦੇ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਥੇਹ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ੧੨ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੭੧੫ (੨੯ ਜ਼ਿਲ-ਹਿਜ਼ਾ ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁਣਾਈ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਫ਼ਤਿਹ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

> *"ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਕਲਮੰਦੀ ਜਾਂ ਬਹਾਦੁਰੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਸਣੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਨਿਸਫਲ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਕਾਫ਼ਰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਭੁੱਖ ਨੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।"*

ਅਧਿਆਇ ੧੯

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਤਲ

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਭੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇੰਨਾਂ ਭੈ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਹੀ ਖ਼ਤਰਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੜਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਧਰੇ ਬਚ ਕੇ ਨਾ ਨਿਕਲ ਜਾਏ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਮੁਗ਼ਲ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਓ ਤਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਬਚ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲੱਗੇਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਛੁਰਾ ਉਸ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਖੋਭ ਦਿਆਂਗਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਬੇੜੀਆਂ, ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਲੇ, ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਸੰਗਲ ਅਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਕੜੀ ਦਿਆਂ ਡੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਗੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਚਾਰ ਥਾਈਂ ਸੰਗਲ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋ ਮੁਗ਼ਲ ਅਫ਼ਸਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀ ਉਸੇ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਨਿਕਲ ਨਾ ਜਾਏ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉੱਘੇ-ਉੱਘੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਙੇ, ਮਾੜੂਏ ਅਤੇ ਮਰੀਅਲ ਖੋਤਿਆਂ ਅਤੇ ਊਠਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਟੋਲੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਢੋਲ ਤੇ ਬਾਜਾ ਬਜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨੇਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰ, ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਮੀਲਾਂ ਤੱਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖੜੋਤੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਆਇਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਮੋਏ ਕੈਦੀਆਂ ਅਤੇ ਲਹੂ-ਭਰੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਨਾਲ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ।

ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਸ ਉੱਘੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੂਬੇ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਸੌ ਕੁ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੁਝ ਥੋੜੇ ਜਾਪੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਢੇ ਹੋਏ ਸਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਤ ਸੌ ਗੱਡੇ ਭਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ (ਕੈਦੀਆਂ) ਨੂੰ ਬੜੀ ਦੁਰਗਤਿ ਨਾਲ, ਜੋ ਕਿ ਜਾਹਲ ਅਤੇ ਅਧ-ਜੰਗਲੀ ਜੇਤੂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ, ਹੱਥਾਂ, ਲੱਕ ਅਤੇ ਗਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋ-ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਕਰਕੇ ਗੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਗਾਲੀਆਂ ਕੱਢਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਹਿ ਲਿਆ।

੨੭ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੭੧੬ (੧੫ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੨੮ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਅਗਰਾਬਾਦ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਮਿਲੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਤਕ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ। ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ੨੯ ਫਰਵਰੀ (੧੭ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਉਹੋ ਹੀ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਛਤ੍ਰਪਤੀ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਭਾ ਜੀ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬਾਂਸਾਂ ਉੱਤੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਭੂਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਂਸ ਉੱਤੇ ਇਕਮੋਈ ਹੋਈ ਬਿੱਲੀ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ

ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕੀ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ, ਕੁਝ ਜੀਊਂਦਾ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ ਅਤੇ ਬਿੱਲੀਆਂ, ਕੁੱਤਿਆਂ ਤਕ ਸਭ ਕੁਝ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ੁਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਖ਼ੌਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ-ਤਿੱਲੇ ਕੱਢੀ ਲਾਲ ਪੱਗੜੀ ਬੱਧੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਤਿੱਲੇ ਨਾਲ ਕੱਢੀ ਹੋਈ ਅਨਾਰਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਭਰੀ ਗੂੜ੍ਹੇ ਲਾਲ ਬਾਦਲੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪੁਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਤੂਰਾਨੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਜੋਇ-ਮੜ੍ਹਿਆ ਅਫ਼ਸਰ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢੀ ਖੜਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਬੇਪਲਾਣੇ ਊਠਾਂ ਉੱਤੇ ਦੋ-ਦੋ ਕਰਕੇ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੭੪੦ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਦੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੱਥ ਦੋ ਲੱਕੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੇਚਾਂ ਨਾਲ ਕੱਸ ਕੇ ਧੌਣ ਨਾਲ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਉੱਘੇ-ਉੱਘੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ-ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਲ ਬਾਹਰਵਾਰ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਰਿੱਛਾਂ ਵਾਂਙੂ ਜਾਪਣ। ਜਲੂਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤਿੰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰ ਘੋੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ ਇਹਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਨਵਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਚੀਨ-ਬਹਾਦੁਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਈ (ਨਵਾਬ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦਿਲੇਰਿ-ਜੰਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ' ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਅਗਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਾਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਕਈ ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਖੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝੁਰਮਟਾਂ ਦੇ ਝੁਰਮਟ ਖੜੇ ਸਨ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਦੇਖ ਕੇ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

'ਸਵਾਨਿਹ' ਜਾਂ 'ਇਬਰਤ ਨਾਮੇ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਿਸੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦਾ 'ਤਮਾਸ਼ਾ' ਦੇਖਣ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ'। ਉਹ ਨਮਕ-ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਲੂਸ ਦਾ ਉਪਰ ਦਿੱਤਾ ਹਾਲ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਮੈਂ ਇਸ ਦਿਨ ਇਹ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਨਮਕ-ਮੰਡੀ ਤੱਕ ਗਿਆ ਸੀ ਉਥੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਬਾਰਿਕ ਤੱਕ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਤਮਾਸ਼ਾ ਤੱਕਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਹਨਤੀਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਇਆ

ਹੋਵੇ। ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਭੀੜ ਕਦੀ ਘਟ ਹੀ ਦੇਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਫੁੱਲੇ ਸਮਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਮੰਦਭਾਗੇ ਸਿੱਖ ਜੋ ਇਸ ਅੰਤਮ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਅਧੀਨਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸ ਰਿਹਾ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਊਠਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਜਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ : "ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਓ। ਅਸੀਂ ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕਦ ਡਰੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਡਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗ ਕਰਦੇ? ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਖਾਣੇ ਦਾਣੇ ਦੇ ਘਾਟੇ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹਨ।"

'ਤਬਸਿਰਤੁ-ਨਾਜ਼ਿਰੀਨ' ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਭੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉੱਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਘੁਮੰਡ ਅਤੇ ਨਖ਼ਰਾ ਸੀ? ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਨਸੀਬ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵ ਦਾ ਦੱਸਣ-ਢੰਗ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ।" ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਨਾਦਰ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਬਰਤਾਉ ਜੋ ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੇ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਕ ਉਚ-ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਡੁਲਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਮੁੱਖ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰਨ ਲਈ ਇੱਛਾਵਾਨ ਦਿਸਦੇ ਸਨ।'

ਜਲੂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਣ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪੋਲੀਏ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰਨ ਲਈ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਨ ਮੀਰਿ-ਆਤਿਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ, ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖਿਡਾਵੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਨਾਨਖਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦਰਬਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨਾਜ਼ਰ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ੬੯੪ ਸਿੰਘ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਹਤਮਾਦੁੱ-ਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਛੇ ਖਿੱਲਤਾਂ, ਇਕ ਜਿਗਾ (ਜੀਗ਼ਹ) ਕਲਗ਼ੀ ਤੇ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਠੀ ਵਾਲਾ ਘੋੜਾ ਇਨਾਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਖਾਸ ਖਿੱਲਤ, ਜਿਗ਼ਾ ਕਲਗ਼ੀ,

ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ, ਜੋ ਉਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਤਹਵੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਚਲਾ ਗਿਆ :-

ਤਲਵਾਰਾਂ	੧੦੦੦
ਢਾਲਾਂ	੨੭੮
ਤੀਰ ਕਮਾਨ	੧੭੩
ਰਾਮਜੰਗੇ (ਬੰਦੂਕਾਂ)	੧੮੦
ਜਮਦਾੜ੍ਹ	੧੧੪
ਕਰਦਾਂ	੨੧੭
ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ	੨੩
ਰੁਪਏ (ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਜ਼ਿਆਦਾ)	੬੦੦
ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ	ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ

ਇਰਵਿਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੜੇ ਗਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਰੁਪਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਦੀ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਭਾਉ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਅਤੇ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ-ਮੁਚ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ?

੫ ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੭੧੬ (੨੨ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੮ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤ੍ਰਿਪੋਲੀਆ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਦੇ ਚਬੂਤਰਾ ਕੋਤਵਾਲੀ (ਠਾਣੇ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਹੇਠ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ-ਇਕ ਸੌ ਸਿੰਘ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਸੌ ਸਿੰਘ ਜਿਹਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕਤਲਗਾਹ ਵਿਚ ਕਤਾਰਾਂ ਲਾ ਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੁਹਾਰ ਤਿਆਰ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਭੀ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ ਪਰ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਭੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜੋਨ ਸਰਮਨ ਅਤੇ ਐਡਵਰਡ ਸਟੀਫ਼ਨਸਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਅਖੀਰ ਦਮ ਤਕ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਭੀ ਆਪਨਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਧਰਮ ਤਿਆਗਿਆ ਹੋਵੇ।' ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ, ਹਸੂੰ-ਹਸੂੰ ਕਰਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੱਲਾਦਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੌਣਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ', 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਮੁਖ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕੀਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਕਰ ਉਠਦੇ। ਕਤਲ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸਚਰਜ ਸੀ। "ਮੈਨੂੰ, ਮੁਕਤੀ ਦਾਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਤਲ ਕਰੋ" ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਭਰੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਜੱਲਾਦਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇਰਵਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਕੀ ਯੋਰੁਪੀਅਨ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਕ ਉਸ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਬੜੇ ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਭੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜੱਲਾਦ ਨੂੰ ਉਹ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤਾ ਕਰਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।" 'ਸੀਅਰੁਲ-ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਕਤਲ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਬਲਕਿ ਕਤਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਝਗੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ।" ਇਕ ਸਾਤਾ ਭਰ ਜਲਾਦਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਿਰ ਕੱਟ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਧੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਰਾਤ ਪੈਣ 'ਪਰ ਗੱਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਉੱਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ।

ਇਬਰਤ-ਨਾਮੇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਿਸੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਤਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ੨੩ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ (੬ ਮਾਰਚ) ਨੂੰ ਕਤਲ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਗਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜਾ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਧੜ ਹਾਲ ਤਕ ਉੱਥੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਗ ਵਰਗੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਲਹੂ ਅਤੇ ਧੂੜ ਵਿਚ ਪਏ ਸਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਗੂ ਲਈ ਅਡੋਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ

ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਸਚਰਜ ਸਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਿੱਠਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੁੰਤਖ਼ਬੁਲ-ਲੁਬਾਬ' ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਜਿਲਦ ਦੇ ਪੰਨਾ ੭੬੬ 'ਪਰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹਿਰੁ-ਲ-ਮੱਵਾਜ਼, ਮੁਨਵੱਰੁਲ-ਕਲਾਮ, ਤਾਰੀਖਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ:

ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਕਲ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਕਿਆਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੜਕਾ ਭੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਵਿਧਵਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਹੁਣੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਗਾਨਾਂ ਹਾਲ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਭੀ ਕੂਕ ਰਹੀ ਮੌਤ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬਿਰਧ ਮਾਈ ਸ਼ਾਹੀ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਰਤਨ ਚੰਦ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਕਿ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ, ਇਸ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਨੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਦੀਵਾਨ ਰਤਨ ਚੰਦ ਦੇ ਸਿਖਾਉਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸੀ, ਉਹ ਆਪ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਇਥੇ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਬੇਗੁਨਾਹ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਉਸ ਮਾਈ ਉੱਤੇ ਰਹਿਮ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਇਸ ਮਾਈ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਉਹ ਮਾਈ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੁੱਜੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿ ਜੱਲਾਦ ਲਹੂ ਭਰੀ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਉਸੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਪਾਸ ਖੜੋਤਾ ਸੀ। ਮਾਈ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ਜਾਹ ਤੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਲੜਕੇ ਨੇ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ : ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿਲ ਜਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਅਨਿਨ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਮੇਰੇ ਗੁਰ-ਭਾਈਆਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਓ।" 'ਤਾਰੀਖਿ-ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ' ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਦਰਦ ਭਰੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਅਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਭਰੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਝੌਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲਈ ਸਿਦਕ ਤੋਂ ਡੁਲਾ ਨਾ ਸਕੀਆਂ। ਦਰਸ਼ਕ ਲੋਕ ਹੋਰ ਭੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ ਜਦ ਉਹ ਸਿਦਕੀ ਬੱਚਾ ਕਤਲਗਾਹ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੌਣ

ਜੱਲਾਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਝੁਕਾਈ। ਅੱਖ ਦੇ ਇਕ ਫਰੋਕੇ ਵਿਚ ਜੱਲਾਦ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਉਸ ਲੜਕੇ ਦੀ ਧੌਣ ਕੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੜਕਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਜੌਨ ਸਰਮਨ ਅਤੇ ਐਡਵਰਡ ਸਟੀਫ਼ਨਸਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਕਤਲ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਨਾਉਂ ਲਿਖੀ ਆਪਣੀ ੧੦ ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੭੧੬ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨੰਬਰ ੧੨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਹ ਕੋਈ ਘਟ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸ ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਉਹ (ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿੱਖ) ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਧਰਮ ਤਿਆਗਿਆ ਹੋਵੇ।"

੧੦ ਮਾਰਚ (੨੭ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ੧੭ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ (ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਕਤਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜੌਨ ਸਰਮਨ ਅਤੇ ਐਡਵਰਡ ਸਟੀਫ਼ਨਸਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ੧੦ ਮਾਰਚ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਤਸੱਦੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਲਈ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ।" ਅੰਤ ੯ ਜੂਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜੋ ਭਾਣਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ, ਉਹ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ। ੯ ਜੂਨ, ਸੰਨ ੧੭੧੬ (੨੯ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ੧੧੨੮ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਜਦ ਕਿ ਸੂਰਜ ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਨੇਜ਼ੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਜੈ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ, ਆਲੀ ਸਿੰਘ, ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ, ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸਨ, ਸਰਬਰਾਹ ਖ਼ਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮੁਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਮੀਰਿ-ਆਤਿਸ਼ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਜਲੂਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਿਨ ਭੀ ਬੇੜੀਆਂ ਨਾਲ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਿੱਲੇ ਨਾਲ ਕੱਢੀ ਹੋਈ ਲਾਲ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਤਿੱਲੇਦਾਰ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ

ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ੨੬ ਸਿੰਘ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਕੁਤਬ-ਮੀਨਾਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਬਰ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾਂ ਕਰਾਈ ਗਈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਭੁਇਂ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਵੇ ਜਾਂ ਮੌਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏ ਪਰ 'ਤਾਰੀਖਿ-ਮੁਜ਼ੱਫਰੀ' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਾਰ ਸਾਲਾ ਬੱਚਾ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰੇ ਪਰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਪਿਤਾ ਭੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਜੱਲਾਦ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਲੰਬੇ ਛੁਰੇ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤੜਫ਼ਦਾ-ਤੜਫ਼ਦਾ ਦਿਲ ਕੱਢ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਉਸ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੰਘ ਦੇ, ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡੋਲ ਖੜੋਤਾ ਰਿਹਾ।

'ਸੀਅਰੁਲ-ਮੁਤਾਖਿਰੀਨ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ, ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖ਼ਾਫ਼ੀਖ਼ਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਗੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਇਹਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: "ਇਹ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੁਹਰੇ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਉੱਚਤਾ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਵੇ," ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ,

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹੇ ਪਾਪੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਕਿ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਉਹ ਰੱਬ ਸੱਚਾ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੰਡ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਡੰਡ ਦੇ ਦੇਵੇ।"

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ

ਅੰਤ ਸਮੇਂ

ਹੁਣ ਕਤਲ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜੱਲਾਦ ਨੇ ਛੁਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਖੱਬੀ- ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਵੱਢ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਫੇਰ ਭਖਦੇ ਲਾਲ ਗਰਮ ਲੋਹੇ ਦਿਆਂ ਚਿਮਟਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਦੇ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਖਿੱਚ-ਖਿਚ ਕੇ ਤੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟ ਦਿੱਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਭਰਿਆਂ ਤਸੀਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਅਡੋਲ ਸਥਿਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਐਲਫਿੰਸਟਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨਿਆਇ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿੱਤ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ। ਬਾਕੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਭੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭਾਣਾ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ (ਸ਼ਾਇਦ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ : "ਮੈਂ ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਸਿੱਖ ਬੜਾ ਬਹਾਦੁਰ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਸ 'ਪਰ ਬੜੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ।" ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪਰ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ : "ਮੈਂ ਹਾਂ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਤੁੱਛ ਸੇਵਕ।" ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਓ ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਬੜਾ ਬਹਾਦੁਰ ਆਦਮੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।" ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ : "ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਦਿਓ ਤਾਂ ਹੁਣ ਭੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵਿਖਾ ਦਿਆਂਗਾ।" ਇਸ 'ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਹਿੱਲਣ-ਜੁੱਲਣ ਜੋਗਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਜ਼ ਵਾਕੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰ (ਸਰਦਾਰ) ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਧਿਆਇ ੨੦

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਪਰ ਵਿਚਾਰ

ਜਿਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੀਨ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਹਰਨ ਲਈ ਸਦਾ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਲਈ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਹ ਪੱਖ ਇਤਨੇ ਉੱਜਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਇਤਨੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕੁਝ ਪਿਛਲੇਰੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਿਮਾਗੀ ਉਚ-ਕਾਵ-ਉਡਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਫ਼ਲ ਘਾੜਤਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗ਼ਲਤ-ਫਹਿਮੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਅਨਿਆਇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਭੀ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪੱਖਪਾਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪੱਖਪਾਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਜਾਂਚਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਨਿਆਇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਸੁੱਝਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਭੀ ਇਸ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਕਾਮੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੱਚ ਨਾ ਲਿਖ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਬੀਤੇ ਵਾਕਿਆਤ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਰੋੜ-ਤਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਭਾਵੇਂ ਉੱਪਰ ਭੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੇ ਹੋਏ ਬਚ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਜਾਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਇਲਾਕੇ ਭੀ ਮੱਲ ਲੈਣ ਅਤੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਆਪਣੇ ਠਾਣੇ ਭੀ ਬਿਠਾ ਦੇਣ ਪਰ ਸ਼ਾਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਸਿੰਘ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ ਹਨ, ਅਣ-ਗਿਣਤ

ਸਿੰਘ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਝੂਠ ਕੁਝ ਆਮ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸੰਨ ੧੯੧੪-੧੮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਥਾਂ ਅਕਬਰ ਅਲਾਹਬਾਦੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ :

ਕਦਮ ਜਰਮਨ ਕਾ ਬੜ੍ਹਤਾ ਹੈ
ਫ਼ਤਿਹ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕੀ ਹੋਤੀ ਹੈ।

ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਭੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿਰਮੂਲ ਜਾਂ ਅੱਧ-ਝੂਠੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਵਜ਼ੀਰ, ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਇਹ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੋਰਚਾ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਵੇਗੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਆਦਿ, ਆਦਿ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਸਰਕਾਰ ਪੋਲੀ ਹੋਈ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਡੱਕਾ ਭਰ ਰੁਹਬ ਅਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਬਹਾਨੇ ਲੱਭਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੋਰਚੇ ਇਸ ਸਚਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਵਾਹ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀ ਭੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਿਆਏ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਥੁੜ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਕਈ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਲਿਆ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਹ-ਮਖਾਹ ਗ਼ਲਤ ਭੰਡਿਆ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਤੋਂ ਅਪਰਵਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਫ਼ਤਿਹ ਦਰਸ਼ਨ' ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਤ-ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਾਲੇ ਪੱਖਪਾਤ ਕਰਕੇ ਭੰਗੂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਕਈ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਨਿਆਇ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਤੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ।

ਚਿਹਰੇ ਮੁਹਰੇ ਤੋਂ, ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫੀ ਵਾਰਿਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮਿਰਅਤਿ-ਵਾਰਿਦਾਤ' ਅਨੁਸਾਰ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੁੱਸੇ ਦਾ

ਪਤਲਾ ਅਤੇ ਕੱਦ ਦਾ ਦਰਮਿਆਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਕਾ ਕਣਕ-ਵੰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਛਬ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀਆਂ ਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਅੱਖਾਂ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਭੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਇਹਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਵਰਗੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਕੱਟੜ ਜਾਨੀ ਵੈਰੀ ਸੀ, ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਲਾਗੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨੋਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੱਦ ਕਾਠ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਡੀਲ-ਡੌਲ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਉਹ ਬੜਾ ਚੁਸਤ ਤੇ ਫ਼ੁਰਤੀਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਤਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਢੁਕਣ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ ਸੀ। ਬੰਦੂਕ (ਰਾਮਜੰਗਾ) ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਦਾ ਧਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਬਿਨਾਂ ਥੱਕਣ ਦੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਗਜ਼-ਪੱਤਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਜੋ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਜੋ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਦਲੇਰੀ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਖਾਈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਫ਼ੀਖ਼ਾਨ ਵਰਗਾ ਕੱਟੜ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਲਿਖਾਰੀ ਭੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਵਿਚ ਕਿਤਨੇ ਬੁਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨਕਾਰੇ ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗੀ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਬਣਾ ਦੇਣਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਸੀ। ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਸਜਾਉਣ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪੁਸ਼ਾਕੇ ਅਤੇ ਚਾਲ ਢਾਲ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪੂਰਨ ਤੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬੜੇ ਦੁਖਦਾਈ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਿੱਖੀ ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤਕ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ

ਵਿਲੀਅਮ ਮੈਗਰੈਗਰ ਆਪਣੀ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਜ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ (ਸਿੰਘ) ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਦਾ ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਲਈ (ਗੁਰੂ) ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ (ਸਤਲੁਜੋਂ) ਇਧਰਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਭਯੰਕਰ ਹੱਊਆ ਹੋ ਗਿਆ।'

ਉਹ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਕੇਵਲ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਭੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਭੀ ਕੋਈ ਲੋਕ ਉਸ ਪਾਸ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਪਾਸ ਅਥਾਹ ਤਾਕਤ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਮੀਨੁ-ਦੌਲਾ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਇਨਸ਼ਾ (ਰੁੱਕਾਤਿ ਅਮੀਨੁ-ਦੌਲਾ) ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਰੁੱਕੇ ਵਿਚ ਜੂਨ ੧੭੧੦ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: 'ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵੱਲ ਮੋਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜੋ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ' ਕਰਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ (ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਲੈਂਦਾ)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀਨਦਾਰ ਖ਼ਾਨ, ਉਥੇ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਮੀਰ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦੇ ਪੰਜਵੜ ਪਿੰਡ ਦਾ ਛੱਜੂ ਜੱਟ ਸਿੰਘ ਸਜ ਕੇ ਦੀਨਦਾਰ ਸਿੰਘ, ਮੀਰ ਨਸੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਛੱਜਾ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਹਿਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਹਿਦੇ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਪਹਾੜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੱਟੜ ਤੋਂ ਕੱਟੜ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਲਾਇਆ, ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ (ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਉਣਾ) ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ।

ਦੀਨ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨੀਵਿਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਛੂਤਾਂ ਅਤੇ ਨੀਚਾਂ, ਚੂਹੜੇ ਅਤੇ ਚਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਹਾਕਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਰਵਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਕ ਚੂਹੜੇ ਜਾਂ ਚਮਾਰ ਲਈ ਜੋ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨੀਚਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਨੀਚ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਘਰੋਂ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਪਾਸ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦਾ (ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ) ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ

ਧਨਾਢ ਲੋਕ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੈਣ ਜਾਂਦੇ। ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਹੱਥ ਜੋੜੀਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੋ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ। ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਆਉਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਲੈ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਜਿਹੇ ਸਹਿਮ ਗਏ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਉਜ਼ਰ ਕਰਨੋਂ ਭੀ ਡਰਦੇ ਸਨ।'

ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਡਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਹਲ-ਵਾਹ ਕਿਸਾਨ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਭੀ ਬੁਰੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਲ-ਵਾਹ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਹਲਾਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਜ਼ੁਲਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਮਿਟ ਗਿਆ।

ਨਿੱਜੀ ਚਲਨ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਿਦਕੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅਟੱਲ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉਪਰ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀਆਂ ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਜਾਗਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਦੇਗ਼-ਤੇਗ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਅਤੇ ਅਤਿ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਤੇ ਬਿਖੜੇ ਸਮੇਂ, ਜਦ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਿਆਨਕ ਤਸੀਹਿਆਂ ਭਰੀ ਮੌਤ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਖੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਪਰ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਸਨ, ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮ 'ਪਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। 'ਫ਼ਤਿਹ ਦਰਸ਼ਨ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੀ ਐਸੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ 'ਫ਼ਤਿਹ ਦਰਸ਼ਨ' ਜਦ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ।

ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਪੱਕਾ ਧਾਰਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਮੇਰਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਜੋ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਤ ਰਹੇਗਾ ਤਿਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰੇਗਾ।" ਉਹ ਵੈਰੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਭੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ

ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਕੁਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਵਰਜਿਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਉੱਚਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਮਿਸ਼ਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ 'ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਉਹ ਪ੍ਰਪੱਕ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਚਾਰ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਕੁਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਤਮ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿੱਖੀ ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਈ, ਉਸ ਨੇ ਕੁੱਠਾ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਮਾਸ ਖਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਆਹੀ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੁਸੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਤਮਾਕੂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸੂਲ ਭੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਅਭੁੱਲ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਭੁੱਲ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਭੁੱਲਣਹਾਰ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਨਿਗੁਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੱਦੋਂ ਪਰੇ ਵਧਾ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾ ਦੇਣਾ ਨਿਆਇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਫ਼ਤਿਹ ਦਰਸ਼ਨ' ਦਾ ਜੈਕਾਰਾ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕਦੀ ਭੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਿਹ' ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਏਗਾ ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਿਹ ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਪੈ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਅੜੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕੋਈ ਮਤ-ਭੇਦ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਹਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਥਾਂ ਗਦੇਲਾ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਊਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ, ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਵਾਹੀ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਪਰ ੧੨ ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧ (੧੨ ਦਸੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੦) ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਵੱਖਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ 'ਮੇਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਵੱਖਰਾ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਉਸ ਨੇ 'ਗੁਰੂ' ਦੇ ਨਾਉਂ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਥੇ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ ਕਿ

> *"ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜਉਨਪੁਰ ਕਾ ਗੁਰੂ ਰੱਖੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ...ਤੁਸੀਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੋ..ਮੇਰਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜੋ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਰਹੇਗਾ ਤਿਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰੇਗਾ।"*

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਭੀ ਖੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖ਼ਾਲਿਸਆਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਭ-ਸੱਤ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ (ਅਤੇ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ) ਕੋਈ ਖਟ-ਪਟ ਹੀ ਹੋਈ। ਈਮਾਨਦਾਰ ਮਤ-ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਵਖੇਵਾਂ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਬੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮਤ-ਭੇਦ ਕਿੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ? ਪਰ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਚੁੰਬਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਅੱਠ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਭੀ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਜਾਨ ਤਕ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕੇਵਲ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਹੀ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਜੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਬੰਧੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਸੂਲ ਸਬੰਧੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਖੇਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੀ, ਜਿਹੜੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ। ਉਹ ਸੁਖਾਲੇ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਹਾਂ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਅੱਖਰ ਭੀ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਉਚਰਿਆ।

ਜਿਸ ਝਗੜੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭੰਗੂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਬੰਦਈ ਅਤੇ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਗਜ਼-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਭੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ

ਭੰਗੂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ, ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਤੁਜ਼ਕਿਰਾਤੁ-ਸਲਾਤੀਨ', ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਸਨ ਈਜ਼ਾਦ ਦਾ 'ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨਾਮਾ', ਸ਼ਿਵ ਦਾਸ ਦੇ 'ਮੁਨੱਵਰੁਲ ਕਲਾਮ' ਅਤੇ 'ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨਾਮਾ', ਰਾਏ ਚਤਰ ਮਨ ਦਾ 'ਚਹਾਰ ਗੁਲਸ਼ਨ', ਖ਼ਾਫੀ ਖ਼ਾਨ ਦਾ 'ਮੁਤੰਖ਼ਬੁਲ-ਲੁਬਾਬ', ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਿਸੀ ਦੇ 'ਇਬਰਤ-ਨਾਮਾ' ਅਤੇ ਤਾਰੀਖਿ-ਮੁਹੰਮਦੀ', ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦਾ 'ਤੁਜ਼ਕਿਰਾਤੁਲ-ਮਲੂਕ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ 'ਸੀਅਰੁਲ-ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ', ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਦੀ 'ਉਮਦਾ-ਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ', ਅਲੀਉ-ਦੀਨ ਦਾ 'ਇਬਰਤ-ਨਾਮਾ', ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ 'ਤਾਰੀਖਿ-ਪੰਜਾਬ', ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ ਦੀ 'ਤਵਾਰੀਖਿ-ਸਿੱਖਾਂ', ਅਤੇ ਮੈਗ਼ਰੈਗਰ, ਥੌਰਨਟਨ, ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ, ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਦਾ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਇਸ ਗੱਲ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਚੁੱਪ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਂ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਉਹਲੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇ। 'ਅਖ਼ਬਾਰਿ-ਦਰਬਾਰਿ-ਮੁਅੱਲਾ' ਅਤੇ 'ਤੁਜ਼ਕਿਰਾਤੁ-ਸਲਾਤੀਨ' ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਬੰਧੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋ ਰਹੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ੧੦ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੭੧੫ (੧੫ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਤਾੜਨਾ ਭਰੀ ਚਿੱਠੀ ਭਿਜਵਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਮਰੁਦੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਅਫ਼ਰਾ ਸਿਆਬ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਨ, ਰਾਜਾ ਉਦਿਤ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਦਾਵੜੀਆ ਆਦਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 'ਚਹਾਰ ਗੁਲਸ਼ਨ', ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਿਸੀ ਦੀ 'ਤਾਰੀਖਿ ਮੁਹੰਮਦੀ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਪਾਲਕ-ਪੁੱਤਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਵੱਲੋਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਦਖ਼ਲੀ, ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਬੇਨਵਾ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫੜੇ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਠੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਥੁਰਾ ਲਿਜਾਏ ਜਾਣ ਸਬੰਧੀ ਕਾਫੀ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਹਾਲਾਤ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨਾਲ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਮਨ-ਘੜਤ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਹੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ

ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘੜੀ ਗਈ ਗੱਲਬਾਤ ਬਾਬਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੰਗੂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਸੇ ਗ਼ਲਤ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਸੱਚਾਈ ਉੱਤੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨਿਆਇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੰਤਵ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਨਿਆਇ ਦਾ ਪੁੱਤਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੁਰਤ-ਫੁਰਤ ਨਿਆਇ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਨਿੱਕਾ-ਵੱਡਾ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਜੁਰਮ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਹ ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦੇਣੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝਿਜਕਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਨ ਹੋ ਜਾਣ। 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, ਸਿੰਘਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚਨ ਇਉਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਉਂ ਕੀ'
ਇਉਂ ਗਿਰੰਥ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਲਹਿਆ।
ਨਿਆਉਂ ਨ ਕਰੇ ਤ ਨਰਕ ਜਾਏ।
ਰਾਜਾ ਹੋਇ ਕੇ ਨਿਆਉਂ ਕਮਾਏ ।੪੩।
ਪੁਰਖ ਬਚਨ ਮੁਝ ਕੋ ਐਸੇ ਹੈ ਕੀਤਾ।
ਮਾਰਿ ਪਾਪੀ, ਮੈ ਵੈਰ ਪੁਰਖ ਦਾ ਲੀਤਾ।
ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਪੁਰਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਅਖਾਓ।
ਤਾ ਪਾਪ ਅਧਰਮ ਅਨਿਆਉ ਨ ਕਮਾਓ।੪੪।
ਸਿੱਖ ਉਬਾਰਿ, ਅਸਿੱਖ ਸੰਘਾਰੋ।
ਪੁਰਖ ਦਾ ਕਹਿਆ ਹਿਰਦੇ ਧਾਰੋ।....
ਭੇਖੀ, ਲੰਪਟ, ਪਾਪੀ ਚੁਨਿ ਮਾਰੋ।੪੫।

ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰਾਂ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਬੜਾ ਦਲੇਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦਲੇਰੀ ਵਿਚ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ 'ਪਰ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਤਿ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਜੰਗ ਛੇੜੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਭੈੜੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਥੌਰਨਟਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ "ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ

ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।" ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਛੇੜਖਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਲਵਾਰ ਫੜਨਾ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਰਹਿ ਹੀ ਨਾ ਜਾਏ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਫੜਨ 'ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਕੋਈ ਸਖ਼ਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਅਕਾਰਨ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਡੰਡ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਦੇਸ਼-ਸੇਵਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੁੱਦਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਜੋਤਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਗਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜੰਗ ਛਿੜ ਪਈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਵੈਰੀ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਚਾਉ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਦਾ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਬੇਲੋੜੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਝੋਕਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉਤਰਾਓ ਚੜ੍ਹਾਓ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੁੱਦਦਾ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮੌਕਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਜੰਗ ਵਿਚ ਡਟ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਘਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਜੰਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬੜਾ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਬਰਾਬਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਭੀ ਜੋ ਸਫ਼ਲਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਥਾਹ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਫੁਰਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਜਿੱਤ ਸਪਿਰਿਟ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਬਹਾਦਰੀ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਕੇਵਲ ਧਰਮ, ਨੀਅਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਦੇਸ਼-ਸੇਵਾ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਟਿਕੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਦੀ ਅਤਿ ਦੀ ਬਿਪਤਾ ਅਤੇ ਭੀੜ ਭੀ ਆ ਬਣੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਨੇ ਬਲਹੀਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਉਹ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

ਜੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਏ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਹਾਲ ਤਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੰਤ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਸੀ। ਸਢੌਰੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਖਾਣੇ-ਦਾਣੇ ਦੇ ਘਾਟੇ ਤੇ ਭੁੱਖ ਨੇ ਲਾਚਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਦੀ ਅਥਾਹ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ।

ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਬਰੂਦ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਇਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭੀ ਉੱਘੇ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਲਾਓ ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਧਪੁਰੀਆ, ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੈਪੁਰੀਆ, ਰਾਜਾ ਚਤਰ ਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਚੂੜਾਮਣਿ ਜਾਟ, ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਦਾਵੜੀਆ, ਉਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲਾ, ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਕਛਵਾਹਾ, ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਪਹਾੜ ਦੇ ਰਾਜੇ ਆਦਿ ਸਭ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆ ਜੁੜੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾਂ ਸਨ ਪਰ ਸਮੇਂ ਨੇ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਬਾਹਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ ਨਾ ਦਿਸੇ ਪਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜੋ ਚੰਗਿਆੜੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਲਗਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਵਾ ਝੱਲੀ ਸੀ, ਬੁਝਾਈ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ ਬਲਕਿ ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਭਾਂਬੜ ਵਾਂਙ ਮੱਚ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਹੀ ਠੰਢੀ ਹੋਈ।

ਭਾਵੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਲਾ ਹੁਕਮ ਮੁੜ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਮਿਲੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਪਰ ਜੋ ਮਿਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨਾ ਮਿਥਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਜ਼' ਵਿਚ ਪੇਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਕਿ (ਗੁਰੂ) ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਇਕ ਗਜ਼ ਥਾਂ ਭੀ ਆਪਣੀ ਕਹਿਣ ਜੋਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਪਰ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਜਿਤਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਗੇ ਉਹ ਹੁਣ ਸਨ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਿਪਤਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਵੱਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਾਕਤ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਵੇਂ (ਗੁਰੂ) ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ (ਉਜਲੇ) ਭਵਿੱਖ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸਚਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਥਿੜਕੇ, ਉਹ ਸੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਫ਼ਤਿਹ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਅਮੁਕ ਘੋਲ।" ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਤੇ ਅਡੋਲ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਅਮਲੀ ਸਬਕ

ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਲਈ ਹਸੂੰ-ਹਸੂੰ ਕਰਦੇ ਆਪਾ ਵਾਰ ਦੇਣਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਉੱਚੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਸਿਆੜ ਕੱਢਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਇਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ 'ਪਾਦਸ਼ਾਹ' "(ਸੁਲਤਾਨੁਲ-ਕੌਮ)" ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੇਠਾਂ ਕੌਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰੀ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਝਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਦੀ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ੁਲਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਹਬ ਇਸਲਾਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ੧੩ ਜੂਨ, ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ਤਿਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਗਣਾ ਬੂੜੀਏ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ,

> *"ਅਸੀਂ ਤੇਰਾ ਕਸੂਰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇਂ ਅਤੇ ਚੂੰਡਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਿਆਵੇਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਚਲੇਂਗਾ।"*

੧੦ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਮਿਲੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੜਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਰਾਜਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਲਾਈਆਂ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੀ ਆ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ੨੮ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੭੧੧ (੨੧ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ :

> *ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਜੋ ਭੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਵੱਲ ਰੁਜੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਉਸ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਅਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਿਯਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਨਮਾਜ਼ ਅਤੇ ਖ਼ੁਤਬਾ ਜਿਵੇਂ (ਮੁਸਲਮਾਨ) ਚਾਹੁਣ ਪੜ੍ਹਨ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਾਂਗ ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਸੁਖ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।*

ਇਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ।

ਜੋ ਕੁਝ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਮਾਨਨੀਯ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਡਿੱਗੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਢਾਈ ਸੌ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਖਿਲਾੜੀ ਕਦੀ ਭੀ ਨਾ ਮੁੜਨ ਲਈ ਜੰਗ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੀਨ ਅਤੇ ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆ ਚਮਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਧਰਮ-ਰੱਖਿਅਕ ਜਾਣ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸੋਮਾ ਸੀ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰਲ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਲਿਵ-ਲੀਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ; ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੀਨ ਦੁਖੀਆਂ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਬਲੀਦਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਸਦਾ ਅਮਰ ਰਹੇਗਾ।

ਅਧਿਆਇ ੨੧

ਬੰਦਈ ਅਤੇ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਸਭ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਝ ਸਕੇ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ 'ਮਿਫਤਾਹੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਇਸ (ਸਿੱਖ) ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਲ ਜਾਣ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਮੈਲਕਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸਿਰ ਲਈ ਇਨਾਮ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਮੈਗਰੈਗਰ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਜ਼' ਵਿਚ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਮੁਨਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਦਾੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਗਸ਼ਤੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਟੋਲ-ਭਾਲ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖਿਝੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਹਿੰਦੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਟਿਕਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ, ਕੁਝ ਦੂਰ-ਦੁਰੇਡੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਰੇਤ-ਥਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਲੋਕ ਹੀ ਕਤਲਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਸਕੇ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ-ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਾਲ (੧੧੩੦ ਹਿਜਰੀ, ੧੭੧੮ ਈਸਵੀ) ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਦਾਦ ਖ਼ਾਨ ਖੇਸ਼ਗੀ ਨੂੰ ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮੰਝ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਮਾਂ

ਬੀਤਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਕੁਝ ਢਿੱਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਲਾਗੂ ਰਹਿ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੀਂ ਮੁੜ ਆਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮਕਾਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸਖ਼ਤ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਰਹੀ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਉਣ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੇ ਆਮਦਨੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਦਸੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੦੪ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਅੰਤਮ ਬਾਰ ਚਲਾ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਇਹ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਬਹੁਤੀ ਸੀ, ਚੋਖਾ ਦੂਰ ਅਤੇ ਇਕ ਗੁੱਠੇ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਨਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਚੁਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਧਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ (ਦੇਵ ਜੀ) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ, ਸੰਵਾਰਿਆ ਅਤੇ ਵਧਾਇਆ ਸੀ, ਇਥੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਬਣਵਾਇਆ, 'ਸਰਬ-ਲੋਹ' ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਵਾਨਗੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਭਰਪੂਰ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਸਪਿਰਿਟ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਮੁਖ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਨ। ਸੰਮਤ ੧੭੭੮ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (ਸੰਨ ੧੭੨੧) ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਥਾਉਂ-ਥਾਈਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਡੇਰੇ ਲੱਗ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਰੱਜ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੰਗਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਭੀ ਚੰਗਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਮੇਲਾ ਛਿੜਨ ਵੇਲੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਵੰਡ ਸਬੰਧੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪੁਰਾਣਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਧੜੇ ਦੇ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ

ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਥੇ ਅੰਦਰ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਸਬੰਧੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਕਾਰਨ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਧੜੇ ਦਾ ਆਗੂ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੇਮ-ਕਰਨੀਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਠੰਡੇ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿਚ ਭੀ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਭੀ ਜਦ ਗੱਲ ਵਧਦੀ ਦਿਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹਰਿ ਕੀ ਪਉੜੀ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਪਰਚੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਨਬੇੜਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਏ ਜਾਂ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ 'ਬੰਦਈ', 'ਬੰਦਈ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਇਕ ਪਰਚੀ ਉੱਤੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਿਹ' ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਉੱਤੇ' 'ਫ਼ਤਿਹ-ਦਰਸ਼ਨ'। ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਪਰਚੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿਣ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਿਹ' ਵਾਲੀ ਪਰਚੀ ਉਪਰ ਤਰ ਆਈ। ਇਸ 'ਪਰ ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਗਈ ਸਮਝ ਕੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਗੁੰਜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਾ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦਈ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। ਕਈ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝ ਕੇ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਪਰ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨੋ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੁਨੇਹ ਖ਼ਾਲਸੇ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸੇ ਕਿਧਰੇ ਮਹੰਤ ਜੀ ਉਪਰ ਹੱਥ ਹੀ ਨਾ ਚੁੱਕ ਲੈਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ (ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੀਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘੋਲ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਜਿਸ ਧੜੇ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨ ਢਹਿ ਜਾਏ ਉਹ ਦੂਸਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਏ। ਘੋਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਭਾਣਾ ਕਰਤਾਰ ਦਾ, ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਢਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸੇ ਪਾਸੋਂ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ।

ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਹੁਣ ਹੋਰ ਭੀ ਵਧ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹੰਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਇਸ

ਲਈ ਬੰਦਈ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਖੜੋ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਹ ਡੇਰਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਏ। ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਥੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਕੀ ਬੰਦਈ ਭੀ ਭੁਜੰਗੀਆਂ (ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ) ਨਾਲ ਆ ਰਹੇ। ਬੰਦਈ ਚੂੰਕਿ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਤਰੀ ਛਕਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਢੇਸੀਵਾਲਾ, ਕਿਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਚਮਿਆਰੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸੇ ਬਣ ਗਏ।

ਅਧਿਆਇ ੨੨

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ

ਪੰਝੀ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੜ-ਫੜ ਕੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਲੁਕਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਤਿ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਏ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਰੇਤ ਥਲਿਆਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ, ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤੀ ਟੋਲ-ਭਾਲ ਅਤੇ ਫੜੋ-ਫੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸੰਗੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ੯ ਜੂਨ, ਸੰਨ ੧੭੧੬ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਹੋਰ ਟੋਲ-ਭਾਲ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੭੧੩ ਤੋਂ ਫਰਵਰੀ ੧੭੧੫ ਤਕ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਸ ਵਾਲੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਉਂ ਹੀ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹਰਦੁਆਰ ਵਿਚ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਪੰਡਿਆਂ (ਪ੍ਰੋਹਤ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ, ਹਵੇਲੀ ਸੋਢੀਆਂ) ਦੀ ਬਹੀ ਵਿਚ ਭੀ ਇਹ ਨਾਉਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ (ਦੇਖੋ ਅੱਗੇ ਹਾਲ ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦਾ) ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰੀ ਕਲਾਨੌਰ ਬਟਾਲੇ ਵੱਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਹ ਡੇਰੇ ਹੀ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਉਹ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲੋਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਥੇ ਹੀ ਟਿਕੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ

ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਚੇ ਰਹੇ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਸ਼ਾਂਤ-ਸੁਭਾਉ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿਰ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰ ਲਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਹਿ ਸਕਣਾ ਹੀ ਔਖਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਟੱਬਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਰਮ ਸੀ। ਸਾਵਣ ਵਦੀ ੯, ਸੰਮਤ ੧੮੧੦ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (ਸੰਨ ੧੭੫੩ ਈ:) ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ

ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ। ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਇਹ ਦਿਲ ਦਾ ਬੜਾ ਸਖੀ ਅਤੇ ਦਯਾਵਾਨ ਸੀ। ਇਕ ਪੰਡਤ ਦਿਲਾ ਰਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਾਠ ਸੁਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਇਤਨਾ ਪਸੀਜਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਬਾਬਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇਕ ਹਵੇਲੀ ਬਣਵਾਈ ਅਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ਼ ਲਗਵਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਵਣ ਵਦੀ ੧੪ ਸੰਮਤ ੧੮੬੪ (ਸੰਨ ੧੮੦੭ ਈ:) ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਚੋਲਾ ਤਿਆਗਿਆ। ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਾਇਣ ਗੁਜ਼ਰਿਆ।

ਸੰਮਤ ੧੮੬੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਹਰਦੁਆਰ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗਏ। ਪ੍ਰੋਹਤ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਦੇ ਚੁਪੱਤ੍ਰਾ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

੧੮੬੧ ਬਿਕ੍ਰਮ ਕੋ ਸਾਹਿਬ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰਦੁਆਰ ਮੇ ਆਏ।

ਸਾਥ ਭਤੀਜਾ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਏ।

ਬੰਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ।

ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ।

ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਜਦ ਸੰਮਤ ੧੯੮੦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਾਹਿਬ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫੁਲ ਲੈ ਕੇ ਹਰਦੁਆਰ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਉਥੇ ਪੰਡੇ ਦੀ ਬਹੀ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਤ ਦਰਜ਼ ਹੈ :

ਭਾਈ ਫਤੇ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਾਈ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਾ,

ਬੇਟਾ ਸਾਹਿਬ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾ,

ਪੋਤਾ ਸਾਹਿਬ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾ,

ਪੜਪੋਤਾ ਸਾਹਿਬ ਬੰਦੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਾ,

ਬੰਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾ,

੧੮੮੦ ਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਾਹਿਬ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਕੇ ਫੂਲ ਲਿਆਏ।

ਦੂਸਰੀ ਲਿਖਤ ਇਸੇ ਬਹੀ ਵਿਚ ਇੱਕੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਮਤ ੧੯੦੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

੧੯੦੧ ਕੁੰਭ ਕੇ ਇਸਨਾਨ ਪਰ

ਸਾਹਿਬ ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਏ,

ਸਾਥ ਇਨ ਕੀ ਸੁਪਤਨੀ ਭਾਗ ਭਰੀ

ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇਈ, ਨਰਾਇਨ ਦੇਈ, ਗੁਲਾਬ ਦੇਈ,

ਟਹਿਲਣਾ ਰਾਮ ਦੇਈ ਤੇ ਦੌਰਾਂ ਤੇ ਮੇਲਾਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਾਥ ਆਈਆਂ

(ਚੁਪੱਤ੍ਰਾ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਓਂ ਕਾ,

ਹਵੇਲੀ ਸੋਢੀਆਂ, ਪ੍ਰੋਹਤ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ)

{ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਪੰਡਤ ਜਗਤ ਰਾਮ ਹੈ}

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ 'ਦਰਬਾਰ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਤਕ ਦੋ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ (ਸਿੰਧ), ਲੜਕਾਣਾ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬਹਾਵਲ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਝੰਗ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਲਈ ਮਾਇਆ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਲਹਿੰਦੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਆਸੀ, ਅਖ਼ਨੂਰ, ਜੰਮੂ, ਪੁਰ ਮੰਡਲ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਰਿਦੁਆਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾਏ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੌਰੇ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਲਈ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੋਂ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੰਦੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ :-

੧. ਮਿਲਖਾਂ ਵਾਲਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਡਸਕਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ, ੩੧੫ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ।

੨. ਬੁੱਢਾ ਰਜ਼ਾਦਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ, ੫੨੫ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ।

੩. ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਦੋ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ।

੪. ਚੌਦਾਂ ਪਿੰਡ ਅਖਨੂਰ ਅਤੇ ਊਧਮ ਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਮੂ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੬ ਫੱਗਣ ਸੰਮਤ ੧੮੯੦ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੮੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਧਨੌਰ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ

ਜ਼ਮੀਨ ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਕੇਵਲ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਆਹੁਣ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੱਖਣ-ਲਹਿੰਦੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਖ਼ਾਨੇਵਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖਣੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋ ਸੰਗਤ ਆਈ ਉਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਜੋ ਬੰਦਈ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਜੋ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਸੰਗਤ ਉਸੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀਆਂ ਕੇਵਲ ਬੰਦਈਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਆਹਿਆ ਕਰਨ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹਿਲ ਸਨ, ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਸੰਗਿਆਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇਵੀ, ਦੂਸਰੀ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੀ ਗੁਲਾਬ ਦੇਵੀ, ਤੀਸਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ ਦੇ ਅਹਿਮਦਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹਨੀ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਭਾਗਭਰੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਇਲਾਕਾ ਊਧਮ ਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੜਿਆਈ ਦੀ ਨਾਰਾਇਨ ਦੇਈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਪੁੱਤਰ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਹੁਕਮ-ਸਤ ਕਰ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ

੨ ਹਾੜ (ਜੇਠ ਸੁਦੀ ੮) ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (ਜੂਨ, ੧੮੪੫) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਿੱਧੀ ਬੰਸ-ਲੜੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸੰਤਾਨ-ਹੀਨ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਸ ਦੀ ਸੌਂਪਣਾ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਲਈ ਕੁਝ ਝਗੜਾ ਜਿਹਾ ਛਿੜ ਪਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਗੁਲਾਬ ਦੇਈ ਵੱਲੋਂ ਟਿੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕੋ ਪੁੱਤਰ ਪਹਾੜ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਡੇਰੇ ਦੀ ਗੱਦੀ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਣ ਪਰ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਲਈ ਮਾਹਵਾਰੀ ਰਕਮਾਂ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਏ। ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਏ।

ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ

ਬਾਬਾ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ-ਵਧੂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂੰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ (੩੧ ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ੨ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੩੫) ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਸਾਰੀ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਦੇਖੀ ਸੀ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦੋਨੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਹਰਾਸਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹੋ ਦੋਹਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ :-

ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ ਤਬੀ ਚਲਾਇਓ ਪੰਥ।
ਸਭ ਸਿੱਖਨ ਕੋ ਹੁਕਮ ਹੈ ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਓ ਗ੍ਰੰਥ।
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਮਾਨਿਓ ਪਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਦੇਹ।
ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੋ ਮਿਲਬੋ ਚਹੈ ਖੋਜ ਇਨ੍ਹੋਂ ਮੈਂ ਲੇਇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹ'

ਬੁਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ

ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ

ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਰਹਰਾਸਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਦੋਹਰਿਆਂ, ਫ਼ਤਿਹ ਅਤੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕ ਭੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ:

ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਚੱਕਰ ਤੇਰੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਘੋੜੇ ਤੇਰੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਸੰਗਤੀਂ ਤੇਰੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਬਾਜਾਂ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਦਰਬਾਰ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਬੰਗਲੇ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਮਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਸੰਗਤੀਂ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।
ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਦੀ ਗੜਬੜ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਸਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੪੮ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਜਿਤੇਂਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਰੋਹਤਕ ਵਿਚ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ੨ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ ੧੯੪੪ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ

(ਉਰਦੂ ਅਸਲ ਤੋਂ ਉਲਥਾ)

ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ,
ਡਾਕਖ਼ਾਨਾ ਰਿਆਸੀ, ਰਿਆਸਤ ਜੰਮੂ,
ਮਿਤੀ ੧੯ ਮਾਘ, ਸੰਮਤ ੧੯੯੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ।

ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਨਾਂਦੇੜ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘ ਸਜੇ ਅਤੇ ਬੈਰਾਗੀ ਪੰਥ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਤਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਹੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਹੈ।

ਸਾਹਿਬ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਆਪਣੇ ਸਤਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤਕ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਗਏ।

ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਹਾਇਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਉਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ 'ਬਾਬਾ' ਪਦਵੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡਿਆ, ਬਲਕਿ ਅੰਤਮ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਅਠ ਸੌ ਦੇ ਲਗਭਗ ਖ਼ਾਲਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਨੁੱਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਝਗੜੇ ਤੱਤ-ਖ਼ਾਲਸੇ ਅਤੇ ਬੰਦਈ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਦਸਤਖ਼ਤ) ਬਾਬਾ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ
ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ
ਮਿਤੀ ੧੯ ਮਾਘ ੧੯੯੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ
੧ ਫਰਵਰੀ ੧੯੩੫ ਈ:

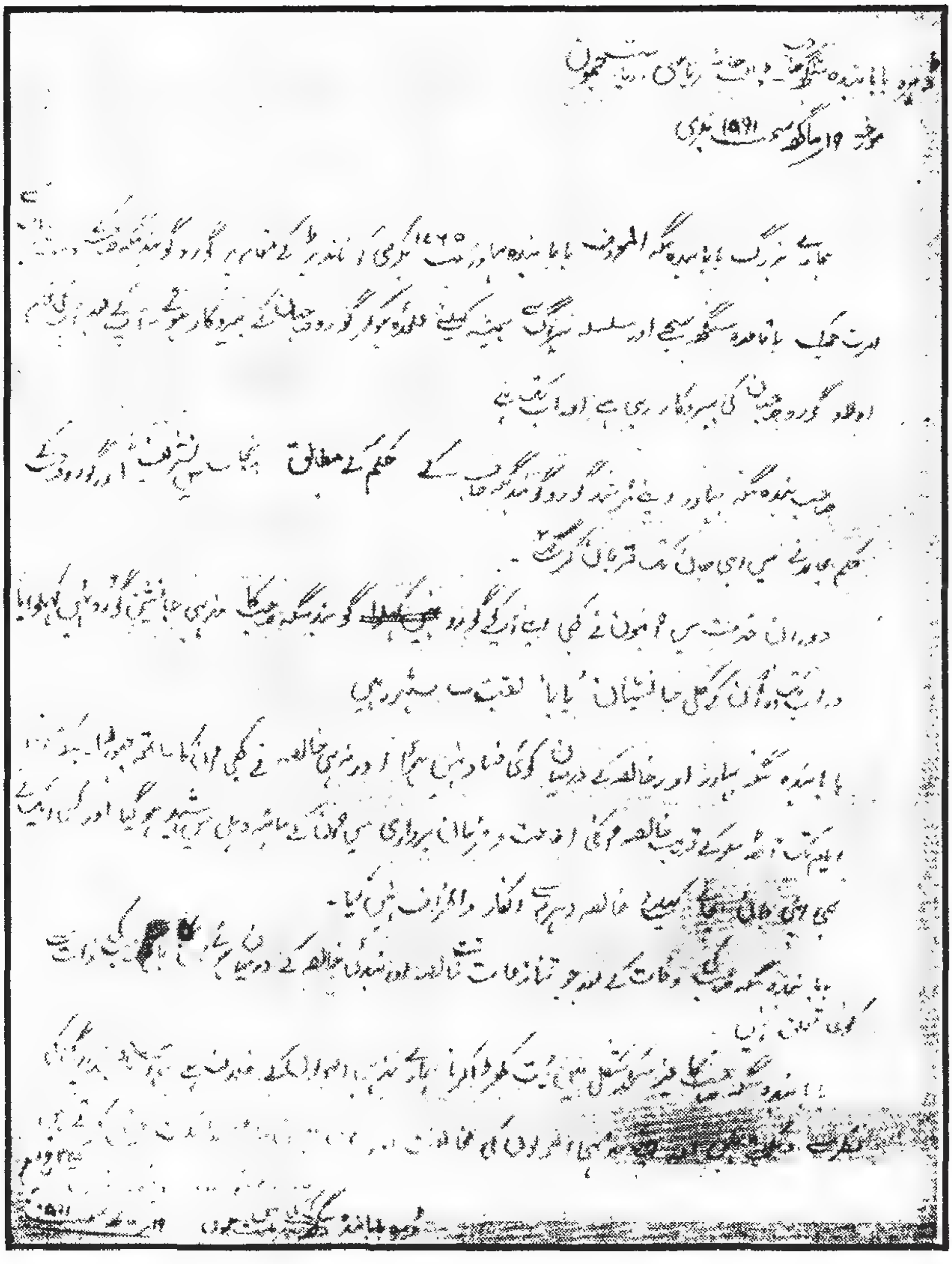

ਬਾਬਾ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ

੧੯ ਮਾਘ, ੧੯੯੧ ਬਿ., ੧ ਫਰਵਰੀ ੧੯੩੫ ਈ.

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

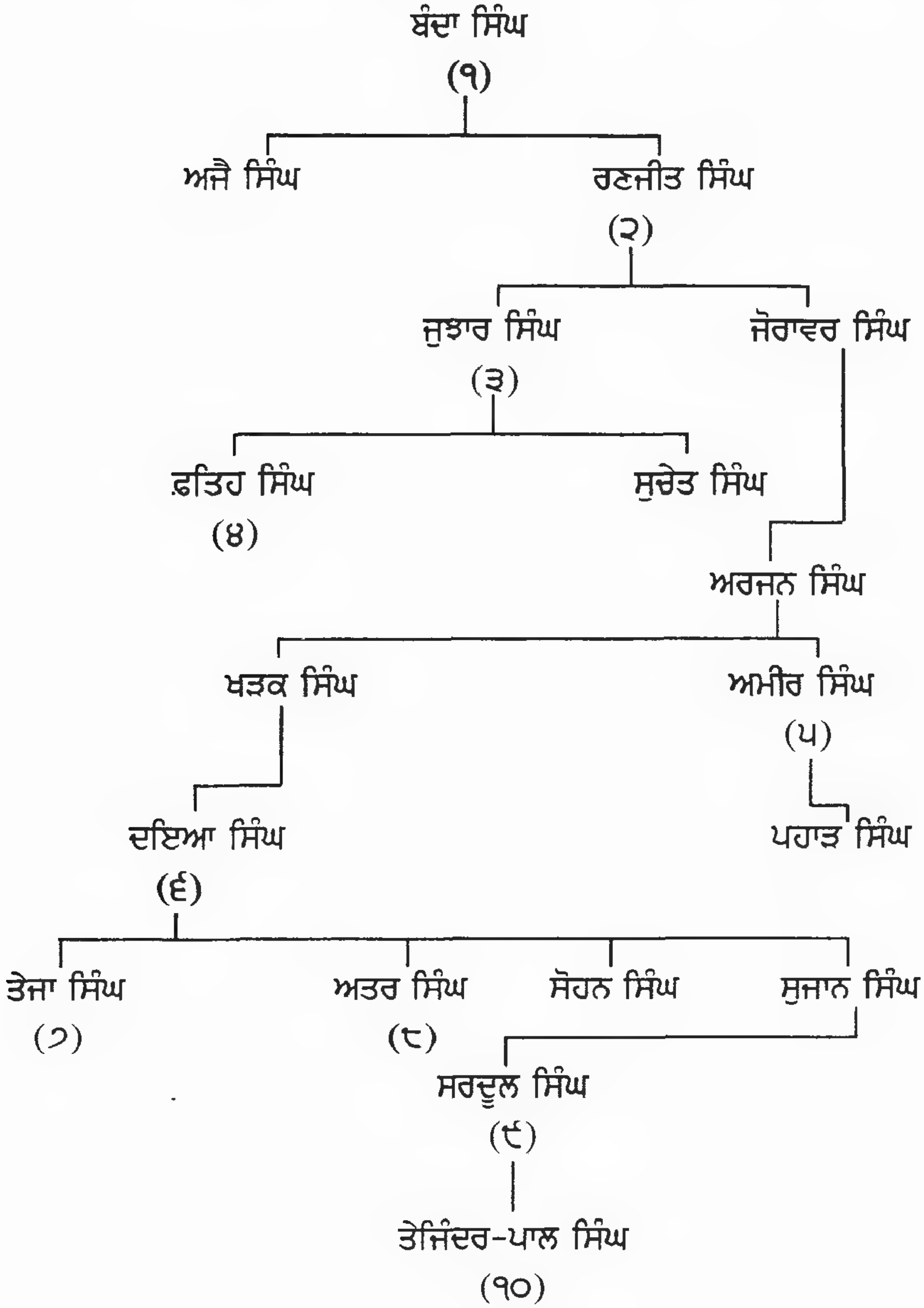

ਅੰਤਿਕਾ ੧

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ

ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਾਹਿਬ

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਡੀ ਯਾਦਗਾਰ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਡੇਰਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਟੜੇ ਤੋਂ ਸੱਤ ਕੋਹ ਅਤੇ ਰਿਆਸੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਕੋਹ ਹੈ। ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਹਿੰਦਿਉਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਝਨਾਂ ਵਗਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਥੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਜਾ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਦੱਖਣ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਸਿੱਧੀ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਕਿਦਰਪੁਰ, ਅਖਨੂਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਇਕ ਮੀਲ 'ਤੇ ਸੇਰੀ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਦੋ ਮੀਲ ਤੇ ਭੱਬਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਡੇਢ ਕੁ ਮੀਲ 'ਤੇ ਮਨਸੂਹ ਹੈ।

ਖਾਸ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵੱਖ ਇਥੇ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਥੜਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਆਪਣਾ ਬਰਛਾ ਗੱਡਿਆ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਜੋ ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹੈ।

ਖਾਸ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਪਲੰਘ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂ ੩੦ ਜਨਵਰੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੩੫ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਦੀਵਾਰ ਉੱਤੇ ਹੇਠ ਉੱਪਰ ਦੋ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ। ਉੱਪਰਲੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਾਂਦਨੀ ਹੇਠਾਂ ਕੁਰਸੀ 'ਪਰ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਹੇਠਲੀ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਹਾਥੀ 'ਪਰ ਅਸਵਾਰ ਸਨ। ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਤਾਕ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਤਕੀਆ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦਾਹੜਾ ਚਿੱਟਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘ ਤਕੀਆ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿੰਘ ਕਲਗੀ ਵਾਲੇ ਤਕੀਆ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਕਲਗੀ ਸਜਾਈ ਬਿਨਾਂ ਸਰ੍ਹਾਨੇ ਦੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਰਾ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹਟਵਾਂ ਚੌਰੀ-ਬਰਦਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਸੰਨ ੧੯੩੫ ਦੀ ਯਾਦ ਅਨੁਸਾਰ

ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਯਾਦਗਾਰ, ਬਸਰਾਮਪੁਰ,

ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵੱਲ ਅਤੇ ਛਾਉਣੀਓਂ ਉੱਤਰ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਬਸਰਾਮਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੱਪਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਈ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮਨੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਥੇਹ ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਥੇਹ ਕਾਨ੍ਹੂੰਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਸਰਾਮਪੁਰ, ਚਾਂਦਪੁਰ ਅਤੇ ਭੋਜੋਵਾਲ ਦੀ ਹੱਦ 'ਪਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਥੇ ਪਤਾਰਾ ਨਿਵਾਸੀ ਮਾਸਟਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਗੁਰਦਆਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਸਟਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਤਾਰਾ ਪਿੰਡ ਚਾਂਦਪੁਰੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਬੋਲਿੰਨਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਹੈ। ਬਸਰਾਮਪੁਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਪੂਰਨ ਪੁਰ ਅਤੇ ਤੱਲਣ ਹਨ।

ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਬੰਧੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਾਸਟਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਔਰਿਜਿਨ ਐਂਡ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਜ਼ (History of the Origin and the Progress of the Sikhs, 1788) ਵਿਚ ਪੰਨਾ ੯ 'ਪਰ ਪਿੰਡ ਪੰਡੋਰੀ, ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਉਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਇਸ ਥੇਹ ਦੇ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਈ ਪੰਡੋਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਹਿ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਆਮ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ-ਅਸਥਾਨ ਰਾਜੌੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੁਣਛ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਦੇਖੋ Ganda Singh, Early European Accounts of the Sikhs, 1962, page 28, footnote No. 24.)

ਥੇਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ

ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸਰਦਾਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਥੇਹ 'ਪਰ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਧਾਰੀਵਾਲੋਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਆਖਰੀ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ।

ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਸਥਾਨ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਸਢੌਰੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ।

ਦੋ ਹੋਰ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਸਥਾਨ ਹਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ। ਇਕ ਹੈ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ (ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਫਵਾਰੇ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ) ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਜਿਥੇ ੫ ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੭੧੬ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਅੱਠ ਦਿਨ ਸੌ-ਸੌ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਸਰਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਦੇ ਪਾਸ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਿੱਥੇ ੯ ਜੂਨ, ਸੰਨ ੧੭੧੬ ਨੂੰ ਖੁਦ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਚੋਣਵੇਂ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਚੌਂਹੀਂ ਥਾਈਂ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਣਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਅੰਤਿਕਾ ੨

LETTER XII

The Honourable Robert Hedges Esq.,
President & Governor of Fort William & Council in Bengal.
Honourable Sir, etc.

We wrote your Honour on the 7th ultimo since which we have received no letters.

The great Rebel Gooroo who has been for these 20 years so troublesome in the Subaship of Lahore is at length taken with all his family and attendance by Abd-us-Samad Cawn, the suba of that province. Some days ago they entered the city laden with fetters, his whole attendants which were left alive being about seven hundred and eighty, all severally mounted on camels which were sent out of the City for that purpose, besides about two thousand heads stuck upon poles, being those who died by the sword in battle. He was carried into the presence of the king, and from thence to a close prison. He at present has his life prolonged with most of his mutsuddys parts of his kingdom and of those that assisted him, when afterwards he will be executed, for the rest there are 100 each day beheaded. It is not a little remarkable with what patience they undergo their fate, and to the last it has not been found that one apostatised from this new formed Religion.

We are,
Honourable Sir & Sirs,
Your most obedient Humble Servants,
John Surman,
Edward Stephenson.

March the 10th, 1715-16.

This letter war read at a consulation at Fort St. George on Tuesday, 5th June, 1716, and is to be found in the Madras Diary and Consultation Book for 1715 to 1719, No. 87, Range 239, in the India Office; also in J.T. Wheeler's Early Record of British India, p. 180, and in C.R. Wilson's the Early Annals of the English in Bengal, p.96-8.

ਅੰਤਿਕਾ ੩

ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

੧. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ-ਸੰਜੋਅ ਵਾਲੀ। ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਲਮੀ ਤਸਵੀਰ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੱਧਮ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਨੁਹਾਰ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ ਕਾਫੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

੨. ਹੁਕਮ-ਨਾਮਾ, ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੨ ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧ (ਰਾਜਗੀ), ੧੨ ਦਸੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਈ. ਨੂੰ ਜਉਨਪੁਰ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੰਦਰ ਪੰਨਾ ੧੧੦ 'ਪਰ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੈ।

੩. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ-ਨੰਗੇ ਧੜ ਵਾਲੀ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਸੰਨ ੧੯੩੩ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਟਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਘੇ-ਉੱਘੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਨਾਉਂ ਕਿ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਨਜਾਣੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਉਸ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ੯ ਜੂਨ, ਸੰਨ ੧੭੧੬ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ-ਕਾਕੀ ਦੇ ਰੌਜ਼ੇ ਦੇ ਪਾਸ ਕਤਲ ਲਈ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਲਾਲ ਭਖਦਿਆਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਚਿਮਟਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਦੇ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਤੋੜਨ ਲਈ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਭੁੱਖਾਂ, ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਖੜੋਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਠੀ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।

੪. ਬਾਬਾ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸੰਬੰਧੀ ੧੯ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੯੯੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ੧ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੩੫ ਈ. ਦੀ ਲਿਖਤ।

ਅੰਤਿਕਾ ੪

ਥਿੱਤਾਵਲੀ

੧੬੭੦, ਅਕਤੂਬਰ ੧੬ (ਬਿਕ੍ਰਮੀ ੧੭੨੭ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ੧੩) – ਲਛਮਣ ਦੇਵ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਜਨਮ।

੧੬੮੬ (੧੭੪੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ)- ਲਛਮਣ ਦੇਵ (ਮਾਧੋ ਦਾਸ) ਜਾਨਕੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬੈਰਾਗੀ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਕਸੂਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਥੰਮਣ ਗਿਆ।

੧੬੯੧ (੧੭੪੮ ਬਿਕ੍ਰਮੀ) – ਜੋਗੀ ਔਘੜ ਨਾਥ ਨੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਜੰਤਰਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਪੋਥੀ ਦਿੱਤੀ।

੧੭੦੪, ਦਸੰਬਰ ੨੭ (੧੭੬੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਪੋਹ) – ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਕੋਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

੧੭੦੭, ਫਰਵਰੀ ੨੦ – ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ।

ਜੂਨ ੮ – ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾਜੌ ਭੇਜੇ।

ਜੁਲਾਈ ੨੩ (੪ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੧੯ ਹਿਜਰੀ) – ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ।

ਅਕਤੂਬਰ ੨ (੧੭੬੪ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਕੱਤਕ ੧) – ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਧਉਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮਨਾਮਾ।

੧੭੦੮, ਸਤੰਬਰ ੩ (ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੇ ਦਿਨ) – ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬੈਰਾਗੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਨੰਦੇੜ ਮਿਲਣਾ।

ਅਕਤੂਬਰ ੭ – ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ।

੧੭੦੯ (ਗਰਮੀਆਂ) – ਪੱਟੀ ਦੇ ਅਮੀਨ ਹਰ-ਸਹਾਇ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

੧੭੦੯, ਨਵੰਬਰ ੧੧ (੧੭੬੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਮੱਘਰ ੧੧) – ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਾਣੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ।

ਦਸੰਬਰ- ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਠ ਖੜੋਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ।

੧੭੧੦, ਫਰਵਰੀ ੨੫ (੭ ਮੁਹੱਰਮ, ਸੰਨ ੪ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) – ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੨੩ (੫ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) – ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ 'ਪਰ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ।

ਮਈ ੧੦-੧੨ – ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਮਈ ੧੨ – ਪਰਤੀਤ ਰਾਓ ਹਰਕਾਰੇ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮਈ ੧੨ (੨੪ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) – ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ।

ਮਈ ੧੪ (੨੬ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) – ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ।

ਮਈ ੧੭ – ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਆਸਫ਼-ਦੌਲਾ ਨੇ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲਈ ਇਕ ਲੱਖ ਦੇ ਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਈ ੨੦ – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ੧੨ ਮਈ ਨੂੰ ਹੋਈ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ।

ਮਈ ੨੪ – (੬ ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ, ੪ ਬ.ਸ਼ਾ.) – ਖ਼ਾਨ ਜਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਅਤੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅੱਠ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲਈ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਤਸੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਮਈ ੨੭ – ਸਫ਼-ਸ਼ਿਕਨ-ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ।

ਮਈ ੨੮ – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਂਭਰ ਤੋਂ

ਮਨੋਹਰ ਪੁਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਜੂਨ ੧੦ (੨੩ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਖਰਚ ਲਈ ਦੇ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏ।

ਜੂਨ ੧੦-੧੨ – ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਪੁੱਜਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹੀ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਮੁੜਨਾ।

ਜੂਨ ੧੧ – ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਕੀਤਾ।

ਜੂਨ ੧੧-੧੨ – ਸਰਹੰਦ, ਥਾਨੇਸਰ, ਸਮਾਣਾ, ਸਢੌਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਆਗੂਆਂ, ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਛੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ।

ਜੂਨ ੧੨ – ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹੀ ਜਲਾਲ ਖਾਨ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਅਤੇ ਮੋੜਾ।

ਜੂਨ ੧੭ (੧ ਜਮਾਦੀ-ਉੱਲ-ਅੱਵਲ, ੪ ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹੀ, ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ।

ਜੂਨ ੨੦ (੪ ਜਮਾਦੀ-ਉੱਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) – ਪਿੰਡ ਗੜ੍ਹੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਝਪਟ।

ਜੂਨ ੨੩ (੭ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੪ ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹੀ ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) – ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੀ।

ਜੁਲਾਈ ੧ – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖਿੱਲਤ, ਇਕ ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਫੁਰਮਾਨ ਭੇਜਿਆ।

ਜੁਲਾਈ ੬ (੨੦ ਜਮਾਦੀ-ਉੱਲ-ਅੱਵਲ) – ਹਿਦਾਇਤ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ਾਹੀ ਵਾਕਿਆ ਨਵੀਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੋਹਰ ਦੇ ਕੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ।

ਜੁਲਾਈ ੮ (੨੨ ਜਮਾਦੀ-ਉੱਲ-ਅੱਵਲ) – ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਮੇਰਠ ਤੋਂ ਸਰਹੰਦ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ।

ਜੁਲਾਈ ੧੧ (੨੫ ਜਮਾਦੀ-ਉੱਲ-ਅੱਵਲ) – ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਨੌਤੇ ਪੁੱਜਾ। ਨਾਨੌਤੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ।

ਜੁਲਾਈ ੨੫-੨੬ – ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ, ਮੁਆਰਿਫ ਖ਼ਾਨ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।

ਜੁਲਾਈ ੨੮ (੧੨ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ, ੪ ਬ.ਸ਼.) - ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਥਾਈਂ ਮੁੜ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।

ਅਗਸਤ ੧੪ (੨੯ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਅਗਸਤ, ੧੪ - ਵਜੀਹ-ਉ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਅਗਸਤ ੧੫ (੧ ਰਜਬ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਕੋਕਲ-ਤਾਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੋਨੀਪਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਅਗਸਤ ੨੬ - ਅਬੂ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਮਾਊਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਏ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ। ਬ੍ਰਿਜ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭੀ ਖਿੱਲਤ ਦੇ ਕੇ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ।

ਅਗਸਤ ੨੮ (੧੪ ਰਜਬ) - ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਅਤੇ ਸਿਰਮੌਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ।

ਅਗਸਤ ੨੯ (੧੫ ਰਜਬ) - ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਕਤਰਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਅਗਸਤ ੩੧ (੧੭ ਰਜਬ) - ਸੱਯਦ ਸੈਫੁਦੀਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਨਜਮ-ਉ-ਦੀਨ-ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸਿਰਾਜੁ-ਦੀਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਪਟੌਦੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ।

ਸਤੰਬਰ ੨੧ (੮ ਸ਼ਾਬਾਨ) - ਕੇਸ਼ੋ ਰਾਓ ਹਰਕਾਰੇ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜਵਾਲਾਪੁਰ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੂਚ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸਤੰਬਰ ੨੩ (੧੦ ਸ਼ਾਬਾਨ) - ਬਖਤ ਮੱਲ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਣ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ।

ਸਤੰਬਰ ੨੬ - ਰਾਜਾ ਚਤੁਰ ਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲੇ ਨੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਸਤੰਬਰ ੨੯ (੧੬ ਸ਼ਾਬਾਨ ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ

ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਥਾਣੇ ਵਿਚਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਥਾਣੇ 'ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੇ।

ਅਕਤੂਬਰ ੧-੨ (੧੯ ਸ਼ਾਬਾਨ, ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) - ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਘੁਸਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਹੋਂ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਦੜ ਗਏ।

ਅਕਤੂਬਰ ੩ (੨੦ ਸ਼ਾਬਾਨ) - ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੇ ਮੁੜ ਰਾਹੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਆ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ।

ਅਕਤੂਬਰ ੧੨ (੨੯ ਸ਼ਾਬਾਨ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਸੋਨੀਪਤ ਪਹੁੰਚਾ।

ਅਕਤੂਬਰ ੧੫ (੩ ਰਮਜ਼ਾਨ ਸਨ ੪ ਜਲੂਸੀ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਰਾਹੋਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ।

ਅਕਤੂਬਰ ੧੬ (੪ ਰਮਜ਼ਾਨ, ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) - ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਖੇੜਾ ਅਮੀਨ ਦੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਅਕਤੂਬਰ ੨੦ (੮ ਰਮਜ਼ਾਨ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੇ ੧੬ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਖੇੜਾ ਅਮੀਨ ਦੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗਈ।

ਅਕਤੂਬਰ ੨੭ (੧੫ ਰਮਜ਼ਾਨ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਨਵੰਬਰ ੧ (੨੦ ਰਮਜ਼ਾਨ) - ਕਰਨਾਲ, ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਨਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਨਵੰਬਰ ੩ (੨੨ ਰਮਜ਼ਾਨ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਆਜ਼ਮਾਬਾਦ ਤਰਾਵੜੀ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਨਵੰਬਰ ੯ (੨੮ ਰਮਜ਼ਾਨ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਥਾਨੇਸਰ ਸੀ।

ਨਵੰਬਰ ੧੭ (੬ ਸ਼ਵਾਲ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਉਗਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਾ।

ਨਵੰਬਰ ੧੭ (੬ ਸ਼ਵਾਲ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਚੀਨ-ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਨਵੰਬਰ ੨੪ (੧੩ ਸ਼ਵਾਲ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਸਢੌਰੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ੩੦੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ੱਮਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖਿੱਲਤ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ

ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਲਈ ਅੱਛੀ ਥਾਂ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਅਗਾਊਂ ਭੇਜਿਆ।

ਨਵੰਬਰ ੨੫ (੧੪ ਸ਼ਵਾਲ) – ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਕੋਹਾਂ 'ਤੇ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ।

ਨਵੰਬਰ ੨੫-੨੮ – ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਖਾਨ ਸੋਮ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਠਹਰਿਆ ਰਿਹਾ।

ਨਵੰਬਰ ੨੯- ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ਸੋਮ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਡੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

ਨਵੰਬਰ ੩੦ (੧੯ ਸ਼ਵਾਲ) – ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਫ਼ੀ-ਉ-ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਡਾਬਰ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਦਸੰਬਰ ੧ (੨੦ ਸ਼ਵਾਲ) – ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾ ਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ 'ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ।

ਦਸੰਬਰ ੩ (੨੨ ਸ਼ਵਾਲ) ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਦਸੰਬਰ ੬ (੨੫ ਸ਼ਵਾਲ) – ਹਿੰਦੂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਗਾਰਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਨਾ ਖਰੀਦਣ।

ਦਸੰਬਰ ੭ – ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਚੀਨ-ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਇਕ ਬੁਰਜ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਦਸੰਬਰ ੧੦ (੨੯ ਸ਼ਵਾਲ) – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ।

ਦਸੰਬਰ ੧੨ – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਦਸੰਬਰ ੧੨ (ਸੰਮਤ ੧, ਪੋਹ ੧੨) – ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਉਨਪੁਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਭੇਜਿਆ।

ਦਸੰਬਰ ੧੪ (੪ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ) – ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਹਣੀਏ ਨੂੰ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਦਸੰਬਰ ੨੫ – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਿਆ।

ਦਸੰਬਰ ੨੭ (੧੭ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚਤਰ ਸਾਲ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ 'ਪਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ) ਨੂੰ ਕਾਰ-ਤਲਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

੧੭੧੧, ਜਨਵਰੀ ੧ (੨੨ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ) - ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜਿਆ।

ਜਨਵਰੀ ੧੩ - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਫ਼-ਸ਼ਿਕਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਹਿੰਮਤ-ਦਲੇਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਫਰਵਰੀ ੯ (੨ ਮੁਹੱਰਮ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ, ੫ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) - ਸ਼ਿਕਾਰ ਗਏ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਕ ਪਿੰਡੋਂ ਸੱਤ ਸਿੱਖ ਫੜ ਲਿਆਂਦੇ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਫਰਵਰੀ ੧੨ (੫ ਮੁਹੱਰਮ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਫਰਵਰੀ ੧੮ (੧੧ ਮੁਹੱਰਮ) - ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ ਮਾਥੋਲੀ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ।

ਫਰਵਰੀ ੧੯ (੧੨ ਮੁਹੱਰਮ) - ਹਾਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।

ਫਰਵਰੀ ੨੫ (੧੮ ਮੁਹੱਰਮ) - ਹਾਮਦ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ।

ਫਰਵਰੀ ੨੭ (੨੦ ਮੁਹੱਰਮ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) - ਫ਼ਤਹ ਚੰਦ ਸਿਰੀ-ਨਗਰ (ਗੜ੍ਹਵਾਲ) ਦੇ ਈਨ ਮੰਨਣ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਤੋਹਫੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਪੁੱਜੇ।

ਫਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ (ਆਰੰਭ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) - ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਾਇਪੁਰ ਤੇ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਪੁੱਜਾ।

ਮਾਰਚ ੪ - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮਾਥੋਲੀ ਪੁੱਜਾ। ਨਾਹਣੀਏ ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਫੜ ਕੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਮਾਰਚ ੬ (੨੭ ਮੁਹੱਰਮ) - ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ ਨੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮਾਰਚ ੬ ਦੇ (ਲਾਗੇ) - ਬਹਿਰਾਮ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਾ-ਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਲੜਾਈ। ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਮਾਰਚ ੧੧ (੨ ਸਫਰ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) – ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰਾਏਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪੁੱਜੀ।

ਮਾਰਚ ੧੧ – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ।

ਮਾਰਚ ੧੩ (੪ ਸਫ਼ਰ, ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ, ੫ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) – ਨਾਹਣ ਦੇ ਤੀਹ ਕੁ ਪਹਾੜੀਏ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਮਾਰਚ ੧੩ (੪ ਸਫ਼ਰ) – ਇਖਲਾਸ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਅਰਜ਼ੀ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸ਼ੱਮਸ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮਾਰਚ ੨੦ (੧੧ ਸਫਰ, ਸੰਨ ੫ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਸਰਹੰਦੀ ਅਤੇ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਜੋਗਾ ਜੱਟ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ-ਉਲਾ-ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਪਿਛਲਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਦੱਸਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ।

ਮਾਰਚ ੨੬ (੧੭ ਸਫਰ) – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾ ਨੂੰ 'ਚੋਰ-ਸਿੱਖ' ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਇਆ ਕਰੇ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੦ (੩ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕੈਂਪ ਛੱਤ ਬਨੂੜ ਦੇ ਨੇੜੇ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੨੦ (੨੨ ਵੈਸਾਖ, ੧੭੬੮ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ੧੩ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਰੋਪੜ ਪੁੱਜਾ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਚਿੱਠੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੨੮ (੨੧ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯ ਤੱਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡੇਰਾ ਕਲਾਨੌਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ-ਨਮਾਜ਼, ਬਾਂਗ ਅਤੇ ਖ਼ੁਤਬੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ।

ਮਈ ੭ (੩੦ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) – ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ਰੋਪੜੋਂ ਸਤਲੁਜ ਲੰਘ ਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ।

ਮਈ ੧੩ (੬ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) – ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਥਾਣੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ।

ਮਈ ੧੪ (੭ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) – ਖਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਰੁਸਤਮਿ-ਜੰਗ ਨੂੰ ਮਹਿਤ ਪੁਰੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਤਲਵਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ

ਰਲਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।

ਮਈ ੧੬ (੯ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਜੰਮੂ ਵੱਲ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦ ਆਦਿ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਸਿਪਾਹੀ ਪਿੰਡ ਅੱਚਲ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਚਲੇ।

ਮਈ ੧੮ (ਦੇ ਲਾਗੇ) - ਬਟਾਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ।

ਮਈ ੧੮ (੧੧ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਅਰਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਿਆਸਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਸੱਤਾਂ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੈ।

ਮਈ ੨੩ (੧੬ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲਾ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਰਾਵੀ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਈ ੨੪ (੧੭ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਿਆਸਾ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ।

ਮਈ ੩੦ - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਫਰਾਜ਼ ਖਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਹਸਨ ਅਲੀ ਖਾਨ ਤੋਂ ਕਰੌਲ ਲੈ ਕੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਛਾਉਣੀ ਲਈ ਅੱਛੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ।

ਮਈ ੩੦ - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਪੁੱਜਾ-ਕਮਾਊਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰੀ-ਨਗਰ (ਗੜ੍ਹਵਾਲ) ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਫੜੇ ਪੰਜੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਪੁੱਜੇ।

ਮਈ ੩੧ (੨੪ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਨੇ ਰਾਵੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ।

ਜੂਨ ੧ (੨੫ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ।

ਜੂਨ ੧ - ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਲੈ-ਪਾਲਕ) ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਰਬਰਾਹ ਖਾਨ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਜੂਨ ੪ (੨੮ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ।

ਜੂਨ ੭-੮ (੨-੩ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜੀਆਂ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅੱਧੇ ਦਿਨ.ਵਿਚ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ (ਪਰ ਉਹ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ)।

ਜੂਨ ੧੩ (੮ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਹੇਲੇ (ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ

ਪੁਰ) ਦੇ ਪਤਣੋਂ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਪਾਰ ਕੀਤਾ।

ਜੁਲਾਈ ੪-੬ - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ... ।

ਜੁਲਾਈ ੧੧ - (੬ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ, ਸਨ ਜਲੂਸੀ ੫) ਰੁਸਤਮ ਜੰਗ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਹੋਰ ਫੌਜ ਲਈ ਪੁੱਜੀ।

ਜੁਲਾਈ ੨੦ - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਚਮਿਆਰੀ ਪੁੱਜਾ।

ਜੁਲਾਈ ੨੪-੨੯ - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਡੇਰਾ ਪੰਜ-ਗਰਾਈਂ ਠਹਿਰਿਆ।

ਅਗਸਤ ੧ (੨੭ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ, ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ ੫ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ।

ਅਗਸਤ ੨੧ (੧੮ ਰਜਬ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਮੀਦ ਦੀਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ-ਖਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਜਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਏ।

ਅਗਸਤ ੨੨ (੧੯ ਰਜਬ) - ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ, ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਜਬਤ ਕਰ ਕੇ ਸਰਬਰਾਹ ਖਾਨ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਅਗਸਤ ੨੭ (੨੪ ਰਜ਼ਬ, ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰੋਪੜ ਨੂੰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਗਸਤ ੩੧ (੨੮ ਰਜਬ) - ਜ਼ੈਨ-ਦੀਨ-ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਚਕਲਾ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਤੰਬਰ ੬-੭ (੪-੫ ਸ਼ਾਬਾਨ) - ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੀਰਤਪੁਰੋਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਹੋਇਆ।

ਸਤੰਬਰ ੭ (੫ ਸ਼ਾਬਾਨ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) - ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਹੋਇਆ।

ਸਤੰਬਰ ੧੪ (੧੨ ਸ਼ਾਬਾਨ) - ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ੬ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੀਤਾ।

ਸਤੰਬਰ ੧੫-੧੬ - ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਸਤੰਬਰ ੨੧ (੧੯ ਸ਼ਾਬਾਨ, ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) - ਲਾਹੌਰ ਜੁਮੇਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ੁਤਬਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ।

ਅਕਤੂਬਰ ੧ - ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਿੰਡ ਜਾ ਮਾਰੇ ਹਨ।

ਅਕਤੂਬਰ ੭ (੬ ਰਮਜ਼ਾਨ) - ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਧਪੁਰੀਆ ਅਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਆਮ੍ਹੇਰੀਆ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਢੌਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਅਕਤੂਬਰ ੯ - ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦੇਣ।

ਅਕਤੂਬਰ ੧੧ (੧੦ ਰਮਜ਼ਾਨ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਏ ਚਾਲੀ ਨਾਨਕ-ਪੰਥੀ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਅਕਤੂਬਰ ੧੬ (੧੫ ਰਮਜ਼ਾਨ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ੭ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸਢੌਰਾ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ।

ਅਕਤੂਬਰ ੧੯ (੧੮ ਰਮਜ਼ਾਨ) - ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਲੂ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ।

ਅਕਤੂਬਰ ੨੮ (੨੭ ਰਮਜ਼ਾਨ ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਲੋਕ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੋਸ਼ੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ (ਸ਼ਾਹੀ ਹਿੰਦੂ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਕੱਟ ਦੇਣ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਹੁਕਮ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ?)

ਨਵੰਬਰ ੬ - ਹੋਸ਼ਦਾਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਨਵੰਬਰ ੧੪-੧੭ (੧੪, ੧੭ ਸ਼ੱਵਾਲ) ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ੯ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ।

ਨਵੰਬਰ ੨੭ (੨੭ ਸ਼ੱਵਾਲ) - ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ-ਖਾਨ ਦੇ ਭਰਾ ਸਿਕੰਦਰ ਖਾਨ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲੇਦਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ, ਰੁਸਤਮ-ਦਿਲ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲੇਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।

ਦਸੰਬਰ ੨੫ - ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਦੇ ਰੰਘੜਪੁਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਥਾਣੇ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ।

ਦਸੰਬਰ ੨੮ - ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ।

ਦਸੰਬਰ ੩੦ (੧ ਜ਼ੀ-ਹਿੱਜਾ, ੧੧੨੩ ਹਿਜਰੀ, ਸੰਨ ੬ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦਿੱਤਾ।

(ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ-ਮਹੀਨਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ) ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੰਬਿਆਲੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

੧੭੧੨. ਫਰਵਰੀ (ਦੂਸਰਾ ਹਫਤਾ) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਕੁੱਤੇ ਅਤੇ ਗਧੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

ਫਰਵਰੀ ੧੪ - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਆਖਰੀ ਦਰਬਾਰ।

ਫਰਵਰੀ ੧੭-੧੮ (੨੧ ਮੁਹੱਰਮ ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ, ੬ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਮਾਰਚ ੪-੭ (੬-੯ ਸਫ਼ਰ ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ) - ਤਖ਼ਤ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਲਈ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮੁੱਸ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਸਮੇਤ ਡੁੱਬ ਮਰਿਆ।

ਮਾਰਚ ੧੯ (੨੧ ਸਫ਼ਰ, ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ) - ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਤਖ਼ਤ 'ਪਰ ਬੈਠਾ।

ਮਾਰਚ ੨੯ (੨ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ, ਜਹਾਂਦਾਰ-ਸ਼ਾਹੀ ੧) - ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਫੌਜ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੧ (੫ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ, ਜਹਾਂਦਾਰ-ਸ਼ਾਹੀ ੧) - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੋਥ ਲਾਹੌਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜੀ ਗਈ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੯ - ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਨੂੰ ਫੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਈ ੫ - ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੁਰਦਾ ਸਰੀਰ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮਈ ੨੩ (੨੭ ਰੱਬੀ-ਉਲ-ਸਾਨੀ, ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ) - ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਡਟੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮਈ ੨੯ (੪ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) - ਇਕ ਹੋਰ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜੀ।

ਜੂਨ ੧੧ (੧੭ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ।

ਜੁਲਾਈ ੨ (੮ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਰਾਜਾ ਭੂਪ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਤੇ ਰਿਹਾਅ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਤੰਬਰ ੮ (੧੭ ਸ਼ਾਬਾਨ) - ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।

ਦਸੰਬਰ ੩੧ (੧੩ ਜ਼ਿਲਹਿੱਜਾ, ੧੧੨੪ ਹਿਜਰੀ, ਜਹਾਂਦਾਰ-ਸ਼ਾਹੀ ੧) - ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੇ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ।

੧੭੧੩, ਫਰਵਰੀ ੧ (੧੬ ਮੁਹੱਰਮ, ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ, ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰੀ ੧) - ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਫਰਵਰੀ ੧੧ (੨੬ ਮੁਹੱਰਮ, ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਵੱਲੋਂ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਫਰਵਰੀ ੧੨ (੨੭ ਮੁਹੱਰਮ, ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) - ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਖਿੱਲਤ ਬਖਸ਼ੀ।

ਫਰਵਰੀ ੧੪ (੨੯ ਮੁਹੱਰਮ, ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) -ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਫੋਜਦਾਰੀ ਦਿਲਾਵਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੱਮਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮਾਰਚ ੨੧ (੫ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ, ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰੀ ੨) ਅਬਦੁਸਮੱਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੨, ੪ (ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੭,੧੯ ਸੰਨ ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ, ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰੀ ੨) ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੈ।

ਜੂਨ ੨੨ (੯ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ, ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) - ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ।

ਸਤੰਬਰ ੨੪ (੧੫ ਰਮਜ਼ਾਨ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਨ ਨੇ ਸਢੌਰੇ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਢਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਅਕਤੂਬਰ ੧੨ (੩ ਸ਼ਵਾਲ, ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸ਼ੀਅਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲੜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਵੰਬਰ ੯ (੨ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ, ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਵੱਲੋਂ

ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਪਾਲਕੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਨ।

ਨਵੰਬਰ ੧੩ (੬ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) - ਲੋਹਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਲਹਿਰੀਆਦਾਰ ਕਾਠੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਨਵੰਬਰ ੧੬ (੯ ਜ਼ੀ-ਕਦਾ ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) - ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਨਵੰਬਰ ੨੯ - ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ।

ਦਸੰਬਰ ੫ - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਨੂੰ ਖਿੱਲਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੋਹਫੇ ਦਿੱਤੇ।

੧੭੧੪, ਜਨਵਰੀ ੫ (੨੯ ਜ਼ਿਲਹਿੱਜ਼ਾ, ੧੧੨੫ ਹਿਜਰੀ) - ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਪੁਰ ਟੋਰਿਆ ਗਿਆ।

ਫਰਵਰੀ ੨੧ (੧੭ ਸਫਰ, ੧੧੨੬ ਹਿਜਰੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਬਦੁਸਮੱਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਚੋਬਦਾਰ ਭੇਜੇ।

ਫਰਵਰੀ ੨੪ (੨੦ ਸਫਰ) - ਅਬਦੁਸਮੱਦ ਖਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ।

ਫਰਵਰੀ ੨੮ (੨੪ ਸਫਰ) - ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਰਲਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।

ਮਾਰਚ - ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੰਗ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਾਰਚ ੧੭ (੧੨ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੨੬ ਹਿਜਰੀ) - ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੭ (੧੩ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ੧੧੨੬ ਹਿਜਰੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਰਫੁ-ਦੀਨ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੩੦ (੨੬ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਮੀਰ ਅੱਬੁਲ ਮੁਕਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਰੋਪੜ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭੇੜਾ।

ਮਈ ੭ - ਰੋਪੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਈ ਸਰਹੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਝੜਪ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਮਈ ੨੯ (੨੬ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) – ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਨਮਾਨ ਬਖਸ਼ੇ ਗਏ।

ਜੂਨ ੧੬ (੧੪ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) – ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ।

ਜੂਨ ੨੭ (੨੫ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) ਹਮੀਦੁ-ਦੀਨ ਖਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਇਬ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜੁਲਾਈ ੯ (੮ ਰਜਬ ੧੧੨੬ ਹਿਜਰੀ) – ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਟਿਕੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ।

ਅਗਸਤ ੧੬ (੧੬ ਸ਼ਾਬਾਨ) – ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੋਪੜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਾਇਬ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ।

ਦਸੰਬਰ ੫ – ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਜੋਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ।

੧੭੧੫, ਜਨਵਰੀ ੬ (੧੧ ਮੁਹੱਰਮ, ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ) – ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬਾਘਾਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ।

ਜਨਵਰੀ ੨੫, ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੁਕੇਤ ਮੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ।

ਫਰਵਰੀ ੨੩-੨੪ (੩੦ ਸਫ਼ਰ ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ) – ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਐਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਅਮੀਨ ਇਰਾਦਤਮੰਦ ਖਾਨ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਾਰਚ (ਆਰੰਭ) – ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ ਵੱਲੋਂ ਮੈਦਾਨਾਂ 'ਚ ਆ ਕੇ ਕਲਾਨੌਰ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਾਰਚ ੧੪ (੧੯ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ, ੪ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰੀ) – ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਰਾਇਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ।

ਮਾਰਚ ੧੫ (੨੦ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ) – ਕਮਰੁ ਦੀਨ ਖਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਫਰਾ-ਸਿਆਬ ਖਾਨ, ਰਾਜਾ ਉਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਦਾਵੜੀਆ, ਮੁਜੱਫਰ ਖਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਰਚ ੧੯ (੨੪ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਲਾਗੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੭ (੧੩ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਨ ਦੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੪ (੨੦ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਨ ਨੇ ੨੪,੦੦੦ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੨੦ (੨੬ ਰਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ) - ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਝੜਪਾਂ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ।

ਸਤੰਬਰ, ਨਵੰਬਰ - ਖਿਦਮਤ-ਤਲਬ-ਖਾਨ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸੀ।

ਦਸੰਬਰ ੭ (੨੧ ਜ਼ਿਲ-ਹਿੱਜਾ ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ, ਸੰਨ ੪ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰੀ) - ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਾਲੀ ਗੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਦਸੰਬਰ ੧੨ (੨੬ ਜ਼ਿਲ-ਹਿੱਜਾ ੧੧੨੭ ਹਿਜਰੀ) - ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ।

੧੭੧੬, ਫਰਵਰੀ ੨੭ (੧੫ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੨੮ ਹਿਜਰੀ) - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਅਗਰਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ।

ਫਰਵਰੀ ੨੯ (੧੭ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ) - ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਮਾਰਚ ੫ (੨੨ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ, ੧੧੨੮ ਹਿਜਰੀ) - ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਰੋਜ਼ ਸੌ ਸੌ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

ਮਾਰਚ ੬ - ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰਿਸੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ।

ਮਾਰਚ ੧੦ (੨੭ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੮ ਹਿਜਰੀ) - ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ੧੭ ਸਾਥੀ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਗਏ।

ਜੂਨ ੯ (੨੯ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ੧੧੨੮ ਹਿਜਰੀ) - ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਉੱਘੇ-ਉੱਘੇ ਸਾਥੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।

੧੭੨੧, ਮਾਰਚ ੨੪ (੬ ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ੧੧੩੩ ਹਿਜਰੀ) - ਚੂਨੀਆ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਵਿਚ ਹੁਸੈਨ ਖਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

(੧੭੭੮ ਬਿਕ੍ਰਮੀ) - ਸਿੱਖ ਵਿਸਾਖੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ, ਮਤਿ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਝਗੜਾ।

੧੭੫੩, ਜੁਲਾਈ ੨੪ (੧੮੧੦ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਸਾਵਨ ਵਦੀ ੯) - ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ।

੧੭੬੪, ਜਨਵਰੀ ੧੪ - ਸਰਹੰਦ 'ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ।

੧੮੩੪, ਫਰਵਰੀ (੧੮੯੦ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ੧੬ ਫੱਗਣ) - ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਾਨੌਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਲਗਾਨ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

੧੮੪੫, ਜੂਨ (੧੯੦੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ੨ ਹਾੜ) - ਬਾਬਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ।

੧੯੪੮, ਅਪ੍ਰੈਲ ੬ - ਬਾਬਾ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ।

ਨਾਮਾਵਲੀ

(ੳ)

ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ: ਸਢੌਰੇ ਦਾ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਾਕਮ, ਜਿਸਨੇ ਪੀਰ ਸੱਯਦ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸ਼ਾਹ (ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ) ਨੂੰ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉਦਿਤ ਸਿੰਘ ਬੁੰਦੇਲਾ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜੀਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਦੇ ਸਿੰਘ: ਰਾਜਾ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਚੰਬੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਚੰਬੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸਨੇ ਬੜੀ ਆਉਭਗਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਮਰ ਖ਼ਾਨ: ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਜਰਨੈਲ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਯਾਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਭੇੜ ਹੋਇਆ।

(ਅ)

ਅਸਫੰਦਯਾਰ ਖ਼ਾਨ: ਚਕਲਾ ਜੰਮੂ ਦੇ ਲਾਗਿਉਂ ਅਸਫੰਦ ਯਾਰ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੂੰ ਸੰਨ ੧੭੧੫ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜੀ ਕਿ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲੋਂ ਆ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸੁਕੇਤ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ, ਕਾਬੁਲ ਦਾ ਮੌਲਵੀਜ਼ਾਦਾ ਸੱਯਦ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਫੀ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੁਣਕੇ ਘਾਬਰ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਪਵੇ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰੇ। ੧੭੧੧ ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ: ਇਹ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ੧੭੪੭ ਤੋਂ ੧੭੬੭ ਈ: ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਅੱਠ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਉਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਜੂਨ ੧੭੭੩ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਮਿਰਜ਼ਾ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਗੁਜਰਾਤ

ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਵਿਰੁੱਧ ਅਬਦੁੱਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਲਾਲਉਦੀਨ ਅਕਬਰ ਦਾ ਜਨਮ ਅਮਰਕੋਟ (ਸਿੰਧ) ਵਿਚ ੧੫ ਅਕਤੂਬਰ ੧੫੪੨ ਈ: ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਮਾਯੂੰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ੧੩ ਸਾਲ ੯ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ। ੧੬ ਅਕਤੂਬਰ ੧੬੦੫ ਈ: ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਗਰ ਖ਼ਾਨ: ਜੰਮੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਗਰ ਖ਼ਾਨ (ਅਸਗਰ ਖ਼ਾਨ) ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਰਮ ਉਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜੌਰੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ: ਇਕ ਸੁਨਿਆਰੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੇਹੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਵੇਖਕੇ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਮਤ ੧੭੭੫ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ।

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ: ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੋਧਪੁਰੀਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ੧੭੩੬ ਅਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ੧੭੯੧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।

ਅਜ਼ੀਮੁਸ਼ਾਨ: ਮੁਹੰਮਦ ਅਜੀਮ, ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਆਲਮਗੀਰ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਆਗਰੇ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਸਮੇਤ ਰਾਵੀ ਦੀ ਦਲਦਲੀ ਰੇਤ ਵਿਚ ਧੱਸ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਜੈ ਸਿੰਘ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਬੀਬੀ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ੧੭੧੧ ਈ: ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ੯ ਜੂਨ ੧੭੧੬ ਨੂੰ ੪ ਸਾਲ ਦੇ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਤਰ ਸਿੰਘ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਅਤਾਉੱਲਾ: ਤਰਾਵੜੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਪੂਤ, ਜਿਸਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੀਰ ਅਤਾਉੱਲਾ ਜਾਂ ਇਨਾਇਤਉੱਲਾ ਖਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਲਾਈ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਨੂਪ ਕੌਰ: ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਟਹਿਲਣ ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਸਰਸਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ੋਰੀ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਸੂਰਬੀਰ ਬੀਬੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਟਾਰੀ ਮਾਰਕੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਬਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ

ਉਸਦੇ ਮਿਰਤਕ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਕੱਢਕੇ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕੀਤਾ।

ਅਨੋਖ ਰਾਏ: ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਸੁਹਰਾਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਗੋ ਸੰਤੋਖ ਰਾਏ ਦਾ ਭਰਾ ਅਨੋਖ ਰਾਏ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨੋ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡਕੇ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਕਬਜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਫਰਾਸਿਆਬ ਖਾਨ: ਇਹ ਧਾਮੋਲੀ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਇਸਲਾਮ ਖਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਅਬਦੁੱਸਮਦ ਖ਼ਾਨ: ਅਬਦੁੱਸਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕੱਸਤ ਦੇਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸਨੇ ਛਲ ਨਾਲ ਫੜਕੇ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ।

ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ: ਬਟਾਲੇ ਦਾ ਇਕ ਕਾਜ਼ੀ।

ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ: ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਲਾਹਬਾਦ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੭੨੧ ਈ: ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ।

ਅਬੁਲ ਮੁਕਾਰਮ: ਅੱਬੁਲ ਮੁਕਾਰਮ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਜ਼ੈਨੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ੨੦੦੦ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਰੋਪੜੋਂ ਬਾਹਰ ਇਸਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭੇੜ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਗੁਰੂ: ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੫੬੩ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ੧੬੦੬ ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਲੀਉਦੀਨ ਮੁਫਤੀ: ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ' ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ੧੯੬੧ ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ ਸੀ।

ਅਲੀ ਹਾਮਿਦ ਖ਼ਾਨ ਕਨੌਜੀ: ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸੀ, ਜੋ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਯਮੁਨਾ ਟੱਪ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਜ਼ਮਤੁਲਾ ਖ਼ਾਨ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੇਲੇ ਇਹ ਅਜ਼ਮਤੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਰਾਜੌਰ ਦਾ ਇਕ ਸੱਯਦ ਸੀ।

ਆਸਫ਼ੁਦੌਲਾ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮ। ਇਹ ਜ਼ੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਕਰਮਾਨਲੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਲਗਭਗ ੧੬੩੧ ਈ: ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਜ਼ਾਮਉਲਮੁਲਕ ਤੇ ਆਸਫ਼ੁਉਦਦੌਲਾ ਦੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਲਗਭਗ ੧੭੧੬ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਆਲੀ ਸਿੰਘ: ਭਾਈ ਆਲੀ ਸਿੰਘ, ਸਲੌਦੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਜੋ ਭਾਈ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ (ਭਰਾ) ਸਮੇਤ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਬਾਦ ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਜੂਨ ੧੭੧੬ ਈ: ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ।

ਔਘੜ ਨਾਥ: ਔਘੜ ਨਾਥ ਇਕ ਯੋਗੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ) ਨੇ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਜੰਤਰਮੰਤਰ ਸਿੱਖੇ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ: ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਆਲਮਗੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਨਵੰਬਰ ੧੬੧੮ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਕਾਰਣ ਮੁਗ਼ਲ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ੧੬੫੮ ਈ: ਵਿਚ ਆਗਰੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਰਾਜਭਾਗ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ ਸੀ।

(ੲ)

ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ: ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਅਸਲਮ ਖਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਵੇਖੋ, 'ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ'।

ਇਹਤਮਾਦੁਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ: ਆਲਮ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਤੇ ਮੀਰ ਬਹਾਉਦਦੀਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਬੁਖਾਰਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਮਰਕੰਦ ਦਾ ਵਾਸੀ ਸੀ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੇ ਬਾਦ 'ਚਿਨਬਹਾਦਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ੨੭ ਜਨਵਰੀ ੧੭੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਮਰ ਗਿਆ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ੧ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ ਸੀ।

ਇਨਾਇਤ ਖ਼ਾਨ: ਸੱਯਦ ਇਨਾਇਤ ਖ਼ਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਇਕ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ (ਮੌਲਾਨਾ) ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਇਹ ਜੁਲਾਈ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਨਾਇਤਉੱਲਾ ਖ਼ਾਨ, ਖ਼ਾਨਿਸਾਮਾਂ: ਦੇਖੋ 'ਅਤਾਉਲਾ'।

ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮੰਝ: ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ ਮੰਝ ਜੋ ਜਲੰਧਰ ਬੇਟ (ਹਿਠਾੜ) ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਸ਼ਾਹਦਾਦ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਮੁਠਭੇੜ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

(ਸ)

ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੪੮ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ: ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਧ ਸੈਨ: ਮੰਡੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਮੰਡੀ ਪਧਾਰੇ ਸਨ।

ਸਿਰਾਜ ਦੀਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ: ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਅਕਬਰਾਬਾਦ ਆਗਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਘੌਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸੀ। ੨੭ ਜਨਵਰੀ ੧੭੫੬ ਈ: ਨੂੰ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ।

ਸੁਹਰਾਬ ਖ਼ਾਨ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਲਾਨੌਰ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸੀ।

ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ: ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ: ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਸੁਲਤਾਨ ਕੁਲੀ ਖ਼ਾਨ: ਰੁਸਤਮਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭਤੀਜਾ।

ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ: ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਜਿਸਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜੰਗ ਫਤਹਿ ਕੀਤੇ। ਬਾਯਜੀਦ ਖ਼ਾਨ, ਸਮਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਉਮਰ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਯਾਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ।

ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ: ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ (ਪੇਸ਼ਾਕਾਰ), ਇਸਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਫਤਹਿ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

ਸੁੰਦਰੀ ਮਾਤਾ: ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀ ਰਾਮਸਰਨ ਕੁਮਰਾਵ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ੭ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੪੧ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ: ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ, ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ: ਬੰਦਈ ਸਿੱਖ, ਲਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸਨੇ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੀਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸੰਤੋਖ ਰਾਏ: ਫ਼ਰੁੱਖਸੀਅਰ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਸੁਹਰਾਬ ਖਾਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨਗੋ ਸੀ, ਜੋ ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਖੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆ ਸਮੇਤ ਰਣਭੂਮੀ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਦਿਖਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਮਸ ਖ਼ਾਨ: ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਪੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ੧੭੧੧ ਈ: ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਰਾਇਪੁਰ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ: ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਦੋ ਜੱਲਾਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਬਾਹ ਕਰਕੇ ਅਰਥਾਤ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ: ਬੂੜੀਆ (ਗੁਲਾਬ ਨਗਰ) ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ।

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ: ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ।

ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਖੱਤਰੀ: ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦਾ ਇਕ ਖੱਤਰੀ, ਜਿਸਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।

ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ: ਮਰਹੱਟਾ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਭੂਸ਼ਣ, ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਜੀਜਾਬਾਈ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਭੌਂਸਲੇ ਦੇ ਘਰ ੧੬੨੭ ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਨੇਰ ਦੇ ਕਿਲੇ (ਪੂਨਾ ਦੇ ਪਾਸ) ਹੋਇਆ। ੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੬੮੦ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਾਲ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿਕੇ ਕਾਲਵਸ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲ ਅਲੀ ਮੁਆਲੀ: ਅੰਬੇਹਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ।

ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਕੋਟਲੀਆ: ਇਹ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦਾ ਪਠਾਣ ਸਰਦਾਰ ਸੀ, ਜੋ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ।

(ਹ)

ਹਸਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ: ਵੇਖੋ 'ਹਸਨ ਖ਼ਾਨ'।

ਹਸਨ ਖ਼ਾਨ, ਸੱਯਦ: ਇਹ ਬਾਰ੍ਹਾ, ਦੇ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁਲਾ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਅਲਾਹਬਾਦ ਤੇ ਪਟਨੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਨ। ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਸਿਪਾਹ-ਸਾਲਾਰ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ੧੭੨੧ ਈ: ਵਿਚ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹਫੀਜ਼ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ: ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵੇਲੇ ਇਹ ਹੈਬਤਪੁਰ ਪੱਟੀ ਦਾ ਇਕ ਸੱਯਦ ਸੀ।

ਹਮੀਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚੀਆ: ਇਹ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ।

ਹਰ ਸਹਾਇ: ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਪੱਟੀ ਦਾ ਅਮੀਨ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਸੰਨ ੧੭੦੯ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਸੀ।

ਹਰਦੇਵ: ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਜਸਰੋਟੀਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ।

ਹਾਜੀ ਸਯਦ ਇਸਮਾਈਲ: ਇਹ ਹਾਜੀ ਯਾਰ ਬੇਗ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ।

ਹਾਜੀ ਕਮਾਲ: ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਬਦੁੱਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ।

ਹਾਜੀ ਯਾਰ ਬੇਗ: ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਜੀ ਯਾਰ ਬੇਗ, ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੌਲਾਨਾ ਸੀ, ਜੋ ਜੁਲਾਈ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹਿਦਾਇਤ ਖ਼ਾਨ: ਸ਼ਾਹੀ ਵਾਕਿਆ ਨਵੀਸ, ਜਿਸਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਮੋਹਰ ਦੇ ਕਾਗਜ ੧੭੧੦, ਜੁਲਾਈ ੬ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ।

ਹਿੰਮਤ ਦਲੇਰ ਖ਼ਾਨ: ਸਫ਼ਸ਼ਿਕਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਭਾਣਜਾ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ੧੭੧੧ ਈ: ਵਿਚ

ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਗਏ।

ਹੋਸ਼ਦਾਰ ਖ਼ਾਨ: ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਇਹ ਫੌਜਦਾਰ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਸੀ, ਜੋ ੧੭੧੧ ਈ: ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹੱਯਬਰ ਖ਼ਾਨ: ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਲਾਲ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹੇਲੇ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ।

(ਕ)

ਕਦਮੁੱਦੀਨ: ਕਪੂਰੀ ਦਾ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹਾਕਮ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਹਾਕਮ (ਔਰੰਗਜੇਬ ਵੇਲੇ) ਅਮਾਨਉੱਲਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੂਬੇਟੀਆਂ ਜੋਰੀਂ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ: ਦਿਉਬੰਦ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਉਨਾਰਸਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇਖਕੇ ਸਿੰਘ ਸੱਜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਨਾਰਸੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਿਯੁਕਤ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਉਨਾਰਸੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਬਾਰੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।

ਕਮਰੁਦੀਨ ਖ਼ਾਨ: ਇਹ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ, ਜੋ ਤੂਰਾਨੀ ਧੜੇ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ। ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਇਸੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਰਚ ੧੭੪੮ ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ ਨੇੜੇ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਮਰਿਆ।

ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਇਸਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਕਈ ਜੰਗਾਂ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਮਈ-ਜੂਨ, ੧੭੧੬ ਈ: ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ: ੨੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੂਰਵਾਰਧ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ।

ਕਾਮ ਬਖਸ਼: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ ੧੬੬੭ ਅਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ੧੭੦੮ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਕਿਸ਼ਨ ਦੇਵੀ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ, ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਸੰਗਿਆਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ: ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦਾ ਬਾਣੀਆਂ, ਜਿਸਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣੋਂ ਬਚਾਇਆ।

ਕੋਕਲਤਾਸ਼ ਖ਼ਾਨ: ਅਲੀ ਮੁਰਾਦ ਖ਼ਾਨ ਜਹਾਨ ਕੋਕਲਤਾਸ਼ ਖ਼ਾਨ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮਤਰੇਆ ਭਰਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ (ਆਜ਼ਮ ਖ਼ਾਨ) ਇਸਦਾ ਹੀ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਯਦ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਛਬੇਲਾ ਰਾਮ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਸੀ।

(ਖ)

ਖੜਕ ਸਿੰਘ: ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਖ਼ਾਨਜਾਨ ਬਹਾਦੁਰ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੇਲੇ ਅਲਾਹਬਾਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ।

ਖਿਜ਼ਰ ਖ਼ਾਨ: ਖਿਜ਼ਰਖ਼ਾਨ, ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭਾਈ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ, ਜੋ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਖਾਲਸਾ ਦਲ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ) ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਰੋਪੜ ਪਾਸ ਹੋਈ।

(ਗ)

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ: ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ: ਬੂੜੀਏ (ਨਵਾਂ ਨਾਮ ਗੁਲਾਬ ਨਗਰ) ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੀਨ ਸੀ।

ਗੁਜਰੀ (ਮਾਤਾ): ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਿਵਾਸੀ ਲਾਲਚੰਦ ਸੁਭਿਖੀਏ ਖਤ੍ਰੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਬਿਸ਼ਨ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਪੁੱਤਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ: ਆਪ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੬੬੬ ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ੧੬੯੯ ਈ: ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਕੀਤੀ। ੧੭੦੮ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਖੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ।

ਗੰਗੂ: ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮੋਰਿੰਡਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਹੇੜੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ, ਜੋ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਰਸੋਈਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।

(ਚ)

ਚਤਰਸਾਲ ਬੁੰਦੇਲਾ: ਇਹ ਚੰਪਤ ਰਾਏ ਬੁੰਦੇਲਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸਨੇ ੧੭੨੧ ਵਿਚ ਦਿਲੇਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ੫੦੦੦ ਆਦਮੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉਸਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ੮੨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ੧੪ ਦਸੰਬਰ ੧੭੩੧ ਨੂੰ ਪੰਨਾ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਚੀਨਕਿਲੀਚ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ: ਇਹ ੧੭੦੭ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਵਧ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਜ਼ਾਮੁਲਉਲਮੁਲਕ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ ੧੭੪੮ ਈ: ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ।

ਚੂੜਾਮਨਿ ਜਾਟ: ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਭੱਜਾ (Bhajja) ਸੀ। ਇਹ ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਆਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਮਾਲ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਛਾਪਾਮਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਹਿਰ

ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਛ)

ਛਬੀਲਾ ਰਾਮ: ਛਬੀਲਾ ਰਾਮ ਚਕਲਾ ਕੋਰਾ ਮਾਨਿਕਪੁਰ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਤੇ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦਾ ਪਿਛਲੱਗ ਸੀ। ਕੋਕਲਤਾਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਇਸਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਵੰਬਰ, ੧੭੧੯ ਈ: ਵਿਚ ਲਕਵੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

(ਜ)

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ: ਜੋਧਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਜੋ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਸੰਨ ੧੬੩੭ ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ, ਇਸਦੀ ਮੌਤ ੧੬੭੮ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ: ਮਾਂ ਨਿਜ਼ਾਮਬਾਈ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵੱਡਾ ਬੇਟਾ, ਜੋ ੮ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੬੬੩ ਨੂੰ ਜਨਮਿਆਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਾਮਰ ਤੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੭੧੩ ਵਿਚ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਸਾਂਭੀ।

ਜਹਾਂਗੀਰ: ਅਕਬਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਲੀਮ, ਜੋ ਬਿਹਾਰੀਮਲ ਕਛਵਾਹੇ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਮਰੀਅਮ ਜ਼ਮਾਨੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੫੬੯ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ; ਜੋ ੨੪ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੬੦੫ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਪੁਰ ਬੈਠਾ।

ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਹ: ਜਹਾਨ ਸ਼ਾਹ (ਖੁਜਿਸਤਾ ਅਖਤਰ) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਸੀ।

ਜਗਤ ਸਿੰਘ: ਕਮਾਊਂ ਦਾ ਰਾਜਾ।

ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਨ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦਾ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰੀ ਮਨਸਬਦਾਰ, ਜਿਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਰੂਪਕਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਔਰਤ ਬਣਾਇਆ।

ਜਲਾਲਖ਼ਾਨ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤਿ, ਜੋ ਹੁਸੈਨੀ ਸਿਪਹਸਲਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਜਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਣ ਲਈ ਲੜਿਆ।

ਜਲਾਲੁਦੀਨ: ਸੱਯਦ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਣ ਵਾਲਾ ਜਲਾਦ ਜੋ ਸਮਾਣੇ ਦਾ ਸੀ।

ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ: ਬੂੜੀਆ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ।

ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਜੈ ਸਿੰਘ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਇਸਨੇ ਜੈਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ, ਇਸਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜੈਪੁਰ ਉੱਪਰ ਫਿਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਪਦਵੀ ਮਿਲੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪਿਆ। ਸੰਨ

੧੭੪੨ ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਜੈਤ ਰਾਮ: ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸੰਨ ੧੭੦੭ ਈ: ਵਿਚ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨਾਰਾਇਣਾ ਵਿਚ ਪਧਾਰੇ, ਇੱਥੇ ਦਾਦੂ ਦਯਾਲ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਦੂਦਵਾਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾਦੂਦਵਾਰੇ ਦਾ ਮਹੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਸੀ।

ਜੋਗਾ ਜੱਟ: ਸਢੌਰੇ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸੀ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ: ਆਹਲੂਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ, ਬਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ੧੭੧੮ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੭੫੪ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ: ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਯਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕਹਿਰ ਢਾਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜੁਲਾਈ ੧੭੪੫ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਨ: ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ, ਜੋ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਸਰਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਮਤ ੧੭੬੧ ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਫੜਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ: ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਖਾਨ (ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਮਾਈਲ) ਅਸਦ ਖਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਮਿਹਰਉਨਨਿੱਸਾ ਬੇਗਮ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੧੬੫੭ 'ਚ ਹੋਇਆ। ੧੬੭੭ ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ੈਸਤਾ ਖਾਨ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ। ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ੧੧ ਫਰਵਰੀ ੧੭੧੩ ਈ: ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ।

ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ।

ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ: ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ੧੬੯੬ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਚਿਣ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

(ਤ)

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ: ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੬੨੧ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਘਰ, ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਇਆ।

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ।

(ਦ)

ਦਇਆ ਸਿੰਘ: ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਭੇਜੇ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ।

ਦਲਪਤ ਬੁੰਦੇਲਾ: ਰਾਉ ਦਲਪਤ ਬੁੰਦੇਲਾ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ

ਆਦਮੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਬਹੁਤ ਇਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਜੌ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਸੀ।

ਦਾਦੂ ਪੰਥੀ ਮਹੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ: ਦੇਖੋ 'ਜੈਤ ਰਾਮ'।

ਦੇਵਾ ਜੱਟ: ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂਆ ਦਾ ਚੌਧਰੀ।

(ਧ)

ਧਰਮ ਸਿੰਘ: ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ।

(ਨ)

ਨਿਜ਼ਾਮਉਲਮੁਲਕ ਆਸਫੁਦੌਲਾ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ: ਨਵਾਬ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਅਸਫੁਦੌਲਾ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਇਬਰਾਹੀਮ ਸੀ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੰਗਾਂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੂਬਾ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਨ ੧੭੧੭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਨੁਸਰਤਖ਼ਾਨ: ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦਾ ਪਠਾਣ, ਜੋ ਨਾਹਰ ਖਾਨ ਦਾ ਭਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

(ਪ)

ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ: ਇਕ ਕਾਫੀ ਧਨਾਢ, ਅਨਾਜ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਅਰੋੜਾ ਸਿੱਖ। ਇਹ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਦ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਝੈਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਖੁਣੋਂ ਤੰਗ ਸੀ ਤਦ ਇਸਨੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ।

ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ: ਮੁਲਾਂ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਵਾਇਜ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੌਲਾਨਾ ਜੋ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇਹ ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੁਲਾਈ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

(ਫ)

ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤ੍ਰ ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੭੫੬ (੧੬੯੯ ਈ.) ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜੀਤੋ ਜੀ ਤੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜਨਮੇ।

ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ: ਇਹ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਵੰਸ਼ੀ ਬੈਰਾੜ ਜੱਟ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਜਿਸਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਭਗਤਾ ਨਾਮ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਫਤਹਿ ਚੰਦ: ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸਿਰੀ ਨਗਰੀਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ: ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਤੇ ਅਜ਼ੀਮ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਕੇ ੧੦ ਜਨਵਰੀ ੧੭੧੩ ਈ: ਨੂੰ ਫ਼ਰੁੱਖ਼ਸੀਅਰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ੨੮ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੭੧੯ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓ ਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਬ)

ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ: ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਸੀ, ਇਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੦੭ ਈ: ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੨ ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਬਖਸ਼ੀਉਲਮੁਲਕ (ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਖਾਨ): ਦੇਖੋ 'ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਖਾਨ'।

ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸ਼ਾਹ: ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ, ਸਢੌਰਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ) ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੱਯਦ ਗੁਲਾਮ ਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਲਾਕੇ ਸਰਦਾਰ ਆਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਹਾਕਮ ਸਢੌਰਾ ਨੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ। ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਅਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ 'ਤੇ ਲਟਕਾਇਆ ਸੀ।

ਬਾਜ ਸਿੰਘ: ਬੱਲ ਗੋਤ ਦਾ ਜੱਟ, ਮੀਰਪੁਰ ਪੱਟੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ, ਇਸਨੇ ਕਲਗੀਧਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ, ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ ਤੋਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ।

ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖ਼ਾਨ ਖੇਸ਼ਗੀ: ਇਸ ਨੂੰ ਬਜੀਦ ਖ਼ਾਨ ਜਾਂ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਖੇਸ਼ਗੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੰਮੂ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਰਾਇਪੁਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ੧੭੧੧ ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ 'ਚ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਧਰਮਵੀਰ ਨੇ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਜੰਗ ਜਿੱਤੇ।

ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ: ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਜੋ ਸਲੌਦੀ ਵਾਲੇ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਘੁੜਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰਾਮਰਾਈਏ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਦੁਤਾਰਾ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਘੁੜਾਣੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਸੀ।

ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ: ਦੇਖੋ 'ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸ਼ਾਹ'।

(ਭ)

ਭਗਤੂ, ਭਾਈ: ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਵੰਸ਼ੀ ਬੈਰਾੜ ਜੱਟ ਜਿਸਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਭਗਤਾ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ

ਵਸਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਇਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਭਗਵੰਤ ਰਾਏ: ਇਹ ਰਾਵੀ ਕਿਨਾਰੇ ਭਰਤ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਤੇ ਪਰਗਨਾ ਨੇਸ਼ਟਾ ਭਰਲੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਗੋ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੱਕੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਹਵੇਲੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭਗਵੰਤ ਰਾਇ ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਗ ਸਿੰਘ: ਇਹ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਕੀਲ ਸੀ।

ਭਾਗਭਰੀ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਵੰਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਅਹਿਮਦਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹਨੀ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

ਭੀਮ ਚੰਦ ਕਹਿਲੂਰੀਆ: ਕਹਿਲੂਰ (ਬਿਲਾਸਪੁਰ) ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾ, ਜਿਸਨੇ ਅਕਾਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਕੇ ਭੰਗਾਣੀ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਕਰਵਾਏ।

ਭੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼: ਨਾਹਣ ਦਾ ਰਾਜਾ।

(ਮ)

ਮਹਾਬਤ ਖਾਂ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨਏਖ਼ਾਨਾ ਮੁਨੀਮ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ੧੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੧੦ ਈ: ਨੂੰ ਤਰਾਵੜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਤੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ: ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਕੈਂਬੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਦੁੱਲਟ ਜੱਟ ਭਾਈ ਚੌਧਰੀ ਕਾਲੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਈ ਕਾਲੇ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ ਸੀ। ੧੭੩੨ ਈ: ਵਿਚ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟਵਾ ਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ।

ਮਾਧੋ ਦਾਸ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਨਾਮ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਧ ਜਾਨਕੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨਾਮ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਰਖਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਸੀ।

ਮਾਨ ਸਿੰਘ: ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾ।

ਮੀਰ ਅਤਾਉੱਲਾ: ਦੇਖੋ 'ਅਤਾਉੱਲਾ'।

ਮੀਰ ਜੁਮਲਾ: ਮੀਰ ਜੁਮਲਾ (ਉਬੈਦੁਲਾਹ), ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਵਫ਼ਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਤੁਰਾਨ ਵਿਚ ਸਮਰਕੰਦ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਲਗਭਗ ੧੬੭੦-੭੧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਮੀਰੀ ਸਿੰਘ: ਇਹ ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਤ੍ਰੇਹਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਤੱਤ ਖਾਲਸੇ ਅਤੇ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਜੋ ਭਲਵਾਨਾਂ ਦਾ ਘੋਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੀਰੀ ਸਿੰਘ ਤੱਤ ਖਾਲਸੇ ਵਲੋਂ ਘੁਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ ਚੀਨ ਬਹਾਦਰ: ਦੇਖੋ 'ਇਹਤਮਾਦੁਦੌਲਾਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ'।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅਨਸਾਰੀ: ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'ਤਵਾਰੀਖ ਮੁਜ਼ੱਫਰੀ' ਦਾ ਲੇਖਕ।

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ: ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ' ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ: ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮੌਲਾਨਾ, ਜੋ ਜੁਲਾਈ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਹਾਦ ਛੇੜਨ ਲਈ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਮੋਹਰੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਦੁਲਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਤਾਹਿਰ: ਇਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਇਨਾਇਤ ਖ਼ਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਫਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਸੀ ਅਤੇ 'ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਨਾਮਾ' ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਅਤੇ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ ੧੬੬੬ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਮੁਖਲਿਸ ਖ਼ਾਨ: ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫੌਜੀ ਸਰਦਾਰ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਬਾਜ਼ ਪਿੱਛੇ ਝਗੜਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਅਤੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਸੀ।

ਮੁਨਇਮ ਖ਼ਾਨ: ਸੁਲਤਾਨ ਬੇਗ ਬਰਲਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਇਹ 'ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਨਾਨ' ਖਿਤਾਬ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਤੀਰੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਹੋਇਆ। ਇਹ 'ਇਲਹਾਮਾਤ ਮੁਨਇਮੀ' ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸੀ। ੧੭੧੧ ਈ: ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ।

ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ: ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੌਦਾਗਰ ਸੀ, ਜੋ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਚਾ ਪੱਠਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਇਹ ਜੁਲਾਈ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਭੀਲੋਵਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਰਿਆ ਸੀ।

ਮੁਜ਼ਫਰ ਖ਼ਾਨ: ਇਹ ਸਮਸ-ਉਦ-ਦੌਲਾ (ਖ਼ਾਨ ਦੌਰਾਨ) ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਰਨਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਸੀ।

(ਰ)

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ: ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪਤਨੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੋ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ, ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸ ਅੱਗੇ ਚਲਦੀ ਹੈ।

ਰਫੀਉਸ਼ਾਨ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਸੀ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ: ਮੀਰਪੁਰ ਪੱਟੀ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ, ਸਰਹਿੰਦ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਈ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਥਾਨੇਸਰ (ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ) ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਰਣ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਚੰਦਰ: ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਅਯੋਧਿਆਪਤੀ ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਰਾਣੀ ਕੌਸ਼ਲਯਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜਨਮੇ।

ਰਾਮ ਥੰਮਣ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸਾਧੂ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਅਸਥਾਨ ਕਸੂਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਰਾਮ ਦੇਵ: ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਪਿਤਾ।

ਰੁਸਤਮਦਿਲਖ਼ਾਨ: ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖ਼ਾਨ, ਅਲਾਹ ਵਿਰਦੀ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ਾਹਜ਼ਹਾਨੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਜੰਗ 'ਚ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਰੁੱਸਤਮ ਜੰਗ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਆਹੁਦਾ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਦਲੇਰ ਤੇ ਬਹਾਦੁਰ ਯੋਧਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਜਲਾਦ ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਖ਼ਾਨ, ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਕੋਕਲਤਾਸ਼ ਖ਼ਾਨ ਉੱਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਲ)

ਲਛਮਣ ਦੇਵ: ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖਿਆ ਨਾਮ।

ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ: ਇਹ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ (ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੀਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਪਰਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਏ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਖਾਲਸੇ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਕਰਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।

(ਵ)

ਵਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ: ਇਹ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਪਠਾਣ ਨਾਹਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਨੁਸਰਤ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭਾਈ ਸੀ।

ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ: ਕੁੰਜਪੁਰਾ (ਕਰਨਾਲ) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬਾ, ਜਿਸਨੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਦੋ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਵਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ੨੨ ਮਈ, ੧੭੧੦ ਈ: ਨੂੰ ਚਪੜਚਿੜੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤੀ।

ਸਥਾਨਾਵਲੀ

(ੳ)

ਉਗਾਲਾ: ਇਹ ਪਿੰਡ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਅੰਬਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਤੋਂ ਬਰਾੜਾ ਵੱਲ ਲਗਭਗ ੧੦ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ। ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਥਾਨੇਸਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਪਿੰਡ ਉਗਾਲਾ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਸਢੌਰੇ ਤੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਉਨਾਰਸਾ: ਦਿਉਬੰਦ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਉਨਾਰਸਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਲਾਲ ਖਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

(ਅ)

ਅਖਨੂਰ: ਇਹ ਸਥਾਨ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ (ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ) ਦੇ ਲਹਿੰਦਿਉਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਝਨਾਂ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਫਿਰ ਕਿਦਰਪੁਰ, ਅਖਨੂਰ ਵੱਲ ਹੋ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਅਚਲ: ਅਚਲ ਬਟਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੀ ਬਟਾਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ-ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਗੋਰਖ ਪੰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅਜਮੇਰ: ਚੌਹਾਨ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਜਯਪਾਲ ਦਾ ਸੰਮਤ ੨੦੨ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਇਕ ਨਗਰ, ਜੋ ਹੁਣ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ 'ਅਜਮੇਰ ਸ਼ਰੀਫ' ਵੀ ਹੈ।

ਅਜ਼ੀਮਾਬਾਦ ਤਰਾਵੜੀ: ਤਰਾਉੜੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਅਤੇ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਨਗਰ, ਜੋ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਤਰਾਵੜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਆਲਮਗੀਰ ਪੁਰ ਵੀ ਹੈ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪਹਾੜ ਪਾਸ ਮਾਖੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧਰਤੀ ਖਰੀਦਕੇ ਸੰਮਤ ੧੭੨੩ ਵਿਚ ਇਹ ਨਗਰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨਗਰ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਆਮੂਵਾਲ: ਆਮੂਵਾਲ, ਸਢੌਰੇ ਅਤੇ ਨਾਹਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜਿਸਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਮੁਖਲਿਸਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ 'ਤੇ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ।

ਆਲਮਗੀਰ ਪੁਰ: ਵੇਖੋ 'ਅਜ਼ੀਮਾਬਾਦ ਤਰਾਵੜੀ'।

ਆਲੂਵਾਲਾ: ਆਹਲੂਵਾਲ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛੇ ਕੁ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਪਿੰਡ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਨ।

ਔਰੰਗਾਬਾਦ: ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੱਖਣ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ, ਜਿਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਖਿਰਕੀ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੬੫੩ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜਾਦਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਥਾਪਿਆ। ਇਹ ਨਗਰ ਹੁਣ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਜਿਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ "ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ" ਰੱਖਿਆ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਪਾਰਿਕ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਹੈ।

(ਸ)

ਸਹੇੜੀ: ਮੋਰਿੰਡਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰੋਪੜ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਖੇੜੀ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਕੇ ਥੇਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਮੋਰਿੰਡਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ੨ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਸਢੌਰਾ: ਅੰਬਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਨਾਰਾਇਣਗੜ੍ਹ ਦਾ ਇਕ ਕਸਬਾ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ੨੨ ਪਰਗਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਢੌਰੇ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਮਾਣਾ: ਪਟਿਆਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਗਰ ਜੋ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ੧੭ ਮੀਲ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਜੱਲਾਦ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਸੰਨ ੧੭੦੮ ਵਿਚ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਰਹਿੰਦ: ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੱਡਾ ਧਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਫਿਰੋਜਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸਮਾਣੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ ਥਾਪਿਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਕਾਤਿਲ ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਇਹ ਖੰਨਾ ਤੋਂ ੧੯ ਕਿ: ਮੀ: ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਰਾ ਤੋਂ ੨੫ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ।

ਸਲੌਦੀ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਸਮਰਾਲਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਿੰਡ, ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਖੰਨਾ ਤੋਂ ੫ ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹਬਾਦ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ ਜੋ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੰਨ ੧੭੬੩ ਵਿਚ ਸ੍ਰ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲਕੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਬਣਾਈ। ਇਥੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਸਤਗੜ੍ਹ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡੀ ਮਸੀਤ ਸੀ।

ਸਾਂਭਰ: ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੀ ਇਕ ਝੀਲ, ਜੋ ਜੋਧਪੁਰ ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਹੱਦ ਉਪਰ ਹੈ

ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ੫੩ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਪੂਰਵ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲੂਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਕੰਭਰੀ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਪਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਉਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿਰਮੌਰ: ਇਹ ਰਾਜ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਉੱਤਰੀ ਸੀਮਾ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਲਸਨ ਤੇ ਜੁਭਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ ਇਸਦੇ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਟੋਨਸ (ਠੋਨਸ) ਨਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਮਤ ੧੧੩੯ ਵਿਚ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਮਦਨ ਸਿੰਘ ਸਿਰਮੌਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ।

ਸਿਰੀ ਨਗਰ: ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਪੌੜੀ ਪਰਗਨੇ ਵਿਚ ਅਲਕਨੰਦਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਨਗਰ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਫਤੇਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ, ਸੰਨ ੧੯੯੪ ਵਿਚ ਗੋਹਾਨਾ ਝੀਲ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਹ ਨਗਰ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਥਾਨ 'ਚਰਣ ਪਾਦੁਕਾ' ਨਾਉ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ: ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ, ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੇਈਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਥਾਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਦੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਫਿਰੋਜਪੁਰ ਜਲੰਧਰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਦੂਰੀ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ੪੬ ਕਿ: ਮੀ: ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੋਂ ੨੫ ਕਿ: ਮੀ: ਹੈ।

ਸੇਰੀ: ਜੰਮੂ ਵਿਚ, ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ (ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ) ਦੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਇਕ ਮੀਲ ਤੇ ਸਥਿਤ ਪਿੰਡ।

(ਹ)

ਹਰਿਦੁਆਰ: ਹਰਿਦੁਆਰ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ। ਇੱਥੇ ਕਨਖਲ ਪਾਸ ਗੰਗਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਾਟ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਬ੍ਰਹਮਕੁੰਡ ਵੀ ਹੈ।

ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਹਿਰ, ਜੋ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਰਾਹੀਂ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ੪੪ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਬਜਵਾੜਾ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਸ਼ਿਆਰ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਫੈਜ਼ੁਲਾਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤੇ ਫਿਰ ੧੮੦੯ ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆ।

ਹੈਦਰਾਬਾਦ: ਇਸ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ, ਇਕ ਸਿੰਧ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ, ਦੂਜਾ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਜਾਮ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।

ਹੈਬਤਪੁਰ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਜੀਂਦ (ਹਰਿਆਣਾ) ਇਕ ਨਗਰ ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਸੱਯਦ ਹਫੀਜ ਖ਼ਾਨ ਸੀ।

(ਕ)

ਕਸੂਰ: ਕੁਸ਼ਪੁਰ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ, ਜੋ ਤਹਿਸੀਲ ਅਤੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਜੰਕਸ਼ਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨੇ ਜੇਠ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਿ

ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਸਮਾਨ ਖਾਨ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਕੁੱਤਬੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ।

ਕਹਿਲੂਰ: ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਜੋ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ; ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਸੀ। ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਈਰਖਾ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੧੭੦੫ ਈ: 'ਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਕਠੂ: ਕਠੂਹਾ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ।

ਕਪੂਰੀ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਜਪੁਰਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਇਹ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਦਾ ਨਗਰ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕਮਾਊਂ: ਕਾਮਰੂਪ, ਆਸਾਮ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਭਾਗ।

ਕਰਨਾਲ: ਅੰਬਾਲਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਰਣ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਸੰਨ ੧੭੦੯ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਥੇ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ।

ਕਲਾਨੌਰ: ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਸਬ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ, ਜਿੱਥੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਖਤਨਸ਼ੀਨੀ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਖੱਤਰੀ ਭਰਾ ਲਖਪਤਿ ਤੇ ਜਸਪਤਿ ਰਾਏ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ੧੭੧੫ ਈ: ਵਿਚ ਕਲਾਨੌਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸੜਕ 'ਤੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ੧੪ ਕਿ: ਮੀ: ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ੨੬ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ।

ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਝੀਲ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਜੰਗਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਆ ਛੁੱਪਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਧਾਰੀਵਾਲ ਤੋਂ ੧੨ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਕੀਰਤਪੁਰ: ਕੀਰਤਪੁਰ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ੧੪ ਮੀਲ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ ਤੋਂ ੩੧ ਮੀਲ ਹੈ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਨਜਦੀਕ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਹ ਨਗਰ ਹੈ। ਸੰਮਤ ੧੬੯੩ ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਤਾਰਾਚੰਦ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਕੇ ਆਬਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰੂਪਨਗਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਕੁੱਲੂ: ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਂਗੜਾ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹੈ।

ਕੈਂਥਲ: ਕੈਂਥਲ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਹਨੂੰਮਾਨ

ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਠ ਦਰਵਾਜੇ (gateways) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕਰਨਾਲ ਗੇਟ, ਕਿਉਰਾਕ ਗੇਟ, ਸੂਰਜਕੁੰਡ ਗੇਟ ਅਤੇ ਕਸਾਈ ਗੇਟ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ: ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਇਸ ਥਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਕੱਚੀ ਗੜੀ ਬਣਾਉਣੀ ਆਰੰਭੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੇ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਤੁਰਕਾਨੀਦਲ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਜਾ ਮੱਲੀ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਬਟਾਲਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਹ ਪਿੰਡ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਟਾਲਾ ਤੋਂ ੧੨ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ।

(ਖ)

ਖਰਖੌਂਡਾ: ਰੋਹਤਕ ਤੇ ਸੋਨੀਪਤ ਵਿਚਕਾਰ ਤਹਿਸੀਲ ਸਾਂਪਲਾ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ, ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਪੰਜਾਬ ਪਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੁਕਿਆ ਸੀ।

ਖਰੜ: ਖਰੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਹਾਲੀ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਰਾਲੀ ਤੋਂ ੧੦ ਕਿ: ਮੀ: ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ੧੫ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

(ਗ)

ਗੁਜਰਾਤ: ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਨਗਰ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਪਾਸ ਰਾਵੀ ਤੇ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ।

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ: ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜੀ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਚੰਦ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਅਬਦੁੱਸਮਦ ਖਾਨ ਨੇ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਨਾਲ ਘੇਰਿਆ ਤੇ ਫੜਕੇ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ੪੫ ਮੀਲ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੋਹਲ ਤੋਂ ੩ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ: ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਰੇਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ੪੫ ਮੀਲ ਹੈ। ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜੀ ਇਸਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ।

(ਘ)

ਘੁੜਾਣੀ: ਇਲਾਕਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਜਾਮਤ ਸੁਨਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਇਥੇ ਰਾਮਰਾਈਏ ਗੁਰਨਿੰਦਕ ਮਸੰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁਲਾਕੀ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ।

ਘੁੜਾਮ: ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ੩੬ ਕਿ. ਮੀ. ਇਕ ਪਿੰਡ, ਇਸ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੰਕਾਰੀ ਪਠਾਣ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨਾਲ ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ।

(ਚ)

ਚਮਿਆਰੀ: ਚਮਿਆਰੀ ਪਿੰਡ, ਤਹਿਸੀਲ ਅਜਨਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਚੂੜੀਆਂ ਤੋਂ ੧੩ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਚੰਬਾ: ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ ਚੰਬਾ ਹੈ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ

ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਕਸ਼ਮੀਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਗਰ ਸੰਨ ੯੨੦ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਾਹਿਲ ਵਰਮਾ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ।

ਚੱਪੜਚਿੜੀ (ਸਰਹਿੰਦ): ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਜੰਗ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ੧੦-੧੫ ਮੀਲ ਬਾਹਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਛ)

ਛੱਤ: ਪਟਿਆਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਡੇਰਾ ਬਸੀ ਵਿਚ ਛੱਤ ਅਤੇ ਬਨੂੜ ਦੋ ਪਿੰਡ ਪਾਸ ਪਾਸ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮਿਲਵਾਂ ਨਾਮ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਰਹਿੰਦ ਫਤਹਿ ਕਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ ਸੀ ।ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਾਜਪੁਰਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸੜਕ ਤੋਂ ੧ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

(ਜ)

ਜਲਾਲਾਬਾਦ: ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੋਂ ੨੦ ਕੋਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੱਖਣ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਜੱਫਰਨਗਰ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਜਲਾਲਖ਼ਾਨ ਪਠਾਨ ਨੇ ਨਗਰ ਖੇੜਾਮ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਕੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਮਾਰਣ ਪਿੱਛੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ।

ਜਲੰਧਰ: ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ, ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦੈਂਤ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਰੇਲਵੇ ਰਾਹੀਂ ੪੫ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਜੈਪੁਰ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ਦੁਆਰਾ ਵਸਾਇਆ ਸ਼ਹਿਰ। ਜੋ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਵਪਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਜੋਧਪੁਰ: ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਰਿਆਸਤ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਜੋਧ ਰਾਜਪੂਤ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੫੧੫ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ।

(ਠ)

ਠਸਕਾ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੀਰ ਸ਼ਾਹ ਭੀਖ ਜੀ (ਭੀਖਨ ਸ਼ਾਹ) ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਰਹੇ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਪਟਨੇ ਗਏ ਸਨ। ਠਸਕੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਠਸਕਾ ਮੀਰਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਡ)

ਡਸਕਾ: ਨਾਹਨ ਸਢੌਰੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਥਿਤ ਇਕ ਨਗਰ।

ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ: ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੱਟੜੇ ਤੋਂ ਸੱਤ ਕੋਹ ਅਤੇ ਰਿਆਸੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਕੋਹ ਸਥਿਤ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰ ਅਸਥਾਨ।

(ਤ)

ਤਲਵਨ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਫਿਲੌਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ, ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਸਬਾ ਜੋ ਤਲਵਨ ਦੇ ਪੱਤਣ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਇਹ ਫਿਲੌਰ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁੱਜ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂਰਮਹਿਲ ਤੋਂ ੯ ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ।

(ਥ)

ਥਾਨੇਸਰ: ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜਨਵੀ ਨੇ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਨੇ ਖੂਬ ਲੁੱਟਿਆ, ਸੰਮਤ ੧੮੨੦ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ।

(ਦ)

ਦਿੱਲੀ: ਜਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰੀ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਮਯੂਰਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਿਲੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ।

(ਧ)

ਧਮੋਟ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਥਾਣਾ ਪਾਇਲ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਚਾਵਾ ਪਾਇਲ' ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ੧੫ ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ, ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਾਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ।

ਧਾਰੀਵਾਲ: ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਪਠਾਨਕੋਟ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਉੱਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਬਣਦੇ ਹਨ।

(ਨ)

ਨਾਸਕ: ਨਾਸਿਕ, ਬੰਬਈ ਤੋਂ ੧੦੭ ਮੀਲ ਹੈ, ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਿਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕੁੰਭ ਦਾ ਮੇਲਾ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਰਨੌਲ: ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਮਹੇਂਦ੍ਰਗੜ ਨਜਾਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ, ਜੋ ਰਿਵਾੜੀ ਤੋਂ ੩੭ ਮੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਰਿਵਾੜੀ ਫੁਲੇਰਾ ਵਾਲੀ ਲਾਈਨ ਪੁਰ ਹੈ। ਸੰਮਤ ੧੯੧੪ ਦੇ ਗਦਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਨਾਰਾਇਣਾ ਨਗਰ: ਨਾਰਾਇਣਾ ਨਗਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਜੈਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਦਾਦੂ ਦਵਾਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੜੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਨਾਂਦੇੜ: ਨਾਂਦੇੜ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਗੋਦਾਵਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਇਕ ਨਗਰ ਜੋ ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ ਜਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਥੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ੧੭੦੮ ਈ. ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ।

ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂਆ: ਤਰਨਤਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਗਰ ਜੋ ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ੧੦ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ।

(ਪ)

ਪਸਰੂਰ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ, ਜੋ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ੧੯ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾਏ ਸਨ।

ਪੜੋਲ, ਕਠੂਹਾ: ਪੜੋਲ, ਕਠੂਹਾ ਤੇ ਬਸੋਹਲੀ ਦੇ ਨਗਰ, ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਸੰਨ ੧੭੪੬ ਈ: ਵਿਚ ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲੇ ਸਨ।

ਪਾਇਲ: ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੋ ਕੋਹ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜਿੱਥੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ, ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਖੂਹ ਇਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਪੁਣਛ: ਰਿਆਸਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ, ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੇਵਕ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੀ ਔਲਾਦ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਪੰਚਵਟੀ: ਪੰਚਵਟੀ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨਾਸਿਕ ਪਾਸ ਦੰਡਕ-ਬਣ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਸੀਤਾ ਲਛਮਣ ਸਮੇਤ ਬਣਵਾਸ ਸਮੇਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿੱਪਲ, ਬਿੱਲ, ਬੜ, ਆਉਲਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਇਹ ਪੰਜ ਬਿਰਛ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਾਮ ਪੰਚਵਟੀ ਹੋਇਆ।

(ਬ)

ਬਹਾਵਲਪੁਰ: ਬਹਾਵਲਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਨਗਰ ਸੰਨ ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ, ਜੋ ਲਾਹੌਰੋਂ ੨੪੪ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ।

ਬਜਵਾੜਾ: ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ ਜੋ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ੪ ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਬਟਾਲਾ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ, ਜਿਸਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਠਾਨਕੋਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰੇਲਵੇ ਉਪਰ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਥੇ ਵਿਆਹੁਣ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਇ ਰਾਮਦੇਉ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸਨਅਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੈ।

ਬਨੂੜ: ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਦੋ ਪਿੰਡ ਛੱਤ, ਬਨੂੰੜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਤ ਬਨੂੰੜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਹਿੰਦ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੧੭੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ੨੩ ਕਿ: ਮੀ: ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਰਾ ਤੋਂ ੧੫ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਬਾਗੜ: ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਜੋਧਪੁਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (ਮਾਰਵਾੜ ਦੀ ਭੂਮੀ)।

ਬਿਲਾਸਪੁਰ: ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ਼ ਏਸੇ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਬੀਕਾਨੇਰ: ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਬੀਕਾ ਨਾਮੀ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਪੂਤ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੫੪੫ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਨਗਰ, ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਮ ਬੀਕਾਮੇਰੁ ਸੀ।

ਬੂੜੀਏ: ਬੂੜੀਆ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ ਦੀ ਜਗਾਧਰੀ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨਗਰ, ਜੋ ਜਗਾਧਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ੫ ਮੀਲ ਪੂਰਵ ਹੈ। ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸਰਦਾਰ ਨਾਨੂ

ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ ੧੭੬੪ ਵਿਚ ਬੂੜੀਆ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

(ਭ)

ਭਰਤਪੁਰ: ਰਾਜਸਥਾਨ (ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ) ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਭਰਤਪੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ, ਜੋ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ੩੪ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ।

ਭਰੋਵਾਲ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਹਿਸੀਲ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਥਾਣਾ ਵੈਰੋਵਾਲ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਭਰੋਵਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੋਂ ਕਰੀਬ ੧੦ ਮੀਲ ਹੈ।

ਭੀਲੋਵਾਲ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਮਤ ੧੭੬੧ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਕਰਣ ਲਈ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਇਸਲਾਮ ਖਾਂ ਸੀ।

ਭੰਗਾਣੀ: ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਥਾਣਾ ਮਾਜਰਾ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਪਾਉਂਟੇ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਇਥੇ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(ਮ)

ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਸ਼ੇਖ ਸਦਰੁੱਦੀਨ ਸ਼ੇਰਾਵਾਲੀ ਅਫ਼ਗਾਨ (ਪਠਾਣ) ਸੀ। ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਮਲੇਰ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ ਤੋਂ ਮਿਲਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਦੋ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਇਹ ਧੂਰੀ ਤੋਂ ੧੭ ਕਿ: ਮੀ: ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ੪੫ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਮਾਖੋਵਾਲ: ਇਹ ਪਿੰਡ, ਡਾਕੂ ਮਾਖੋ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਮਾਖੋਵਾਲ ਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਇਥੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਸਾਇਆ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਮਾਖੋ ਡਾਕੂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਾਛੀਵਾੜਾ: ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਕ ਸਬ ਤਹਿਸੀਲ। ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਗ਼ਨੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਨਬੀ ਖ਼ਾਨ ਪਠਾਨ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ੩੫ ਕਿ: ਮੀ: ਅਤੇ ਸਮਰਾਲਾ ਤੋਂ ੯ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ।

ਮੁਸਤਫਾਬਾਦ: ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ, ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਜਗਾਧਰੀ, ਥਾਣਾ ਛਾਪਰ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮੁਸਤਫਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਪੂਰਵ ਹੈ। ਸਢੌਰਾ ਫਤਹਿ ਕਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਮੁਸਤਫਾਬਾਦ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੁਖਲਿਸਗੜ੍ਹ: ਅਮੀਰ ਮੁਖਲਿਸ ਖਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਇਕ ਕਿਲਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਇਲਾਕੇ ਉੱਪਰ ਕਬਜਾ ਕਰਕੇ ਕਿਲਾ ਮੁਖਲਿਸਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ।

ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ: ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ, ਜੋ ਜਿਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਮਗੰਗਾ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਰੁਸਤਮਖਾਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ

ਮੁਰਾਦ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ।

ਮੁਰਿੰਡਾ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰੋਪੜ ਦੀ ਇਕ ਸਬ ਤਹਿਸੀਲ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਾਨੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਮਾਨੀ ਖ਼ਾਨ ਦੋ ਰੰਗੜ ਮਾਤਾ ਗੂਜਰੀ ਜੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇੜੀ (ਸਹੇੜੀ) ਤੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ੬੫ ਕਿ: ਮੀ: ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ੩੫ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਮੁਲਤਾਨ: ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ੨੦੭ ਅਤੇ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ੫੪੮ ਮੀਲ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਹਰਨਾਖਸ਼ ਅਤੇ ਹਿਰਨਕਸ਼ਿਪ ਇਸੇ ਥਾਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦਪੁਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੧੮ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(ਰ)

ਰਾਇਕੋਟ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ, ਇਹ ਨਗਰ ਰਾਇ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਸੰਨ ੧੬੪੮ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ੪੫ ਕਿ: ਮੀ: ਅਤੇ ਜਗਰਾਉਂ ਤੋਂ ੨੪ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਰਾਹੋਂ: ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ੭ ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਸਬਾ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਨਗਰ ਕੌਂਸਲ ਹੈ।

ਰਾਜੌਰੀ: ਜੰਮੂ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਣਛ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਭਿੰਬਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਮਾਨਗੋਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਲੰਘਕੇ, ਪਹਾੜੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਰਾਮਪੁਰ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰੂਪਨਗਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਰੂਪਨਗਰ ਨੰਗਲ ਸੜਕ ਤੋਂ ੨ ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ੩ ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਰੋਪੜ: ਰੂਪਚੰਦ ਰਾਜਪੂਤ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਨਗਰ, ਜੋ ਹੁਣ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਰੂਪਨਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ੪੫ ਕਿ: ਮੀ: ਅਤੇ ਮੋਰਿੰਡੇ ਤੋਂ ੨੫ ਕਿ: ਮੀ: ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

(ਲ)

ਲਾਹੌਰ: ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਲਵ ਦਾ ਰਾਵੀ (ਏਰਾਵਤੀ) ਕਿਨਾਰੇ ਵਸਾਇਆ ਨਗਰ, ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ ੧੭੯੯ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਲੋਹਗੜ੍ਹ: ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਮੁਖ਼ਲਿਸਗੜ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਹਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮੁਖਲਿਸ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਸਰਹਿੰਦ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਮੁਖ਼ਲਿਸਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

(ਵ)

ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਚ ਇਹ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ, ਜੋ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਹਕੀਮ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਵਜੀਰਾਬਾਦ ਲਾਹੌਰੋਂ ੬੨ ਮੀਲ ਹੈ।

ਅੰਤਿਕਾ ੫

ਪੁਸਤਕ-ਅਧਾਰ ਸੂਚੀ

ਫ਼ਾਰਸੀ

ਅਖ਼ਬਾਰਿ ਦਰਬਾਰਿ ਮੁਅੱਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਦੀਵਾਨਿ-ਹਜ਼ੂਰੀ ਆਫ਼ਿਸ-ਜੈਪੁਰ ਰਿਕਾਰਡ ਆਫ਼ਿਸ-ਜੈਪੁਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ।

ਅਬੂ-ਤਾਲਿਬ ਇੱਬਨ ਮੁਹੰਮਦ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਅਲ-ਅਸਫ਼ਾਹਨੀ, ਜਾਮਿ-ਉ-ਤਵਾਰੀਖ, ਲਿਖਤ। ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ੨੯੮੯੧, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ੧੭੯੩.

ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਖਾਨ, ਮਿਰੱਤਿ-ਆਫ਼ਤਾਬ ਨੁਮਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਓਰੀਐਂਟਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ੪੯੧, ਬਾਂਕੀਪੁਰ, ਪਟਨਾ, ੧੯੦੨।

ਅਮੀਨੁ-ਦੌਲਾ, ਰੁੱਕਾਤਿ-ਅਮੀਨੁ-ਦੌਲਾ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਓਰੀਐਂਟਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ੨੩੬੪, ਬਾਂਕੀਪੁਰ, ਪਟਨਾ, ੧੧੨੪-੩੧ ਹਿ.

ਅਲੀ-ਉ-ਦੀਨ, ਮੁਫ਼ਤੀ, ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ, ਲਿਖਤੀ, ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲੰਡਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਅਕਾਡਮੀ, ਲਾਹੌਰ, ੧੯੬੧.

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, ਤਵਾਰੀਖਿ-ਹਿੰਦ: ਬਿਆਨਿ-ਅਹਿਵਾਲਿ-ਮੁਲਕਿ-ਹਿੰਦ ਵਾ ਮਲੂਕਿ-ਆਂ ਅਜ਼ ਜ਼ਮਾਨਾ-ਇ-ਕਦੀਮ ਤਾ ੧੨੩੩ ਅਲ-ਹਿਜਰੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਬਟਾਲੀਆ, ਜ਼ਿਕਰਿ-ਗੁਰੂਆਂ ਵਾ ਇਬਤਿਦਾਇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾ ਮਜ਼ਹਬਿ-ਏਸ਼ਾਂ, ਲਿਖਤੀ (ਦੇਖੋ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਦੀ ਉਮਦਾ-ਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਦਾ ਤਤਿੱਮਾ)।

ਅਹਿਵਾਲਿ-ਸਲਾਤੀਨਿ ਹਿੰਦ, ਲਿਖਤੀ, ੧੨੩੮ ਹਿ., ੧੯੨੨ ਈ. (ਬਾਂਕੀਪੁਰ ਨੰ. ੧੪੨)।

ਇਰਾਦਤ ਖਾਨ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਬਾਰਿਕੁਲਾ, ਤਵਾਰੀਖ-ਇਰਾਦਤ ਖਾਨੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ, ੧੧੨੬ ਹਿ./੧੭੧੪ ਈ.।

ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਮੁਨਸ਼ੀ, ਉਮਦਾ-ਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਜਿਲਦ ੧, ਲਾਹੌਰ, ੧੮੮੫-੯.

ਸਈਦ, ਮੁਹੰਮਦ, ਤਬਸਰਿਤੁ-ਨਾਜ਼ਰੀਨ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ੧੧੯੨ ਹਿ., ੧੭੬੮ ਈ. (ਬਾਂਕੀਪੁਰ, ਨੰ. ੧੫੮)।

ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਆਸਿਰੁ-ਲ-ਉਮਰਾ, ੩ ਜਿਲਦਾਂ, ਕਲਕੱਤਾ, ੧੮੮੦-੯੦.

ਹਰਚਰਨ ਦਾਸ, ਚਹਾਰ ਗੁਲਜ਼ਾਰਿ-ਸ਼ੁਜਾਈ, ਲਿਖਤੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ।

ਹਾਰਿਸੀ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ, ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ, ਤਜ਼ਕਿਰਾ-ਇ-ਹਾਰਿਸੀ, ਲਿਖਤੀ ੧੧੩੧ ਹਿ. ੧੭੧੮-੧੯ ਈ. (ਬਾਂਕੀਪੁਰ, ੨੭੪)।

ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ, ਖ਼ੁਲਾਸਾ-ਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਲਿਖਤੀ, ੧੨੧੯ ਫ਼ਸਲੀ ੧੮੧੨ ਈ. (ਬਾਂਕੀਪੁਰ)।

ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ, ਤਜ਼ਕਿਰਾਤੁ-ਸਲਾਤੀਨ ਚੁਗਤਾਈਆਂ, ਲਿਖਤੀ ੧੧੩੬, ਹਿਜਰੀ, ੧੭੨੩-੪ ਈ. (ਬਾਂਕੀਪੁਰ ੧੪੪)।

ਕਿੜੀ ਪਠਾਣਾਂ ਬਸਦੀ ਉਮਰ ਗਾਜ਼ੀ ਦਾ ਮਜ਼ਹਰ ਨਾਮਾ, ਲਿਖਤੀ, ਮਿਤੀ ੧੨, ਰੱਬੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ੧੧੨੬।

ਖ਼ਾਫੀ ਖ਼ਾਨ ਮੁੰਤਖ਼ਬੁ-ਲ-ਲੁਬਾਬ, ੧੧੩੯ ਹਿ., ੧੭੨੭ ਈ. (ਕਲਕੱਤਾ, ੧੮੭੪)।

ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਚੰਦ, ਤਵਾਰੀਖ-ਇ-ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਦਰੁ-ਜ਼ਮਨੀ, ਲਿਖਤੀ, ੧੧੫੪ ਹਿਜਰੀ, ੧੭੪੧ ਈ.।

ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ, ਤਾਰੀਖਿ-ਸਿੱਖਾਂ, ਲਿਖਤੀ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)।

ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ, ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਸਾਹਿਬ ਨੁਮਾ ਚਹਾਰ ਗੁਲਸ਼ਨਿ-ਪੰਜਾਬ, ਲਿਖਤੀ, ੧੯੧੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ੧੮੫੪ ਈ. (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)।

ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ, ਸੀਅਰੁਲ-ਮੁਤਾਖਰੀਨ, ਕਲਕੱਤਾ ੧੮੩੬, ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ, ੧੮੯੭।

ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਇਮਾਦੁ-ਸਆਦਤ, ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ, ੧੮੬੪।

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ, ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ।

ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਤੇ ਟੀ. ਡਬਲਯੂ. ਬੀਲ, ਮਿਫ਼ਤਾਹ-ਉ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ, ੮੬੭-੮.

ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਜਾਮਿ-ਉ-ਤਵਾਰੀਖ, ਕਲਕੱਤਾ, ੧੯੩੬ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ, ੧੯੭੪. ਬਖ਼ਤਾਵਰ ਖ਼ਾਨ, ਇਬਰਤ ਮਕਾਲ, ਤਾਰੀਖਿ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਗ਼ਾਜ਼ੀ, ਲਿਖਤੀ, ੧੧੩੦ ਹਿਜਰੀ, ੧੭੧੭ ਈ. (ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ)।

ਬਖ਼ਤ ਮੱਲ, ਹਾਲ ਮੁਖਤਿਸਰ ਇਬਤਦਾਇ-ਫ਼ਿਰਕਾ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਲਿਖਤੀ, (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)।

ਬਖ਼ਤ ਮੱਲ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਾਮਾ, ਲਿਖਤੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ।

ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ, ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ-ਪੰਜਾਬ, ਲਿਖਤੀ (ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਾਹੌਰ, ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ)।

ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ, ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ, ਲਿਖਤੀ ੧੨੨੭ ਹਿਜਰੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ, ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ, ਲਿਖਤੀ ੧੧੩੩ ਹਿਜਰੀ, ੧੭੨੦-੨੧ ਈ. ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਸਨ, ਈਜਾਦ, ਫ਼ਰੁੱਖ਼-ਸੀਅਰ ਨਾਮਾ, ਲਿਖਤੀ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮੀਊਜ਼ੀਅਮ, ਲੰਡਨ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅਨਸਾਰੀ, ਤਾਰੀਖਿ-ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰੀ, ਲਿਖਤੀ, ੧੨੦੨ ਹਿਜਰੀ, ੧੭੯੭-੯੮ ਈ. ਬਾਂਕੀ ਪੁਰ ੧੪੩।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅਨਸਾਰੀ, ਤਾਰੀਖਿ-ਬਹਿਰੁ-ਲ-ਮੱਵਾਜ, ਲਿਖਤੀ, ਬਾਂਕੀਪੁਰ ਨੰ: ੯੭-੯੦।

ਮੁਲੱਖੁਸੁ-ਤਵਾਰੀਖ ਦਰ ਅਹਿਵਾਲਿ-ਸਲਾਤੀਨਿ ਤੈਮੂਰੀਆ, ਲਿਖਤੀ, ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬਨਾਰਸ, ੧੯੨੯ ਈ.।

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਲਿਹ ਕੁਦਰਤ, ਤਾਰੀਖਿ-ਇ-ਆਲੀ, ਲਿਖਤੀ, ਓ.ਪੀ.ਬੀ. ੫੯੧/੧੩੩ ਦਸੰਬਰ ੧੭੮੫ (ਬਾਂਕੀਪੁਰ-੧੩)।

ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਹੁਸੈਨ, ਉਰਫ ਅੱਲਾ ਯਾਰ ਉਸਮਾਨੀ ਬਿਲਗ੍ਰਾਮੀ, ਹਦੀਕਤੁ-ਲ-ਅਕਾਲੀਮ, ਲਖਨਊ, ੧੨੯੬ ਹਿਜਰੀ, ੧੯੭੯ ਈਸਵੀ।

ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਲੰਦਰ, ਦਸਤੂਰੁ-ਲ-ਇਨਸ਼ਾ, ਲਿਖਤੀ, ੧੧੨੨ ਹਿਜਰੀ, ੧੭੧੦ ਈਸਵੀ, ਬਾਂਕੀਪੁਰ ੮੪੨.

ਉਰਦੂ

ਆਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਮਹਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ।

ਹਾਕਮ ਰਾਇ, ਅਹਿਵਾਲਿ-ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਉਰਫ਼ ਬੰਦਾ ਸਾਹਿਬ ਚੇਲਾ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ (Glossary of Castes and Tribes of the Punjab and N.W.F. Province by H.A. Rose. Sir Denzil Ibbetson Sir Edward Maclegan.)

ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖਿ-ਪੰਜਾਬ, ਲਾਹੌਰ, ੧੮੮੧.

ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖਿ-ਲਾਹੌਰ, ਲਾਹੌਰ, ੧੮੮੪.

ਦੌਲਤ ਰਾਇ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦੁਰ, ਲਾਹੌਰ।

ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼, ਤਾਰੀਖਿ-ਪੰਜਾਬ, ਲਾਹੌਰ।

ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼, ਤਾਰੀਖਿ-ਲਾਹੌਰ, ਲਾਹੌਰ।

ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਕਾ-ਉੱਲਾ, ਮੌਲਵੀ, ਤਾਰੀਖਿ-ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਦਿੱਲੀ ੧੮੯੮, ਭਾਗ ੯.

ਪੰਜਾਬੀ

ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ, ਲਾਹੌਰ, ੧੯੦੫.

ਸਰੂਪ ਦਾਸ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਲਿਖਤੀ (ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)।

ਸੈਨਾਪਤੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੨੫.

ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, ਕਵੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੨੬-੩੪.

ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ੧ ਕੱਤਕ, ੧੭੬੪ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)।

ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ੧੨ ਪੋਹ, ਸੰਮਤ ੧ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)।

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)।

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ, ਲਿਖਤੀ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੭੮੦.

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦੁਰ, ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੯੦੭.

ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ ਗੌਰਮਿੰਟ, ਪਟਿਆਲਾ ੧੯੩੦;੧੯੬੦.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ੧੮੯੨.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੁਰਤਜੈਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਦਿੱਲੀ, ੧੮੮੦.

ਚਤੁਰਜੁਗੀ, ਲਿਖਤੀ (ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)।

ਪੋਥੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਲਿਖਤੀ, ੧੮੩੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਨਵੰਬਰ ੧੭੭੯ ਈ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸ਼ਹੀਦ ਸਰਦਾਰ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਵਜ਼ੀਰ-ਏ-ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੧੪.

ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਰਤਿ (ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੬੨.

ਲੁਬਾਣਾ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫਰਵਰੀ/ਮਾਰਚ ੧੯੬੧.

ਹਿੰਦੀ

ਗੋਵਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਸਿੱਖੋਂ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ; ਗੰਗਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਐਂਡ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਵੈਂਕਟੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਲਿਆਨ, ਬੰਬਈ, ੧੯੮੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ।

ਨੰਦ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ, ਸਿੱਖੋਂ ਕਾ ਉੱਥਾਨ ਔਰ ਪਤਨ, ਨਾਗਰੀ ਪਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ, ੧੯੭੮ ਬਿਕ੍ਰਮੀ।

ਲਾਲ ਕਵੀ, ਛਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (ਸੰਪਾ.) ਕੈਪਟਨ ਡਬਲਯੂ ਪ੍ਰਾਈਸ, ਕਲਕੱਤਾ, ੧੮੨੯.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

Adams, W.H. Davenport. *Episodes of Anglo-Indian History,* London. Anecdotes from Sikh History, No. 4.

Archer, Major, *Tours in Upper India and in parts of Himalayan Mountains,* London 1833.

Attar Singh, *Sakhi Book : A description of Guru Gobind Singh's Religions and Doctrines,* translated from Gurmukhi, Benares, 1873.

-*Travels of Guru Tegh Bahadur and Guru Gobind Singh* translated from Gurmukhi, Allahabad, 1876.

Bingley, A.H., *The Sikhs :* Handbook for Indian Army, Govt. Printing, Calcutta, 1918.

Briggs, John, *The Siyar-ul-Mutakherin,* London, 1832; Allahabad, 1924.

Browne, James, *History of the Origin and Progress of the Sicks,* London, 1788.

Burgess, James, *The Chronology of Modern India :* 1494-1894, Edinburgh, 1913.

Butterworth, Alan, *The substance of Indian Faith.* Surrey, 1926.

Candler, Edmond, *The Mantle of the East,* William Blackwood & Sons, London, 1910.

Chhajju Singh, *The Ten Guru and their Teachings.* Lahore, 1903.

Corner, Miss, *History of China and India,* London, 1847.

Court, Major Henry, *History of the Sikhs : Sikhan de Raj Di Vithya.* Lahore, 1888.

Crowther, R.T., *Memorandum on the Sikhs,* Army Deptt., Govt. of India.

Cunningham, J.D., *History of the Sikhs,* London, 1849.

Cust, R.N, *The Countries betwixt the Sutlej and the Jamuna-*

Selections from Calcutta Review, Vol. II.

Drew, Fred, *The Northern Barrier of India*, London. 1877.

-*Jammu and Kashmere Territories*, London, 1875.

Elliot, H, *History of India as told by its own Historian*, London, 1867-77. Vol. VII.

Elphinstone, M, *History of India*, London, 1874.

Festing. G., *When Kings rode to Delhi*, William Blackwood & Sons Edinburgh & London, 1923.

Forster, George. *A Journey from Bengal to England*, Vol. I., London, 1798.

Ganda Singh, *A Short Life-Sketch of Banda Singh, the Martyr*, Khalsa College, Amritsar, 1934.

-*Life of Banda Singh Bahadur*, Khalsa College, Amritsar. 1935.

-*Early European Accounts of the Sikh*, Indian Studies Past and Present, Calcutta, 1962.

-*Banda Singh Bahadur : A Baptized Singh, Sikh Review*, Calcutta, April, 1961.

Ganda Singh and Teja Singh, *A Short History of the Sikhs*, Vol. I (1469-1765), Orient Longmans, Bombay, 1950.

Gordon, J.G., *The Sikhs*, William Blackwood & Sons, London, 1904.

Hugel, Barons Charles, *Travels in Kashmir And the Punjab*, London, 1845.

Hutchinson, J. and J.Ph. Vogel, *History of the Punjab Hill States*, Govt. Ptg. Punjab, Lahore, 1933.

Ibbetson, Sir Denzil (and others), *A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and North West Frontier Provice*, Lahore, 1911, 1914, 1919. 3 vols.

Inayat Ali Khan, *A Description of the Principal Kotla Afghans*, Civil Military Gazettee, Lahore, 1882.

Irvine, William, *Later Mughals,* Vol. I, Calcutta, 1922.

Khazan Singh, *History and Philosophy of Sikh Religion,* Lahore, Vol. I, 1914.

Lakshman Singh, Bhagat, *A Short Sketch of the Life and Work of Guru Govind Singh,* Lahore, 1909.

-*Sikh Martyrs,* Madras, 1923.

Latif, Syad Muhammad, *History of the Punjab,* Calcutta, 1891.

-*History of Lahore,* 1872.

Lawrence, Major H.M.D. *The Adventures of an Officer in the Punjab,* London, 1846.

Lovett, Sir Verney, *India, (The Nations of To-day series),* London, 1923.

Macauliffe, Max Arthur, *The Sikh Religion,* Oxford, Vol. V., 1909.

-*Sikhs and Sikhism (in the Encyclopaedia Britannica),* Cambridge, 1911.

Malcolm, John, *Sketch of Sikhs,* London, 1812.

Man Mohan, *A History of the Mandi State,* Lahore, 1930.

Marshman, J.C., *History of India from the earliest period to the close of Lord Dalhousie's administration,* London, 1867.

M.Gregor, W.L., *The History of the Sikhs,* London, Vol. I., 1846.

Mills, James and H.H., Wilson, *History of British India,* London, 1848.

Murray, Hugh, *History of British India*, London, 1856.

Narang, G.C., *Transformation of Sikhism,* Lahore, 1912.

Neville, H.R., U.P. *District Gazetteer,* Bijnore, 1904.

_*U.P. District Gazetteer,* Muzaffarnagar, 1903.

-*U.P. District Gazetteer,* Saharanpur, 1909.

Nolan, E.H. *The Illustrated History of India and of the British Empire in the East,* London, 1878.

Psyne, C.H. *A Short History of the Sikhs,* London.

Punjab District Gazetteer, Karnal.

Raymond, M.A. *Translation of the Seir Mutaqherin,* London, 1789 ; Calcutta, 1902.

Ross, David, *The Land of the Five Rivers,* London, 1883.

Scott, Jonathan, *Memoirs of Iradat Khan,* London, 1786.

Scott, G.B., *Religion and Short History of the Sikhs,* London, 1930.

Sohan Singh, *Banda the Brave,* Lahore, 1915.

Thornton, Ed., *A Gazetteer of the Territories under the Government of the E.I. Co.,* London, 1854.

Thornton, Ed., *A Gazetteer of the Countries Adjacent to India,* London, 1844.

Trotter, L.J., *History of India,* London, 1866.

Vigne, G.T., *Travels in Kashmir, Ladak, Iskardo,* etc,. London, 1844.

Walton, H.G., *Dehra Dun District Gazetteer,* Allahabad, 1911.

Wheeler, J.T., *Early Records of British India : A Hi y of the British Settlements in India,* London, 1878.

Williams, G.R.C., *The Sikhs in the Upper Doab*, Calcutta Review, 1875.

Wilson, C.R., *The Early Annals of the English in Bengal,* Vol. II, Calcutta, 1900.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਾਕਫ਼ੀ ਲਈ ਦੇਖੋ; ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ A Bibliography of the Punjab ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ A Select Bibliography of the Sikhs and Sikhism, 1965.